

«Прогресс» нашриётининг Тошкент бўлими
Тошкент — 1982

НАЖИБ МАҲФУЗ

КЎЗГУЛАР

Роман

«Прогресс» нашриётининг Тошкент бўлими
Тошкент — 1982

Араб ёзувчиси Нажиб Маҳфуз (1911 й). Яқин Шарқда реалистик романчиликнинг етакчиларидан биридир. Унинг ижоди ниҳоятда кўп қиррали, сермахсуллиги билан диққатни жалб қилади. Адиб 1930 йиллардан бошлаб шу кунга қадар йигирмадан ортиқ роман, бир қанча новеллалар тўпламини яратди. У ўз асарларида араблар тарихини қаламга олади, Миср воқелигини тасвирлайди, ижтимоий ва сиёсий муаммолар, ҳаётнинг долзарб масалалари ҳақида фикр юритади.

Нажиб Маҳфуз Таҳа Хусайн, Тавфиқ ал-Ҳаким, Маҳмуд Таймур каби атоқли ёзувчилар асос солган замонавий реалистик араб адабиётининг анъаналарини давом эттирди. У биринчи бўлиб Миср романчилигида мазмун ва бадний ифода, гоյ билан мавзу масалаларини ўртага ташлади.

Нажиб Маҳфуз асарларининг мазмун жиҳатидан ҳаётийлиги, образларининг ишонарлиги, уларда оддий инсонга хос ҳис-туйғулар, фикр ва ўйлар ҳақида сўз бориши, тилининг содда ва раволиги каби кўплаб яхши хусусиятлар адибнинг фақат араб Шарқидагина эмас, балки бутун дунёда ном қозонишига сабаб бўлди. Унинг қатор асарлари жуда кўп тилларга, шу жумладан, рус тилига ҳам таржима қилинган.

Арабчадан
МУЗАФФАР ХУЖАЕВ
таржимаси

М 37

МАҲФУЗ, НАЖИБ

Кузгулар: Роман/[Арабчадан М. ХУЖАЕВ тарж.].
Т.: Прогресс, 1982 248 б.
Маҳфуз, Нажиб. Зеркала: Роман.

И (Араб)

М 70303 № 849
014(01)—82 без объявл.

© Ўзбек тилига таржима, расмлар, «Прогресс» нашриётининг Тошкент бўлими, 1982 йил.

КИРИШ СУЗИ

Ҳурматли китобхонларга тақдим қилинаётган «Кўзгулар» романи араб тилида биринчи марта 1972 йилда чоп этилган. Роман Мисрда ва айниқса Қоҳирада катта шов-шувга, жуда кўп мунозараларга, тортишувларга сабаб бўлди. Асарни ўқиб, айримлар беҳад қувонди, айримлар эса, саросимага тушди, ғазабланди. Бу бежиз эмас эди, албатта. Совет арабшунос олими А. Агаришевнинг таъбири билан айтганда, романи ўқиганда киши эллик бешта кўзгу ўрнатилган кенг ва очиқ залга кириб боради. Кўзгуларда Миср воқелигининг аксини кўради. Эллик беш бобдан иборат ушбу романда забардаст адиб гўё ўзининг олтмиш йиллик ҳаёт йўлига якун ясайди. Ҳар бир ҳикояда ёзувчи шундай аниқ ва реал образлар яратадики, замондошлари бу образларда худди, кўзгудагидек ўзларининг, ёхуд замондошларининг аксини кўрадилар. Ҳар бир бобнинг — новелла деб юритсак ҳам бўлади — ўз номи бўлиб, мазкур шахснинг хусусияти ёзувчининг мақсадига: айтмоқчи бўлган фикри, кўтармоқчи бўлган масаласи ва ҳоказоларга мос келган. (Бу номлар араб алифбоси тартибида берилган). Ҳар бир кўзгу-бобда муайян шахс акс этган; унинг қиёфаси чизилган. Аммо ҳамма кўзгу-боблар биргаликда яхлит, катта бир кўзгу — романи ташкил этадики, буни ҳақли равишда замон, давр тасвири деб атай оламиз. Ҳар бир новелланинг ўзи қисқа, тигиз бир роман бўлиб, у ҳам ўз йўлида кишиларнинг тақдири ҳақидаги кенг ва тўлақонли асарга айлантирилиши мумкин.

Нажиб Маҳфуз ўз авлоди биографиясидаги айрим тафсилотлар билангина чекланмайди. У ҳар сафар ҳар бир шахсга, воқеа ва ҳодисаларга ўз муносабатини билдиради. Дарҳақиқат, санъаткорнинг шахсияти ҳикоянинг ўзагини ташкил этади. Саҳифадан-саҳифага ўтиб борар эканмиз, авторнинг — эҳтимол, асардаги энг асосий образнинг қиёфаси кўз ўнгимизда гавдалана боради. Муаллиф муносабатининг изчил занжири асар персонажларини узвий бирлаштиради. Авторнинг муҳитга ва кишиларга муносабати, уларни идрок қилиши орқали асар ғояси ёритилади. Шундай қилиб, биринчи жаҳон урушидан бошлаб шу кунга қадар бўлган давр ичидаги турли табақа намояндalarининг портретлари, уларнинг тақдири акс этган энг асосий кузгу — бу авторнинг ватанпарвар ва оддий гражданнын олийжаноб, сахий ва жасур қалбидир, деб айтишимиз мумкин.

Романининг эллик беш боби — бу аввало турли кишиларнинг аксарият зиялиларнинг ўз виждонлари билан келишувлари та-

рихи, ёшлиндаги юксак ғоялари, интилишлари, мақсадлари, курашлари ва таңлаган йўлларидан воз кечишлари тарихидир.

Аmmo романда кам бўлса-да, машаққатли курашларда чиқиққан, тақдирнинг қийинчиликларига бардош бера олган, ўз таңлаган йўлларидан, яшаш тарзларидан чекинмаган матонатли кишилар ҳақида ҳам сўз боради. Ёзувчининг аччиқ, ўткир истеҳзоси замирида инсонга бўлган меҳр ётади.

Хуллас, «Кўзгулар» романи реалистик асар бўлиб, унда жамият учун ниҳоятда зарур масалалар: Миср жамияти дуч келиб қолган ва шу жамиятнинг келажаги ва тақдири қандай ҳал қилинишига боғлиқ бўлган муаммолар ҳақида фикр юритилади.

Нажиб Маҳфуз халқнинг босиб ўтган йўлини пухтароқ кузатиш ва ўрганиш мақсадида кенг давр миқёсида жамиятнинг катта қисмига бир йўла назар ташлайди. Шу тариқа новеллалар асосида тузилган, муайян шахслар кундалик турмушининг бутун икр-чикирларигача таърифловчи бу асар ҳаётнинг умумий тасвирини берувчи эпик полотнога айланган.

Г. М. Тошмуҳамедова
Филология фанлари кандидати.

ИБРОҲИМ АҚЛ

Профессор Солим Жабр ўз мақолаларининг бирида Иброҳим Ақл тўғрисида тўхталиб ўтган эди. Ҳозир мақола мазмуни айнан ёдимда йўқ. Солим Жабр доктор Иброҳим Ақлни бир вақтлар маданий ҳаётимизга илғор фикр билан кириб келган нодир ақл соҳиби, деб таърифлагани эсимда. Ушанда ҳали кўпчиликка танилиб улгурмаган Доктор ҳақида бир танқидчи: «Иброҳим Ақл ўзининг Сорбонна университетидеда ёқлаган илмий ишида динни ҳақорат қилди», — деманида олам гулистон эди. Шундан кейин Докторга қарши шиддатли ҳужум бошланди. Уни шаккокликда, айбладилар, ўз манфаати йўлида динию, миллатини сотди, христианпараст шарқшунослар фикрини ўзлаштириб олди, деб тухмат қилдилар ва ниҳоят уни университетдан четлатишга ҳам уриниб кўрдилар. Кутилмаган бу ҳамладан Доктор довдираб қолди. Унинг табиатида курашувчанлик йўқ эди. Шунинг учун ҳам Иброҳим Ақл ўз соҳасини севиши ва усиз яшай олмаслигига қарамай, кўпчиликнинг раъйига кескин қарши чиқишга журъат этмади. У тухматни рад этиб, ўз ғоясини ҳимоя қилгандек бўлди. Яъни, кўп ўртоқлари, аввало кафедрадаги дўсти, ҳамкасби доктор Моҳир Абдулкаримдан фитнани даф этиш, қандай бўлмасин танқиднинг маддалаб кетишига йўл қўймасликларини илтимос қилишдан нари ўтмади.

Мен 1930 йили университетга кирган кезларим Иброҳим Ақл шу ерда профессор ёрдамчиси эди. Бўлиб ўтган воқеа унга университетда қандай ишлаш ва ташқари жойларда қандай қилиб ғоявий мунозараларга аралашмаслик кераклигини яхшилаб ўргатиб қўйганлиги яққол сезилиб турарди. Ундаги жўшқинлик ўрнини энди лоқайдлик ва эринчоқлик эгаллаб

олганди. Ҳзи ҳали ёш, бақувват ва ижоди айни гуллаган давр бўлишига қарамай Иброҳим Ақлнинг лекциялари ҳамкасблари бизга ўқиётган мазмунли лекцияларга нисбатан анча саёз, умумий гаплардан иборат эди. Шунинг учун ҳам кўп ўтмай Иброҳим Ақл назардан қолиб, мажлисларда талабалар томонидан калака қилина бошланди.

Бир куни аудиториядаги мунозара пайтида унга: — Нега китоб ёзмай қўйдингиз, Доктор?— деб савол бердим.

Иброҳим Ақл менга беписанд қарагач:

— Адабиётимиз бизнинг асаримизга муҳтожмикин?— деди. Кейин истеҳзо аралаш:— Агар барча китоблар гиламдек ёйиб чиқилса, улар ер сатҳини икки бор қоплаган бўларди. Бордию шулар ичидан эътиборга лойиқ, янгиллик акс эттирилган тўла қонли асарларни йиғиб чиқсак, бир тор кўчани қоплашга ҳам етмайди,— деб кулиб қўйди.

Кўпинча Иброҳим Ақлни доктор Моҳир Абдулкаримнинг ал-Мунира кварталдаги ҳашаматли салон¹ида учратар эдим. Мен бу шинам салонда кўп илм аҳллари билан танишдим. Вақти-вақти билан худди ўша ерда бўлиб ўтган бир учрашув ёдимга тушиб туради. Ушанда мовий кўз, хуштавозе доктор Иброҳим Ақл салобатли қадди-қомати билан муҳташам салонга алоҳида фойз киритиб ўтирган эди. Суҳбатимиз бу сафар негадир сиёсат мавзуида борарди. Биз мезбон—устозимиз Моҳир Абдулкаримни ҳурмат қилганимиз, унинг сиёсий мунозараларни унчалик ёқтирмаслигини билганимиз учун ҳамда устоз ёшлигиданоқ «Ватан»² партиясига муҳаббат руҳида тарбияланганлигини назарда тутиб (шуниси қизиқки, Моҳир Абдулкарим қўл остида таҳсил кўраётган аксари талабалар «Вафд»³ партияси тарафдори эдилар) бу хилдаги суҳбатлардан ўзимизни тиярдик. Лекин ўша вақтда Исмоил Сидқий раҳбарлигида рўй берган ҳукумат ўзгариши фикр эркинлигини бўғиб, ҳис-туйғу-

¹ Салон — дворян ва буржуа жамиятида фахр, санъат ва адабиёт аҳлларининг хусусий уйларида меҳмон тариқасида йиғилишиб тураётган жой.

² 1907 йилда Мустафо Комил томонидан тузилган партия. Бу партия 1953 йилда таъқиқланган.

³ Вафд (1918-1953) — 1952 йил июль революциясига қадам Мисрнинг энг йирик буржуа партияси.

ларни шунчалик топтаб юборгандики, бу ҳақда гапир-маслиқнинг иложи йўқ эди. Деврли ҳамма талабалар гапиришди. Доктор Иброҳим Ақл ҳам бу ҳақда ўз фикрини баён этиб бундай деди:

— Конституция бизнинг ютуғимиз, лекин у айни вақтда тузоқ эканлигини ҳам унутмаслигимиз керак.

«Тузоқ» ибораси баъзи йиғилганларга ёқмаганлигини сезган Доктор фикрини очиқ ифодалашга ўтди:

— Миллий ҳаракат ўзининг моҳиятини йўқотди. Биз партиялар кураши гирдобида фарқ бўлди. Ҳукумат ўзгаришлари ахлоқ ва ижтимоий муносабатларга катта зарар етказмоқда, 1919 йил инқилоби натижаида бунёд этилган буюк бино кундан-кунга нураб бормоқда.

— Халқ қурган бино ҳеч қачон нурамайди, — этироз билдирди ёшлардан бири.

Устозимиз Моҳир Абдулкарим бир оз ўйланиб тургач, майин оҳангда:

— Халқимиз баъзи афсоналардаги бир кун уйгоқу, асрлар давомида ухлайдиган махлуққа ўхшайди, — деди.

— Юксак идеалларимизни кўз қорачиғидек асрашимиз лозим, — гапга аралашди доктор Иброҳим Ақл. Сўнгра у ҳар биримизга мовий кўзлари билан бир-бир қараб чиқди-да, завқ билан: — Идеаллар, идеаллар, — дея олдинги сўзларини такрорлади.

У лекцияларда шу сўзни кўп такрорлайвергани учун ўртоғимиз Ажлон Собит унга «Доктор идеал» деб лақаб қўйган эди.

Уша суҳбатда Доктор факультетдаги кучайиб бораётган динга қарши ҳаракатни эслади шекилли:

— Идеалларни дин ақидалари натижаси эмас, истасангиз, шу ақидалар манбаи деб билинглар, — деб қўшиб қўйди.

Ҳозир исми ёдимда йўқ ал-Азҳар шайхларидан бири жим ўтиравериб зерикканиданми, луқма ташлади:

— Сиёсат биз учун кундан-кун янги-янги қийинчиликлар туғдирмоқда.

Доктор Иброҳим Ақл шиоромуз хитоб қилди:

— Биз учун энг муҳими — идеалларни қўлдан бермаслик!

Семиз жуссаси юмшоқ креслога ботиб ўтирган профессор Солим Жабр ҳам мунозарога қўшилди:

— Жаноб Доктор, ахлоқ ижтимоий муносабат, демокдир. Шунинг учун ҳам биз аввало жамиятни ўзгартиришимиз лозим.

Доктор Иброҳим хотиржам қиёфада ундан сўради:

— Сиз Бергсоннинг дин ва ахлоқнинг келиб чиқиши ҳақидаги рисоласини ўқиганмисиз?

— Мен Бергсоннинг ўша асарини ўта хаёлпарастлик деб биламан,— жавоб қайтарди Солим Жабр пинагини бузмай.

— Жаноб профессор, сиз Бергсонни тан олмаслик орқали ўн тўрт йил муқаддам Россияда рўй берган революцияни орзу қиляпсиз шекилли, чамамда. Уша революция халққа кун сайин қанчадан-қанча машаққат келтираётганидан хабарингиз борми?

Солим Жабр кескин жавоб берди:

— Биз Россияни фақат фарб матбуотидангина биламиз.

Долчин пўстлоғидан дамланган хушбўй чой ичиб, жим ўтирган эдик, бир ёш йигитнинг: «Ҳокимиятни қўлга олмоқчи бўлган майда партияларни бартараф қилишдан ўзга чорамиз йўқ»,— деган овози сукутни бузди.

— Сиз синфий курашни жуда саёз тасаввур этаркансиз,— деди Солим Жабр унга эътироз билдириб.

— Бош министрнинг айтишича, у мустақилликка эришиш учун ҳаракат қилаётган эмиш. Майли, бир уриниб кўрсин,— деди доктор Иброҳим Ақл.

— 28 февраль декларацияси²даги каби бизни битим тузишга мажбур этса-чи?— деб сўради Солим Жабр.

— Ҳақиқий мустақиллик Миср банки ва идеалларимиз қўлида,— жавоб қайтарди доктор Иброҳим Ақл қатъий.

Зиёлилар билан халқ оммасининг сиёсатни ҳар хил тушунишлари мени ҳайратга солади. Сиёсат халқ оммаси орасида қон тўкилишига сабаб бўлса, зиёлилар ўртасида ҳаракатни сусайтириш ва умидсизликка олиб келувчи қуруқ фалсафий мунозаралар билан тугайди.

¹ Бергсон: Бергсон Анри (1859—1941) мутаассиб-идеалист француз файласуфи.

² Англия ҳукуматининг Миср протекторатини бекор қилиш ва уни мустақил деб эълон қилганлиги тўғрисидаги 1922 йил 28 февраль баёноти назарда тутилмоқда.

Ал Мунира қасридан қайтаётиб, шулар ҳақида қиз-
гин баҳслашдик.

— Революция қилишимиз зарур!

— Революция бошланиши учун иш ташлашнинг
ўзи кифоями?

— Айтишларича, 1919 йил революцияси ҳам шу
тарзда рўй берган экан...

Уша йилнинг ёзида Докторни Искандариядаги
ал-Анфуший казиносида хотини ва икки ўғилчаси би-
лан бирга кўрдим. Мен денгизда бироз чўмилгач, қаҳ-
ва ичиб, кундалик газеталарни кўздан кечириб, гар-
чи французча кўшиқларни ёқтирмасам ҳам сахнада
кечки концертга кўрилатган тайёргарликни томо-
ша қилиб ўтирарканман, бирдан Докторни кўриб қол-
дим. У салом-аликдан кейин мени хотини билан та-
ништирди. Чамамда, хотини маориф министрлигида
инспектор бўлиб ишларди.

Биринчи қарашдаёқ Докторнинг болажонлиги, фар-
зандларининг кўнглига қараб, уларни меъёрдан ор-
тиқ эркалаётганлиги сезилиб турарди. Эрининг бу қи-
лиғи хотинига ёқмас ва ундан ҳадеб болаларни эр-
калайвермасликни илтимос қиларди. Фарзандларини
шу қадар яхши кўриши менда унга нисбатан бирин-
чи марта ҳурмат уйғотди. Ижоддан воз кечиб, ўз кас-
бининг қадрига етмаганлиги учун Доктордан бутун-
лай ихлосим қайтган эди.

— Сиз Шотибий соҳилидан кўра, ал-Анфушийни
кўпроқ ёқтирасиз шекилли, а?— деб сўради мендан
доктор Иброҳим Ақл.

— Шотибийга қараганда бу ерда тўлқин камроқ,—
жавоб қайтардим унга бепарво.

— «Кўриниш»¹даги қурилиш тугаса, Искандария
бутунлай бошқача бўлиб кетади.

Мен унинг фикрини маъқулладим. Доктор кулиб
туриб деди:

— Шундай бўлса ҳам барибир Исмоил Сидқийга
хушларинг йўқ.

Мен Исмоил Сидқийга нисбатан нафратимни сез-
дирмай:

— Халқ соҳил бўйидаги қурилиш билангина яша-
майди-ку?— дедим.

— Сиёсат — инсон ақлининг эгови,— деди Ибро-

¹ «Кўриниш» — Искандариядаги 30 км. лик соҳил бўйи.

Ҳим Ақл яна кулиб туриб. Сўнгра хотинига ишора қиларкан:— Унинг онаси, яъни қайнонам— «Вафд» партияси аёллар ҳайъатининг аъзоси.— деди.

Онаси ҳурмати аёлга эҳтиром билан қарадим.

Янги ўқув йилининг бошларида Иброҳим Ақл ўзининг барча идеалларини поймол этиш эвазига университетда катта мансабга кўтарилди. Уша вақтда мамлакат бўйлаб саройга нисбатан душманлик хитоблари эшитилиб турарди. «Таймс» газетаси Асуанда бўлиб ўтган намоийш қатнашчилари Мустафо Наҳҳосни «Республика президенти» деб олқишлаганликлари ҳақида ёзди. Натижада мамлакат аҳолиси озчиликни ташкил этган сарой тарафдорлари-ю, уларни деярли ошқора лаънатловчи оддий халқ оmmasига бўлинди. Шу кезлар доктор Иброҳим Ақл «ал-Аҳром» газетасида халқни соҳиби аршга содиқликка даъват этувчи ва қирол оиласинини мамлакатни гуллатишдаги фидокорлиги, бу борада айниқса Муҳаммад Али Исмоилнинг хизматини кўкларга кўтарувчи мақола билан чиқди. Оқибатда қанчалар ардоқланган идеаллар пучга чиқди, қанчадан-қанча арбобларнинг обрўси топталди. Оддий халқ бу масхарабозликни гаваб билан қоралади. Лекин халқ орасида ҳам ихтилоф йўқ эмас эди. Натижада ур-сур, тўқнашувлар, хунрезлик ва табақалар қурбон бериши даври бошланди. Доктор Иброҳим Ақл виждон азобида нигоҳини биздан олиб қочар, ўзини ҳеч нарса бўлмагандай тутишга ҳаракат қиларди. Биз ҳам уни ёмон кўришимиз ва масхара қилаётганимизни билдирмай, чор-ночор муомала қилиб юрдик. Бизда баъзи сиёсий шахсларга нисбатан бўлгани каби ундан нафратланиш, ўч олиш ёки ўлдириш нияти йўқ эди. Иброҳим Ақлга қотил ёки ашаддий душман сифатида қарамасдик, уни шунчаки тутриқсиз, лўттибоз ҳисоблардик холос.

Ўқишнинг охириги кунлари, диплом ёқлашимиздан олдин, таътилга кетиш арафасида Иброҳим Ақл бизни ўз хонасига таклиф этди. У асосий вазифасидан ташқари биз— ўн нафар диплом ёқловчиларга раҳбар ҳам қилиб тайинланган эди.

Доктор бизни иш столи қаршисига ўтқизди-да,

! **Мустафо Наҳҳос** (1879—1965). Мисрнинг сиёсий ва давлат арбоби. 1924-1927— Вафд партиясининг бош секретари, 1927-1952— шу партиянинг раиси.

жўрттага хийла вақт жим тургач, ҳар биримизга диққат билан қараб чиқди, кейин мазаҳ қилиб кулаётгандек деди:

— Сизлар билан хайрлашувимизга саноқли кунлар қолмоқда. Хайрлашув олдидан бир суҳбатлашиб олайлик.

У ҳаммамизга яна бир бор синовчан қараб чиқач, сўзида давом этди:— Ҳар бирингизнинг дилингизда қандай яширин орзулар борлигини тахминан тасаввур қиламан. Лекин орзу ушалиши сизлар ўйланча осон эмас.

Студентлардан бири жимликни бузди:

— Мустақиллик ва конституция талаб қилиш «Соҳил бўйи»да ҳашаматли бинолар қуришу, ноҳақ қон тўкишдан кўра хайрлироқ.

Бу студентнинг исми Исҳоқ Буқтур бўлиб, ичимизда энг пулдор шу эди. У доимо имтиҳонлардан кейин Қоҳира яқинидаги чорбоғида турли-туман гул навларини етиштириб сотгучийди. Иброҳим Ақл унинг гапидан хафа бўлмади, аксинча, кулиб туриб:— Сиёсат — бу ақлнинг эгови,— деди-ю, кейин насиҳатомуз қўшиб қўйди:— Ҳақиқатга, ёлғиз ҳақиқатгагина таъзим қилинғлар. Ҳаётда ҳақиқатдан қимматлироқ, ундан юксакроқ нарса йўқ. Ҳақиқатга интилинғлар ва уни бузмоқчи бўлганлардан нафратланинғлар.

Сўнгра узоқ сукутдан кейин асосий мавзуга кўчди. Биз одобли ва ҳушёр бўлишимиз, шунингдек ҳар бир фандан ёзма ва оғзаки имтиҳон топширишимизни унутмаслигимиз керак экан. Бундан ташқари бўлим кенгашининг — талаба қандай баҳо олганлигидан қатъий назар—имтиҳон натижаларига тузатиш киритишга ҳаққи борлигини ҳам эътиборда тутмоғимиз лозим эмиш. Лекин бу баҳо ўқитувчилар қарорига асосан талабанинг умумий билим даражасига мос келиши зарур. Буларнинг ҳаммаси бизни кенгаш марҳаматига умидвор бўлишимизни тақозо қилади.

— Масала шундаки,— дея давом этди Иброҳим Ақл,— баъзилар қуруқ сафсатабозликни, баъзилар эса амалий ишни яхши кўрадилар. Мен шахсан иккинчи тоифадагилар тарафдориман. Нафсиламр, ҳаммамиз мисрликлармиз-ку, ахир.

Биз оғзаки имтиҳон ва бўлим кенгашининг ҳуқуқлари тўғрисида ўйлаб жим ўтирардик, у эса ҳамон сўзларди:

— Буктур билан баҳслашиб ўтирмайман ва сиёсат тўғрисида бирор нарса демайман. Мен сизларни келажакка бир назар ташлаш учун бу ерга чақирганман.

Ҳаммамизга жон кириб, кайфиятимиз кўтарилди, кўзимиз чақнаб кетди. Сиёсатдек қалтис масаладан ўтиб олдик. Мана, у министрлик ишга тайинлаш, лавозим ва иш ҳақини ошириш тўғрисидаги қарорини номаълум муддатга бекор қилганидан бери биз орзиқиб кутаётган келажак эшигини очмоқчи. Қани, қулоқ солайликчи, Доктор нималар ваъда қиларкин.

— Ҳозир аҳвол жуда ҳам оғир,— дея яна гапга киришди у.— Баъзилар ўйлаганидек, фақат бизнинг мамлакатимизда эмас, балки бутун дунёда шу аҳвол. Бундан қутилишга қодир ҳам эмассизлар.

Бир оз жим тургач, қўшиб қўйди:

— Тезда иш тополмасликларингиз ҳам аниқ. Яқин орада оила ҳам қуролмайсизлар. Эҳтимол баъзиларнинг омади келиши ҳам мумкин...

Нур устини умидсизлик қоплай бошлаган кўзимизга кулиб боқди-да, сўзида давом этди:

— Сизларга оддий врач, инженер ёки ҳуқуқшунонга камдан-кам кулиб боқадиган омад ҳам насиб этмайди. Лекин сизларни энг керакли, шу вақтга қадар ҳеч ким муяссар бўлмаган ажойибот кутяпти.

Кўзларимизда яна умид учқунлари чақнаб кетди.

— Сизларни ҳақиқат ва идеаллар кутмоқда!

Ҳар биримиз қариндош-уруғ, маҳбубамиз ва ваъда қилинмоқчи бўлган лавозимимиз ҳақида ширин хаёлга берилгандик. Иброҳим Ақл бўлса барча орзуларимизни чил-парчин қилиб:

— Бу дунёга ортиқча ҳирс қўймайлар, борига қаиноат қилинлар, аммо ҳақиқатга ишонинлар,— дейишдан нари ўтмади.

— Демак у бизни устимиздан кулиш учун ҳузурига чақирган экан-да?

— Бошпанасиз яшаш, қасрда муте бўлиб яшашдан афзал.

— Бу гапни сен, барча идеалларни ўз манфаати йўлида бир пулга сотган... айтяпсанми?

— Бу уч-тўрт кунлик дунёда биз орттирадиган энг қимматли нарса—ҳаёт ҳикмати.

Факультетдан чиқишимиз билан ушбу «жиддий»

хайрлашувдан гур этиб кулиб юбордик ва Иброҳим Ақлни сўка кетдик:

- Муттаҳам.
- Масхарабоз.
- Дажжол.

Ушандан бери анча вақт ўтди. Иброҳим Ақл юқори мансабга кўтарилганидан кейин баъзи тили ўткир ўртоқларимизга дуч келишдан қўрқиб, доктор Моҳир Абдулкаримнинг салонини ҳам четлаб ўтадиган, дўстининг уйига расмий учрашувлардагина келадиган бўлиб қолди. Ўтган ўн уч йил мобайнида уни бир мартагина, яъни 1947 йили мамлакатда тарқалган вобо натижасида Иброҳим Ақл икки фарзандидан ажраганини эшитиб, таъзияга борганимда кўрдим. Қаттиқ таъсирланганим учун беихтиёр ал-Анфуший казиноси ва у ерда ўйнаб юрган икки бола кўз ўнгимда гавдаланди. Ҳайҳот, қанчалар мудҳиш хотима! Мотам маросими Жийзада бўлди. Ҳамма оғир мусибатда. Икки тобут кетидан барваста, юзлари кертик, дили вайрон доктор Иброҳим Ақл ҳам борарди. Иброҳим Ақл ҳеч кимга эътибор бермас, ҳеч нарса билан иши йўқ эди. Аммо Доктор Моҳир Абдулкаримни кўриши биланоқ нечоғли ўзини туттишга ҳаракат қилмасин, кўзларидан дув-дув ёш доналари думалади. Кечга томон, доктор Моҳир Абдулкарим мени чақириб, шаҳаргача кузатиб қўйишимни илтимос қилди. Йўлда профессор ачиниб:

— Доктор учун бу жуда оғир мусибат, худо сабр берсин унга,—деди.

Мен ҳам болаларга қаттиқ ачинганимни айтдим. Доктор Моҳир Абдулкарим сўзини давом эттирди.

— Унинг бир гапи мени ташвишлантириб қўйди.

— Қандай гапи?

— У менга титроқ овозда, агар сен бўлмасанг, менга бу ҳаётнинг кераги ҳам йўқ эди. Бу кунимдан ўлганим яхши эди, деса бўладими.

Доктор Иброҳим Ақл фожиасини анча вақт унутолмай юрдим. Ўзи бўлса яна кўринмай кетди. Кейинчалик ал-Мунира салонидигилар Доктор ҳақида «У кўпинча ал-Ҳусайн масжидида пайдо бўлиб, Мақом¹ни виёрат қиладиган, тавба-тазарруга ўтиб олиб, оғзи-

¹ Мақом — Имом Ҳусайннинг қабри назарда тутилмоқда.

дан охират сўзи тушмайдиган бўлиб қолган»,—қабилда миш-миш тарқатишди. Унинг бу маслаги, умуман, эътиқод, қолаверса, ёшликдаги кўр-кўрона эътиқод, ҳаёт тажрибалари асосида пайдо бўладиган эътиқод, фалсафий эътиқод, бахтсиз ҳодисалар пайтидаги эътиқод ва кексаликдаги эътиқодлар тўғрисида ҳар хил баҳслар келиб чиқишига сабаб бўлди. Моҳир Абдулкарим қадрдон дўстининг шаънига доғ туширишга ҳаракат қилаётганларга нисбатан қаерда бўлмасин кескин кураш олиб борди. 1950 йилда доктор Иброҳим Ақл пенсия ёшига етганлиги сабабли ишдан бўшаб, қолган умрини тақводорликка бағишлади. 1953 йил, куз кунларининг бирида ал-Хусайн кварталдаги ал-Боб ал-Ахзарда, ё масжиддан қайтаётиб ёки мажсидга кетаётибми, аниқ эсимда йўқ, у билан тасодифан учрашиб қолдим. Яқин бориб салом бергандим, Иброҳим Ақл танимагандек алик олди. Узимни танитганимдан сўнг астойдил ҳол-аҳвол сўрай бошлади:

— Ээ, сизмисиз? Аҳволингиз қалай? Сиҳат-саломат юрибсизми? Қаерда ишляяпсиз?

Иш жойимни айтган эдим, ҳижолатомуз:

— Кечирасиз, бирор нарсангизни ўқимабман,—деб қўйди.

Ал-Ахзар майдонида турган машинасига кузатиб борарканман:

— Дунёда нима гап?—деб сўради.

Унга муҳим воқеалар, хусусан, янги революция ҳақида мароқ билан сўзлаб бердим.

— Иброҳим Ақл лоқайдгина:

— Одамлар кўтарилиб пасайишади, туғилиб ўлишади, ҳарбийга олиниб, ҳарбийдан бўшашади. Ҳаёт ўз йўлида давом этаверади. Менинг бўлса сафарим қариб қолди,—деб қўйди.

Шундан сўнг яна кўринмай кетди. 1957 йилда эса, унинг вафот этгани ҳақидаги хабарни ўқиб қолдим. Кейинчалик Иброҳим Ақлнинг жияни амакиси бир вақтлар таржима қилган француз шоири Бодлер¹ қаламига мансуб «Ёвузлик чечаклари» мажмуаси қўлёзмасини топиб олганини эшитиб қолдим. Иброҳим Ақлнинг рафиқаси эридан бир йил муқаддам вафот этган бўлиб, ёлғиз меросхўр жиян таржимани нашр қилишга рухсат берибди. Шундай қилиб, Иброҳим

¹ Бодлер Шарль (1821—1867) — француз шоири.

Ақлнинг исми араб библиографиясида «Евузлик чечаклари» мажмуасида Бодлер исми ёнидан жой олган.

Докторнинг талабалари уни очикдан-очиқ фирибгар ва масхарабоз дердилар. Лекин профессор Солим Жабр кабилар Иброҳим Ақлнинг саботсизлигини қораласалар-да, уни бузилиб бораётган жамиятнинг қурбони қаторига қўшиб қўйишганди.

Кунларнинг бирида устозим Моҳир Абдулкарим оҳистагина:

— Иброҳим Ақлни бадном қилишинглар адолатдан эмас. У катта ақл эгаси эди. Сорбоннада ўқиб юрган чоғимиздаёқ, бизни ўткир зеҳни билан ҳайратда қолдирарди,—деб қолди.

— Лекин унинг ўша ўткир зеҳни ҳеч кимга заррача фойда келтирмаган,—эътироз билдирдим мен.

Солим Жабр ўзини тушунмаганга олиб:

— У Мисрдаги зукко файласуф, холис шахслардан бири эди. Езувчи бўлиб яратилмаган, аммо истеъдодли, Суқрот сифат, фозил, жонкуяр сиймо бўлганлиги рост,—деди.

— Унинг маъқени тиклаш учун янги Афлотун дунёга келиши лозимдир? Лекин Доктор ўзидан кейин фақат Бодлернинг «Евузлик чечаклари» таржимасидан бўлак ҳеч нарса қолдирмаган,—эътироз билдирдим мен.

АҲМАД ҚАДРИЙ

Қишлоқда ўсган ва бизга бир оз қариндошлиги бор Аҳмад Қадрийни эсларканман, ҳар гал бир воқеа кўз ўнгимга келади. У баъзан Қоҳирага келиб, бизникида бир неча кун турарди. Шунда кўп вақтини Аббосия кварталдаги кўкаламзор кўчалар ва сўлим боғларда айланиб юриш билан ўтказарди. Мен ўшанда тўққиз-ўн ёшларда, Аҳмад Қадрий эса мендан беш яшар катта эди. У ота-онасининг ёлғиз фарзанди бўлиб, анчагина айёр ва бебош эди. Кунларнинг бирида Аҳмад Қадрий менга айланиб келишни таклиф қилиб қолди. Ота-онам хавотирланмасликлари учун улардан бирга боришимга рухсат сўради. Қалта шимимни кийиб, Аҳмад Қадрий билан йўлга тушдим. Трамвай бекатига яқин қолганимизда, у мени тўхтатиб:—Мени айтганимни қилсанг печенье олиб берардим,—деб қолди.

— Нима қилишим керак?—сўрадим мен.

— Қаерда бўлганимизни сўраб қолишса, «Олимпия кино-театрига бориб, Чарли Чаплин фильмини кўрдик»,— дейсан. Хўпми?—деди.

Мен рози бўлдим.

Печенье еб трамвайга чиқдик. Нотаниш бир бекатда тушдик-да, аллақандай қинғир-қийшиқ кўчалардан ўтиб, ғалати бир уй олдида тўхтадик. Аҳмад кўлимдан ушлаб, ичкарига бошлаб кирди. Кирдим-у, ҳайратдан оғзим очилиб қолди: ичкарида кўзни қамаштирадиган даражада ўзига зеб берган учта аёл ўтирарди. Афтидан, улар ўзларини бемалол ҳис қилишар—тиззаларидан юқориси ва кўкраклари очилиб қолган бўлса ҳам парво қилишмас эди. Аёллардан бири ўрнидан турганди, Аҳмад мени унинг ўрнига ўтқазиб:

— Қайтиб чиққунимча, шу ердан қимирлама,—деб тайинлади. Сўнгра аёллардан менга кўз-қулоқ бўлиб туришларини илтимос қилди ва ҳалиги аёл билан ичкарига кириб кетди. Мен ёнимдаги аёлларга қарамасликка ҳаракат қилиб, ердан кўзимни узмай ўтирдим... Кўнглим қандайдир нохуш иш бўлаётганини сезиб турарди. Аёллардан бири «Танамни куйдирди ўтли бўсалар»,—деб қўшиқ айтиб ўтирарди. Бир маҳал, иккинчи аёл мендан сўраб қолди:

— Йигирма тийининг борми?

— Йўқ.

— Неча тийининг бор?

— Ун тийин,—дедим ҳадиксираб.

— Яхши. Анави хонада ғаройиб бир нарса кўрсатайми?

— Жойингдан қимирлама, деб тайинлаб кетди-ку...

— Бир лаҳзада кириб чиқамиз.

— Йўқ.

— Кўрқма, нимадан кўрқасан?—аёл кўлимдан ушлади-да, хонага тортиб кираркан, эшикни ёпаётди:

— Чиқар, ўн тийинингни,—деди.

— Пулни бердим. У менга синчков назар ташлагач:

— Шимингни еч,—деди.

— Йўқ,—дедим мен кўрқиб кетиб.

Шунда аёл ўзи ечина бошлади. Мен яланғоч аёлни умримда биринчи бор кўришим эди. Вужудимни титроқ босди. Кўзим тушган бир нарсадан мен яна ҳам кўрқиб кетдим.

Эшикни очиб, ташқарига отилдим. Аёл хандон ташлаб кулди. Унинг қаҳқаҳаси мени илондек қувиб келаётганга ўхшарди. Даҳлизда ўтирган аёл ҳам қотиб-қотиб куларди. У менга ёнидан жой кўрсатди, лекин мен бирор нарсага қўл тегизишдан ёки бирор нарса менга тегиб кетишидан ҳазар қилиб, даҳлиз ўртасида туриб қолдим. Ташқарида юрганлар ҳам кулиб, ҳар хил беъмани гаплар билан мени мазаҳ қила бошладилар. Мен нима қилишимни билмай, гангиб қолдим. Ниҳоят, Аҳмад ҳам чиқди-да, менга қараб:

— Сенга нима бўлди, соқчи аскардай қотиб турибсан?— деди бепарволик билан.

Мен чўкиб кетаётган одамдек унинг биллагидан маҳкам ушлаб олдим.

Аҳмад Қадрий мени кўчага бошлади.

Қайтишимизда намоёнчиларга дуч келиб қолдик ва ўқтин-ўқтин отилиб турган ўқ садолари остида, анча қийинчилик билан орқа кўчалардан юриб, ниҳоят, трамвайга чиқиб олдик.

Бир оз юрганимиздан кейин Аҳмад мени синаб кўрди:

— Қани, шоввоз, айт-чи, қаерда бўлдик?

— Олимпия кино-театрида.

— Қайси фильмни кўрдик?

— Чарли Чаплини.

— Баракалла, лекин нега рангинг бу қадар оқариб кетди?

— Билмадим.

— Ҳалиги икки аёл тегажоқлик қилишдими?

— Йў-ўқ...

Аҳмад хавотирланиб, менга бир оз тикилиб турди-да:

— Сенга нима бўлди ўзи?— деди.

Мен йиғлаб юборай дедим.

— Нима бўлди ахир?— бетоқат бўлиб сўради у яна:

Мен ўзимни зўрға тутиб жавоб қайтардим:

— Ҳеч нарса. Бунинг сенга алоқаси йўқ. Дора... У мен ўйлагандек чиройли эмас экан.

— Дора деганинг ким?

— Доннинг маъшуқаси.

— Дон деганинг ким?

— Сарғузаштлар қаҳрамони. Болалар журналинини ўқимайсанми?

— Болалар журнали эмиш! Эсинг жойидами ўзи? Рангингга қара, бўздек оқариб кетибди. Узингга келмагунингча уйга қайтмаймиз.

Аҳмад Дорани қанчалик севишимни билмас эди. Мен Доранинг бадани дурдек мусаффо, гулдек гўзал ва нафис деб ўйлаб юрганимни у қаёқдан билсин...

Умуман олганда Аҳмаднинг Қоҳирада бўлган кунлари энг бахтли кунлар эди. У менга футбол ўйнаш, бокс тушиш ва тош кўтаришларни ўргатарди. Ҳар хил латифалар айтиб берарди. Баъзан Чарли Чаплиннинг юришига тақлид қилар, қишлоқ оқсоқоли ва қоровул бошининг гапларини айтиб, ҳаммани кулдирад, ашулалар айтарди.

Қадрийнинг оиласи кўп ўтмай Қоҳирага кўчиб келиб, Обидин кварталда истиқомат қила бошлади. Энди Аҳмад бизникига тез-тез келиб турар, аммо илгаридек бир неча кунлаб қолиб кетмасди. Ўрта мактабни эплай олмагач, у отасининг ёрдамида полиция мактабига ўқишга кирди. Мактабни яхши тугатганлиги сабабли Қоҳирада ишда қолди. Шундан кейин ўз ишлари билан банд бўлиб бизникига келмай қўйди. Ўша кунлари уни бир марта, у ҳам бўлса, Исомбек саройидаги «ишрат»дан тунда, яширинча чиқиб келаётганида, тасодифан кўриб қолдим.

Кўп ўтмай ота-онаси вафот этди. Аҳмад билан кўришмайдиган бўлиб қолдик. Ҳатто уни унутаёзгандим ҳам. Кунлардан бир куни иккинчи жаҳон уруши даврида сиёсий полицияга ишга ўтган Қадрийнинг у ердаги ажойиб «фаолиятлари» ҳақида эшитиб қолдим. Айтишларича, бугунги Аҳмад ўша мен билган Аҳмадга тамомила ўхшамасди. Энди у ватанпарварларни қаттиқ азобларга солувчи золимга айланибди. Аҳмад ҳақидаги миш-мишларни эшитиб ҳайрон бўлардим. Наҳотки, ўша ҳазилкаш, башанг Аҳмад озодлик тарафдорларини қийновчи, сигаретани маҳбуслар қовоғида ўчирувчи, ҳатто, уларнинг тирноқларини кўчириб олувчи тошбағирга айланиб қолган бўлса?

Ризо Ҳамода, Солим Жабр каби ватанпарварлар, зиёлилар даврасида унинг кирдикорлари қаттиқ қораланарди. «Революция амалга ошгунга қадар қуролсиз халқни Аҳмадга ўхшаш ёвузлардан ҳимоя қилиб туриш учун вақтинча махфий ташкилот тузиш керак»,— деган таклифлар қулоғимга чалинарди.

Дарҳақиқат, Муҳаммад Али клуби олдида Аҳмад Қадрийга суиқасд уюштирилди. Лекин у тасодифан омон қолди.

1952 йил революциясидан кейин Қадрий устидан жиний иш қўзғалди. Лекин у бу сафар ҳам усталик билан жазодан қутулиб қолди. Тергов тугагач, Аҳмад пенсияга чиқарилди холос.

У яна бедарак бўлиб кетди. Бироқ 1967 йилнинг кузида, мени тўсатдан инглиз-америка шифохонасига телефон орқали чақиришди. Аҳмад ўша ерда юрак касали билан ётган эди. Дафъатан уни таниёлмадим. У олтмишлардан ошиб, анча кексайиб қолганди. Қиёфаси отасининг охириги йилларидаги ҳолатини эслатарди.

Киришим билан, Қадрий безовта қилгани учун узр сўради. Одамийлик юзасидан бир-икки оғиз ширин сўз айтиб, кўнглини кўтарган бўлдим.

— Тўғриси айтсам,— деди у оҳиста,— сендан ўзга ҳеч кимим қолмади. Мабодо, менга бирор нарса бўлиб қолса, ўзинг бош-қош бўлиб, сўнгги маконимга элтиб қўярсан, деган хаёлда сени бу ерга чақиртирдим.

Унга тасалли бердим. Даволовчи врачни чақириб, беморнинг аҳволини сўрадим. Доктор хатарли давр ўтгани ва буёғи беморнинг иродасига боғлиқ эканини айтди. Бу сўзларни эшитган Аҳмад:

— Дардим фақат юрак касали эмас,— деди.

Бу билан Аҳмад аёллар, қимор ва ичкиликни назарда тутаётган бўлса керак деб ўйладим. Бундан кейин ўзини эҳтиёт қилишини, бемаза ишлар билан шуғулланмасликни маслаҳат бердим.

— Қасаллик қайталаниши турган гап,— деди Аҳмад бепарволик билан. Унинг юзига узоқ тикилиб турдим. Уша мен билган хушчақчақ, ҳазилкаш йигит шуми? Бир вақтлар ҳаммани даҳшатга солган газанда қани? Кўнглимда унга нисбатан заррача ачиниш сезмадим. Суҳбат мобайнида аён бўлишича, у Замаликдаги бир ҳужрада истиқомат қиларкан. Шу вақтгача уйланмабди. От пойгасига ишқибоз уч-тўртта кекса юнонлик танишларидан бошқа дўст ҳам орттирмабди.

Аҳмад бошини чайқаб гудурлади:

— Мен ҳам ўшалар каби тугаганга ўхшайман.

У кимларни назарда тутаётганини дарҳол сез-

дим. Чунки 5 июнь¹ фожиасини унутганимча йўқ эди. Пенсияга чиқарилганидан бери қалбида чексиз нафрат сақлаб келаётганини пайқадим. Лекин ҳолатининг оғирлигини эътиборга олиб, мудҳиш ўтмиш воқеаларини қайтадан эсламаслик учун унга ичқоралиги ва ўзгалар бахтини кўролмаслигини таъна қилиб ўтирмадим. Ҳар ҳолда унинг революция ва ўз келажаги тўғрисидаги каромати пучга чиққани аниқ-ку.

Ордан уч ҳафта ўтгач, у шифохонадан чиқди. Миннатдорчилик билдириш ниятида бизникига келди. Кўринишидан сиҳат-саломатлиги жойида эди. Кексаларни эслаб, мақтана бошлаганди, фурсатдан фойдаланиб, довруғи кетган «фаолияти»га ишора қилиб:

— Биласанми, сен тўғрингдаги айрим гапларга сира ишонгим келмайди,— дедим киноя билан.

Аҳмад гапимга аҳамият бермагандек туюлди. Бевақт гап бошладим чоғи, деб ўйладим. Лекин у бошқа нарсалар ҳақида фикр юритилаётгандек гап қотди:

— Масалан, бирорта машина кимнидир босиб кетди дейлик. Хўш, бунда аввало ким айбдор? Машинами? Йўқ, бу фожиага энг аввало ҳайдовчи жавобгар. Қолаверса, талабга жавоб беролмайдиган йўл ёки нуқсонли машина ишлаб чиқарган завод, кейин йўловчининг ўзи айбдор. Вафдчилар ҳукумат тепасида турганида, биз бирор кишига азоб бермадик. Нима учун? Масала шундаки, давлат бошқаришда икки хил йўл бор. Демоқчиманки, давлат икки хил ҳукумат томонидан бошқарилиши мумкин. Бири халқ томонидан сайланган ва давлат ҳисобидан бўлса ҳам халқ эҳтиёжини қондиришга ҳаракат қилувчи, иккинчиси эса, давлат томонидан тайинланган, халқ ҳисобидан бўлса ҳам, давлат эҳтиёжини қондиришга интилувчи ҳукумат. Биз ҳеч кимга сен ўйлагандек азоб бермадик. Сизлар ҳам маълум бир вазифани бажарганда, айтайлик, министрга ҳисобот ёзишда маълум қоидага риоя қиласизлар-ку. Биз ҳам ҳукмга риоя қилиб, буйруқни аниқ ижро этардик. Ҳар қанақа иш унинг қандай бажарилганлигига қараб тақдирланади. Ичимизда ким-

¹ Исроил босқинчиларининг араб мамлакатларига 1967 йил 5 июндаги ҳужуми назарда тутилмоқда.

дир ўз амалини суиестемол қилган бўлиши мумкин. Ахир сизларнинг орангизда ҳам иш жараёнида баъзан бирор камчилик ёки хатоликка йўл қўйиб юборувчилар йўқ эмас-ку.

Суҳбат мобайнида Аҳмад столда турган суратга бир неча марта диққат билан қараб қўйди-да, кейин:

— Бу доктор Иброҳим Ақлку, — деди.

— Ҳа. Баъзи ҳамкасб дўстлари орасида. Сен уни танирмидинг?

— Йўқ. Муайян шароитга кўра, саҳифалардаги унга тегишли бўлган нарсаларни кўздан кечириб боришга кўрсатма олгандим.

— Қанақа шароитни назарда тутяпсан?

Аҳмад узоқ ўйланиб қолди:

— Эҳтимол унинг фарзандлари вафот этганини эшитгандирсан?

— Ҳа, иккала ўглини ҳам вабо олиб кетди.

— Менимча уларнинг ўлимига вабонинг дахли йўқ бўлса керак, бу ёғи тангрининг иродаси, — деди Аҳмад мийиғида кулиб.

Юрагим орқамга тортиб кетди:

— Нима дединг?

— Кунлардан бирида бошлиқ билан самимий суҳбатлашиб ўтирган эдик, уларнинг ўлдирилганликлари ҳақида шипшитиб қолди.

— Ўлдирилганмидилар?!

— Узингни бос. Ўтган ишга салават.

— Нима сабабдан ўлдирилган, қотиллар ким?

— Сўзимга ишон, аниқ бирор нарса билмайман. Бошлиқнинг ўзи ҳам қандайдир обрўли аёл билан сарой аҳлларида бири ўртасидаги «муҳаббат» можароси ва саҳро йўлидаги хилват уйда юз берган қотиллик ҳақида орқаворотдан эшитибди.

— Батафсилроқ гапириб бер.

— Худо ҳақи, бундан ортиқ ҳеч нарса билмайман. Унинг сўзига ишонмасликка иложим йўқ эди.

Эшитганларимни устозим доктор Моҳир Абдулкаримга сўзлаб берганимда, унинг одатдаги хотиржам ва салобатли чеҳрасида ҳайратланиш аломатларини сездим.

— Марҳум Иброҳим Ақл мендан бирор гапни сир тутганлигига ҳеч ишонгим келмайди.

— Эҳтимол, қотилликда сарой аҳлларида бири-нига қўли борлиги учун айтмагандир.

Ҳайратланган устозим бошини шубҳали тебратди. Фожияни яхшилаб аниқлашга қарор қилдим. Бироқ Аҳмад Қадрий яна дом-дараксиз ғойиб бўлди.

Кейинчалик Аҳмад аҳён-аҳёнда Феникс қовоқхона-сига хорижий дўстлари билан келадиган одат чиқарди. Охирги марта уни 1970 йилнинг бошларида, Талъат Харб майдонида узоқдан кўрдим. Унинг тишлари тушиб кетганга ўхшар, лекин соғлиги ёмон эмасдек эди.

АМОНИЙ ХОНИМ

Мен Амоний хоним билан телефон орқали танишиб қолдим. У саломлашиб, ҳол-аҳвол сўраб бўлгач, телевизорда олиб борилаётган адабий мунозаралар хусусида баъзи масалаларни мenden аниқлаб олиш истагини билдирди. Гапининг мазмунидан хонимда санъатга муҳаббат, асл тарихий манбаълар тўплаш, фойдали учрашувларга қизиқиш бордек туюлди. Уни ишхонамга таклиф қилдим. Аммо хоним расмиятчиликни ёқтирмаслиги туфайли бирор бошқа жойда учрашишни лозим топди.

Учрашувимиз 1965 йил баҳорининг охирги кунлари, баҳаво Аҳром боғида бўлиб ўтди. Мен уни студент қиз ёки яқиндагина ўқишни тугатган ёш мутахассис бўлса керак, деб ўйлагандим. Бироқ хоним қадди қомати келишган, мовий кўз, қирқ ёшлар чамасидаги хушрўй аёл экан. У замонавий Миср хотин-қизларига хос дид билан кийинган, ташқи қиёфаси ўзига оро берган артисткадан қолишмасди. Хонимни кўришим биланоқ, санъатга бўлган муҳаббат учрашиш учун шунчаки бир баҳона эканлигини англадим. Бу мени тараддудга солиб қўйди. Шунга қарамай, бундай дилбар аёл билан танишиб олишга қарор қилдим. Боғнинг шаҳар томонидаги скамейкада бир-биримиздан уялиқираб, бир оз жим ўтирдик. Орадаги жимликни «р» ўрнида «ғ» талаффуз этиб, сўз бошлади:

— Жуғат этиб, сизни таклиф этганим учун маъзур тутасиз. Сиз билан кўришиш мен учун ниҳоятда зарур эди.

— Ҳеч қиси йўқ. Танишганимдан ғоят хурсандман.

— Бўш вақтимни фақат санъатга бахш этсам дейман. Бахтимни қарангки, истеъдодим ҳам йўқ эмас.

— Хизматчимисиз, Хоним?

— Йўқ. Диплом олиш бахтига муяссар бўлмаганман: Урта мактабни тугатганман холос. Лекин жуда кўп мутолаа қиламан. Радио учун бир қанча адабий эшиттиришлар тайёрлаб берганман.

— Бахтга қарши, камина бирортасини ҳам эшитиш шарафига муяссар бўлмаган эканман.

— Бунинг ажабланидиган жойи йўқ...

Унинг шаънига бир-икки ғоз илқ сўз айтиб, менга кўрсатган ҳурмати учун ташаккур билдирдим.

— Бирор дурустроқ асар ёзиш учун тарихий манбаъларга мурожаат этишга тўғри келади.

— Менимча, бундай манбаъларни топиш қийин эмас.

— Шарқнинг энг машҳур аёллари, хусусан, муҳаббат бобида ўчмас ном қолдирган аёллар ҳақида китоб ёзсам дейман.

— Ажойиб фикр.

— Балки, бу соҳада ҳамкорлик қилармиз,— деди у мулоим кулиб туриб.

— Авф этасиз, Хоним, ҳозир мен бошқа ишлар билан бандман.

— Жуда имкониятингиз бўлмаса, менга керакли китобларни тавсия этиб, шуларнинг ичидан ўзингизга маъқулроғини танлаб олишингиз мумкин.

— Манбаъларни тавсия этишим мумкин. Лекин...

У эътирозимни эшитмагандек, терак учларига қараб туриб:

— Холироқ жойда, масалан, боғда ишлашимиз мумкин. Ёки бўлмаса, уйимга марҳамат қилсангиз,— деди.

— Уйингизга?!— сўрадим таажубланиб.

— Кечирасиз, оилавий ҳолатим билан сизни таништирмабман. Эрим билан ажрашганман. Вақтинча холамининг уйида яшаяпман. Уғлим ва қизим оталари билан.

— Холангиз ранжимасмикинлар?

— Бирга ишлаш айб эмас...

Сўнг узоққа қараб туриб, ўйланиброқ қўшиб қўйди:

— Ишлашимизга қулай шаронт яратиш учун бирор восита ўйлаб топармиз.

— Лекин...

— Лекинингиз нимаси?

— Тўғрисини айтсам сиздек латофатли аёлнинг ёлғиз яшашин ачинарли.

— Ҳа, у кишига турмушга чиқишга чиқдим-ку, лекин бир кун ҳам кўнгилдагидек яшолмадик.

— Қизиқ...

— Эримнинг ўзи уни ёқтирмаслигимни билади. Мен уни ҳеч қачон севмаганман.

— Шундай экан, нега унга турмушга чиқдингиз?

— Турмушга чиққанымда ўн олти ёшда эдим, ёшлик-ғўрлик қилганман.

— Сабр қилсангиз кўникиб кетармидингиз балки.

— Эрим ўтакетган худбин чиқиб қолди.

Сўхбатимиз умумий гаплар, хусусан, ўтмиш хотираларини эслаш билан чегараланиб қолганидан зерика бошладим. Буни сезган Амоний хоним қўлимга нолик қўлларини қўйиб, оҳиста деди:

— Менга қалбимни тушуна оладиган, суянчиқ инсон керак!

Унинг гапини ҳазилга йўндим.

— Санъатга муҳаббатингиз бу ёқда экан-да!

— Менга санъат ҳам, яшаш ҳам керак!

Биз Аҳром боғи ичра айланиб юардик. Санъат ва тарих мавзусида сўз очилмади ҳам. Аксинча, эътиборимизни ҳаёт икир-чикирлари банд этган эди. Хоним кекса холаси, унинг уйқуси қаттиқлиги, замбарак отиб ҳам уйғотиш қийинлиги хусусида кула-кула гапиргач, қўшиб қўйди:

— Истасангиз, бўлак жойда учрашишимиз мумкин.

Унинг мулоийим гаплари-ю, оҳу кўзлари мени мафтун этди:

— Майли, мен розиман.

— Ундай бўлса,— деди суюнган ҳолда,— бироз муҳлат беринг, уйни тартибга келтириб олай...

Учрашув муҳитига мослаб ясатилган хонада иккимиз холи ўтирардик. Қизғиш нур ўзгача кайфият бахш этар, димоғимга атир билан ароқ ҳиди уриларди. Борлигимни ёқимли ҳирс чулғаб олган. Кўп ўтмай юмшоқ шоҳона ўрин, пок севги эмас, кайф иштиёқи менга ҳузур бахш этди.

Амоний хонимни ўтли ҳирс гирдоби чулғаб олганди. Оналик, ишонч, муҳаббат, вафодорлик туйғусидан маҳрум қалб ҳис эта оладиган меҳр ва ардоқлашга ташна бу аёл мудҳиш қоронғи тунда узоқ вақт йўлдан

адашиб, баногоҳ нурга дуч келиб қолган сарсари-ким-сани эслатди менга.

Шу кундан бошлаб Амоний хонимникига тез-тез келиб турадиган бўлдим. У менга энди гоҳо ўзининг моллиявий аҳволи, отасидан қолган катта бойлиги тўғрисида сўзлар, гоҳо ҳозирги ёшларга ишонч йўқлиги, қизидан хавотир олаётганлиги каби уни ташвишлантирадиган масалалар борасида дардлашарди. Аммо мен кундан-кунга Амоний хоним билан бўлган муносабатим ҳақида кўпроқ ўйлай бошладим.

Муносабатимиз омонатлиги, фақат ишрат иштиёқигина жиддий муҳаббатга замин бўлолмаслигини чуқур ҳис қилардим.

Уша йили ёз охирлари ёки кузнинг бошларида бўлса керак, университетдошларимдан бири Абду ал-Басюний уйимга ташриф буюриб қолди. Университетни тугатганимизга ҳам чорак аср бўлганди. Ал-Басюний анчагина ўзгариб кетибди, аммо уни дарҳол танидим. Биз ҳар куни учрашиб турган қадрдонлардек илиқ кўришдик. Ёши мендан сал катта курсдошимнинг шу қадар ўзгариб кетиши мени қаттиқ ажаблантирди:

— Жаноблари ҳозир қаерда ишляптилар?

Гўё саволимни эшитмагандек, мендан сўради:

— Эҳтимол узоқ вақт кўринмай кетган бу одам нима сабабдан келдийкин деб ҳайрон бўлаётгандирсиз?

— Ҳар ҳолда яхшилик билан келгандирсиз, дўстим?

У мийиғида кулиб қўйди:

— Мен ҳузурингизга Амоний хонимнинг шаръий-эри сифатида келдим.

Аввал унинг нима деяётганини англолмадим. Гапининг маъносига тушуниб етгач, тўғрисиани айтганда, лом-мим дея олмай, ҳанг-манг бўлиб қолдим. Бир зумда ҳамма нарса кўз ўнгимдан ғойиб бўлди. Абду ал-Басюнийнинг юмалоқ буғдойранг юзини кўриб турардим-у, лекин аниқ ҳис этолмасдим. Бу қиёфа кабинетимга аввалдан ўрнатиб қўйилган ҳайкалдек туюларди. Ҳолатимни кузатиб турган ал-Басюний: «Саросимага тушманг, бу гапдан мутлақо беҳабарлигингни биламан. Мен бу ерга сиздан қасос олгани келганим йўқ»,— деди. Бироқ унинг гаплари қулоғимга кирмасди. Хижолатдан бошимни кўтаролмай,

хонамдаги курси томон аранг юрарканман, унинг: «Бахтимга, Парижда ўтказган кунларим беҳуда кетмади»,— деган гапи эшитилди.

Унинг юзига қарашга ботинолмай сўрадим.

— Бошқа аёлни назарда тутаетганингиз йўқми?

— Сиз кеча ҳузурида бўлган аёлни назарда тутаяман.

— Лекин у эридан ажрашган.

— Ваҳоланки, ҳали ажрашганимизча йўқ.

— Қандай даҳшат!

— Менинг сиздан ҳеч қандай давоим йўқ.

— Лекин афсус, мен ўта аҳмоқона иш қилибман.

— Сизнинг бу ишда айбингиз йўқ. Сиз бўлмасангиз, бошқасига илашарди.

— Нима?!

— Неча бор уни бундай ярамасликдан қайтаришга ҳаракат қилдим. Лекин афсус, ўз билганидан қолмади. Мен фарзандларимнинг келажагини ўйлайман.

Ал-Басюнийнинг тақдирига қаттиқ ачиндим.

— Қандай тоқат қиляпсиз бунга?! Шу ҳам ҳаётми?

— Йложим йўқ, у ажралишни истаса ҳам мен уни қўйиб юборолмайман.

— Нега?

— Ахир у икки фарзандимнинг онаси. Улар катта бўлиб қолишган. Агар уни қўйиб юборсам, шу йўлда тамом бўлади.

— Эҳтимол, ажрашсангиз бошқа кишига турмушга чиқар?

— У кишини ҳам бадном қилади.

— Минг афсус.

— Шунинг учун ҳам хотинимни бу йўлдан қайтаришга қатъий қарор қилдим. Уни бу жарликдан тортиб олмасам бўлмайди. Бахтимга, Парижда ўтказган кунларим беҳуда ўтмади.

— Хиёнат аралашган турмуш турмуш эмас!

— Ҳа. Эҳтимол Амоний менинг ҳақимда сизга бирор нарса дегандир? Мен ҳам у тўғрисида анчамунча биламан, лекин ҳозир буни айтадиган вақт эмас. Мен уни фосиқликдан албатта қайтараман.

— Афсус, сиз билан шунчалик кўнгилсиз вазиятда учрашаман деб асло ўйламагандим.

Ал-Басюний сўзларимга эътибор бермай, хаёлчан киёфада сигарета тутатди:

— Шубҳасиз, илгариги ҳаётимни яхши биласиз.

— Ҳа, биламан...

Ал-Басюнийнинг университетдаги даври, ўз ҳисобидан Парижга ўқишга жўнагани, у ердан бирор натижага эришолмай, икки-уч йилдан кейин қайтиб келгач, депутатлар советига аъзо қилиб сайлангани, ўз мавқеини сунистеъмом қилгани — буларнинг ҳаммаси бирма-бир кўз ўнгимдан ўтди.

— Июль революциясини хайрихоҳлик билан кутиб олдим. Революция йўлида ихлос билан хизмат қилдим. Лекин ўзгалар уюштирган сунқасдда мени ноҳақ айблашди. Мол-мулкимни мусодара қилишди. Ҳатто кўчаларда тиламчилик қилиш даражасига тушдим.

— Менимча, хотинингиз бойвучча бўлса керак?

— Аслида қашшоқнинг қашшоғи эди. Агар бойвучча холаси бўлмаганида, ҳоли нима кечарди билмадим. Бу борада ҳам сизга ёлғон гапирганга ўхшайди. Лекин холасининг бошқа меросхўрлари бор.

— Турмушингизнинг бузилишига омадингиз юришмагани сабаб бўлмадимикин?

— Йўқ, асло. Биринчи кунданоқ кеча-ю кундуз астойдил меҳнат қилдим. Таржима билан шуғулландим, обрўли дўстларим ёрдамида баъзи нарсаларим матбуотда нашр этилиб турилди. Бошимга тушган қийинчиликлар қисман асабимни бузди. Охири пайтларда орамизда тез-тез жанжал чиқадиган бўлиб қолди.

— Бу келишмовчиликлар ўткинчи, ишонаманки, вақти келиб ҳаммаси унутилиб кетади.

— Кошки, шундай бўлса.

— Ишонаверинг.

— Болаларим бўлмаганда, аллақачон алоқамни узган бўлардим.

Ал-Басюний бироз жим қолгач, тан олди.

— Бир куни жаҳл устида бир тарсаки қўйиб юборибман. Шунини ҳеч кечиролмайди.

— Чакки иш қилган экансиз.

У менга бироз тикилиб тургач, қатъий оҳангда:

— Хотиним билан алоқани бутунлай узингингни сўрайман,— деди.

Мен бу тўғрида сўз ҳам бўлиши мумкин эмаслигини, хотинини уйига қайтаришга уриниб кўришимни айтдим.

Шундан сўнг у, келинг, кўнгилсиз суҳбатимизга чек қўяйлик деди-да, мавзунини ўзгартириш мақсадида

доктор Иброҳим Ақл ва доктор Моҳир Абдулкаримлар ҳақида сўзлай бошлади.

Елкамдан тоғ ағдарилгандек енгил тортдим.

— Доктор Моҳир Абдулкарим салонидаги учрашувларга бормай кўйганимга анча бўлган. Онда-сонда, кўча-куйда Докторни кўриб тураман. Аммо, ўша учрашувларни доим қўмсайман.

Пича надоматли қиёфада сукут сақлаб тургач, гапини давом эттирди:

— Оиласи ер ислоҳотлари даврида кўп нарсаларидан айрилди. Ал-Мунирадаги қасрини сотиб юбориб, ўрнига «янги Миср»¹да чорбоғ сотиб олди ва салонини ҳам ўша ерга кўчирди.

— Бу гаплардан хабарим бор, чунки мен 1930 йилдан бери ўша салонга қатнаб тураман.

Ал-Басюний ижодимни кўкларга кўтариб мақтади, сўнгра:

— Мен доим номусим учун курашаман,— деди.

— Сиз фаришта одамсиз.

— Келажакдан умидим катта. Бир неча роман, пьеса ва кинофильмларни араб тилига таржима қилиш режам бор.

— Баракалла.

— Лекин таржима қилиш учун аввало нашриётлар билан битим тузиш керак экан.

— Тайёр нарсаларингизни уларга кўрсатинг.

— Битим тузиш учун тайёр нарсаларни кўрсатишнинг ўзи кифоя қилмас экан.

Фикрига тушунолмади, сўрадим.

— Нима учун?

— Айтишларича, фақат битим тузишнинг ўзига анча-мунча маблағ керакмиш. Мен эса, бунга қодир эмасман.

— Одамларнинг гапларига ишонаверманг!

— Баъзи машҳур ижодкорларнинг асарлари тўғрисида тақриз ёзиш учун ҳам...

— Ишонманг.

— Менимча, қаламкашлар орасидаги энг қобилиятсизлари ҳам ўзларини Аҳмад Шавқий²дан юқори ҳисоблашади. Тақриз ёзишга келганда, рақобатчилар

¹ Янги Миср — Қоҳиранинг шимолий-ғарбидаги квартал.

² А. Шавқий (1868—1932) — атоқли Миср шоири ва драматурги.

мен каби номи чиқмаган танқидчига йўл бермасликлари турган гап. Радио ёки телевизор менинг ихтиёримда эмаски, ўзим истаган ижодкор тўғрисида эшиттириш уюштирсам. Мен учун биргина оддий, аини вақтда гайри оддий йўл қолди.

Сухбат мобайнида ал-Басюнийнинг юзига табасум югурганини кўриб, қийин вазиятдан қутулганимга ич-ичимдан хурсанд бўлдим. Иложи борица унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилдим. Ал-Басюний миннатдорчилик билдириб, ўрнидан тураркан, асосий мақсадини яна такрорлади. Мен унинг илтимосини албатта бажаришга сўз бердим.

Ваъдага мувофиқ эртасигаёқ Амоний хоним билан учрашиб, эрининг истагини унга етказган ҳам эдимки, аёлнинг кўзлари ғазабдан чақнаб кетди:

— Ярамас, сизникига ҳам борибди-да?!

Унга оналик бурчи ҳақида эслатдим, аммо Амоний эшитгиси ҳам келмади.

— Сиз уни яхши билмайсиз.

— Уни илгаритдан биламан, у сиз айтганча ёмон одам эмас.

— Йўқ, сиз уни билмайсиз.

Аёлга насиҳат қилмоқчи бўлиб, оғиз очишим билан:

— Етар, мени кўп қийнаманг,— деди жаҳли чиқиб.

— Эрингизнинг исми ва у билан ажрашмаганингизни мендан яширганингизга ҳайронман. Ваҳоланки, у сизни севаркан.

— Унда эркаклик нафсонияти йўқ.

— Фарзандларини ўйлайди.

— Ўзини ўйлайди холос.

— Масала...

— Масала шундаки,— деди Амоний гапимни кескин бўлиб,— сиз мени яхши кўрмайсиз. Севги бу дунёда аллақачон йўқ бўлиб кетган. Айтинг-чи, танишганимиздан бери бирор марта бўлса ҳам лоақал, кўнглим учун: «Мен сизни севаман» дедингизми? Йўқ. Мен бунга таъна учун айтмаяпман.

— Авф этасиз, хоним. Сиз оташин сева оласиз. Аммо мен бунга лойиқ эмасман.

— Ҳаммаси қуруқ сафсата...

— Хоним, ахир сиз излаган бахт ўз уйингизда-ку.

Мен руҳий азобдан қутулиб, енгил тортиб уйга қайтдим. Бироқ хонамга киришим ҳамано Абду ал-Басюний ва унинг хотини Амоний хонимнинг ҳаётини

эслаб қаттиқ ўксиндим. Ал-Басюний бирор хушхабар олиб келармикин, деб кутдим. Лекин у на ўзи келди ва на телефон қилди. Кўнглим таскин топиши учун хотинидан хабар олмоқчи бўлдим. Аммо ўша кунлари бунга ҳеч фурсат тополмадим.

Кейинчалик Абду ал-Басюнийни аҳён-аҳёнда, кўча-кўйда учратиб турдим. У ҳамон ўз мақсади йўлида толмай ҳаракат қилаётганидан мени воқиф этиб турди.

1968 ёки 1969 йили Рамсис¹ кўчасидаги марказий телеграф олдида кетаётиб Амоний хоним билан учрашиб қолдим. Беихтиёр унга қўл узатган эдим, аёл мажбуран кўришди. Шунда беҳуда қўл узатганимни тушундим.

— Сихат-саломатликларингиз яхшими, Хоним? — сўрадим узрли оҳангда.

Амоний эса қизариб:

— Шукр, яхши — дея ўтиб кетди.

У олдингига қараганда анча тўлишган, аввалги ўйноқилигидан асар ҳам қолмаганди. Амоний хонимнинг бегона эркак билан кўришаётган пайтда қимти-ниб-тортинишидан хурсанд бўлдим, зероки аёлдаги бундай ўзгариш унинг оила жавобгарлигини ҳис эта бошлаганидан дарак берарди.

АНВАР ал-ҲИЛВОНИЙ

Қози уйи билан ал-Жамолия, Хон-Жаъфар ва мисгарлик кварталлари ўртасида жойлашган майдон, қушлар ин қўйиб ташлаган хурмо дарахтлари, ал-Жамолиянинг эски қисми, моллар суғориладиган ҳовуз ва сардоба — буларнинг ҳаммаси менга беғубор ёшлигимни эслатиб туради.

Анвар ал-Ҳилвоний девор-дармиён қўшнимиз бўлиб, у жуда билимдон, исми ҳам ўзига муносиб эди. Унга жуда ҳавасим келар, уйдан чиқиб кетаётган ёки уйига қайтиб келаётган вақтларида орқасидан доим қараб қолардим. Ал-Ҳилвоний бошқа, оддий ёшларга ўхшамасди. У ўша даврда ҳуқуқшунослик факультетида таълим оларди. Унинг узун тарбуши², ярашимли мўйлови, чиройли костюми ва ёшига нисбатан

¹ Рамсис — Миср фиръавларидан бирининг номи.

²Тарбуш — эркакларнинг бош кийими.

улуфвор қадам ташлашлари менга ёқар, унга тақлид қилиб юришни яхши кўрадим. Урта мактабни муваффақиятли тугатганлиги шарафига ўтказилган кечада онаси менга ўз қўли билан шарбат узатгани ҳеч эсимдан чиқмайди. Бу қишлоқи аёлнинг ўз лаҳжасида гапириши менга олам-олам ҳузур бағишлаганди.

Мен хурмо дарахтлари соясида ўз ўйинларимга берилиб, ўзга нарсани ҳаёлимга келтирмай юрган чоғларимда айрим кишилар махфий равишда катта ўзгаришларга тайёргарлик кўраётган эканлар.

Бир куни эрталаб қўшни ҳовлида кўтарилган дод-фарёддан уйғониб кетдим. Уйимиздагилар ҳам бундан ташвишга тушишганди. Қий-чувнинг сабабини билиш учун ташқарига чиқдим ва ҳаяжонланган, дарғазаб кишилар орасига суқулдим. Билсам, ёш қўшнимиз Анвар ал-Ҳилвоний намойиш пайтида инглиз аскарлари томонидан ўлдирилган экан. Ҳаётимда илк бор халқ ривоятларида эмас, ўз маҳалламизда «ўлдириш», ҳозирги замон маданияти эришган ютуқ— «ўқ» ва «намойиш» деган сўзларни эшитдим. Эҳтимол дунёда инглизлар борлигини ҳам шу куни эшитган бўлсам керак. Бу сўзлар ҳовли ва майдон оралаб тарқалар, уларга «революция», «халқ» ва «Саъд Зағлул» сўзлари акс садо берарди. Беихтиёр бу сўзлар мени қизиқтира бошлади. «Ўлдирилди» дегани нима ўзи? Анвар қаерга кетди? Инглиз ким ва нима учун у Анварни ўлдирди? Революция нима? Халқ деганичи? Саъд Зағлул ким ва ҳоказолар. Ёғоч панжара тирқнишдан бўлаётган воқеаларни кузатиб турдим. Бир зумда майдон костюм, жубба, кафтан ва жулбоб¹ кийиб, ҳар хил шиорлар айтиб келаётган турли-туман одамлар билан лиқ тўлди. Уларнинг орасида аёллар ҳам бор эди. Уқ овозлари эшитилди. Ҳа, ўқ овозини биринчи марта эшитдим. Инглизларни ҳам ўз кўзим билан кўрдим. Улар ҳарбий кийимда, қўнғиз мўйлабли, башаралари ҳам аллақандай гаройиб эди. Майдоннинг ҳар ер-ҳар ерида ўнлаб мурдалар ётарди. Ерга чилп-чилп ёпишган инсон қонига ҳам кўзим тушди. «Яшасин Ватан!», «Биз ўлсак ҳам Саъд яшайди!», деган шиорлар баралла янгради.

¹ Жубба, кафтан ва жулбоб — эркакларнинг кенг енгли, узун устки кийимлари.

БАДР аз-ЗИЁДИЙ

Мен Бадр аз-Зиёдий билан ўрта мактабда бирга ўқиганман. У тўладан келган, шўх, ватанпарвар ёшлардан эди. Бадрнинг отаси мактабда назоратчилик вазифасини ўтарди. У қиролини ҳақорат қилишда айбланиб, шартли олти ойга ҳукм қилинган, вазифасидан четлатилган эди. Аз-Зиёдий отасининг жасорати ва ватанпарварлиги билан фахрланарди. Биз ҳам унинг ҳақли равишда фахрланишини эътироф этардик. Чунки қиролини ҳақорат қилишга ҳар ким ҳам журъат этолмаслигини аниқ билардик. Бадр мактабдошлари орасида катта обрўга эга эди. У ҳамманинг диққат-эътиборини жалб қила олар, кўпчилик ўқувчиларни атрофига йиғиб, ватанпарварлик руҳида ёзилган шеърларни ёддан ўқир, ҳар хил латифалар айтар ва ҳазил-мутойибага уста эди.

Бир кун Бадр биздан:

— Севги изҳор қилиш учун энг муносиб жой қер?— дея сўраб қолди. Ҳар ким ўз фикрини айтди. Уни ҳеч кимнинг жавоби қаноатлантирмади. Аз-Зиёдий кулиб тураверди. Ҳаммамизнинг сабримиз тугагач:— Қабристон!— деди Бадр жиддий. Бизни калака қиляпти шекилли, деб ўйладик. Бадр фикрини тушунтирди:— Ҳайит арафаларида одамлар қариндош-уруғларининг қабрлари ёнида ётиб қоладилар. Уларнинг ичида эркакларга нисбатан аёллар кўп бўлади. Бу эса тунда муҳаббат изҳор этишга қулай фурсат яратади. Чунки қабристонда бундай қилиш мумкинлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди.

— Лекин у ер севги изҳор этиш учун муносиб жой эмас,— деди кимдир.

— Муҳаббат жой танламайди,— деди Бадр ва холасининг вафоти кун аёллар барча нарсани унутиб, мурда атрофида йиғлаётганларида қандай қилиб хизматкор қиз билан бўш хонага кириб кетганлигини айтиб берди. Бунга ўхшаш ҳикоялардан у жуда кўп айтарди. Аммо футбол майдонидаги муваффақиятлари Бадрнинг обрўсини жуда ошириб юборди. Семизлигига қарамай, анча чаққон ва эпчил аз-Зиёдий мактаб футбол командасининг марказий ҳужумчиси ҳисобланарди. Жуссасига номуносиб эпчиллик билан ҳаракат қилиши томошабинларнинг кулгисига сабаб бўларди. Бадр рақибини усталик билан

алдаб ўтаркан, тўп гўё оёғига сирачлангандек, уни ҳеч кимга олдирмасди. Шундай юксак маҳорат кўрсатиб, рақибларини доғда қолдирарди. Тўпни зарб билан ва аниқ тепарди. Бадр бирор клубга аъзо бўлиб, Олимпия ўйинларида иштирок этишни орзу қиларди. Маориф министрлиги қошидаги бош тренер жаноб Самсонга ҳам унинг ўйини ёқарди. Бир куни мактаблараро мусобақадан кейин жаноб Самсон аз-Зиёдийга бир оз озиш кераклигини маслаҳат берганди, у ўша кунидек, катта танаффусда, тренерга ўчакишиб бир нечта бутерброд ва сомсадан ташқари катта тортни бир ўзи еб қўйганди.

Фуод пошо Мустафо Наҳҳосни истеъфога чиқариб, ўрнига Муҳаммад Маҳмудни бош министр этиб тайинлади. Муҳаммад Маҳмуд конституциянинг кучи уч йилга бекор қилиниши, бу муддат яна узайтирилиши мумкинлиги ҳақида қарор қабул қилди. Бунга барча мактаб ўқувчилари норозилик билдиришди, шу жумладан, биз ҳам ўқишни тўхтатишга қарор қилдик. 1923 йил конституциясини ҳимоя қилиб, диктатурага қарши чиқишда ҳамма қатори Бадр аз-Зиёдий ҳам бор эди. Кўп ўтмай полициячилар келиб мактабимизни қуршаб олишди. Ташқарига чиқиб бўлмасди. Ўзимизни ҳимоя қилиш учун дуч келган нарса: ёғоч, тарелка, кастрюлка, чўмич, вилка, пичоқ — қўйингки қўлга илинган нарса билан қуролландик. Жанговар шиорларимиз қирол қасри оша ҳамма ёқда янгради. Бирдан ҳар томондан бостириб кирган полициячилар тепамизга сўйил кўтариб келишди. Инглиз унтер-офицерлари эса, қўрқитиш мақсадида осмонга ўқ уздилар. Уртада олишув бошланди. Кучлар тенг эмасди. Ҳеч биримиз калтакланишдан қуруқ қолмадик. Кўпчилик ярадор бўлди. Бир фаррош ва ўқувчи ҳалок бўлди. Ўша ўқувчи орқа миясидан жароҳатланган синфдошимиз Бадр аз-Зиёдий эди. Эртасига уни дафн этиш маросимини ўтказмоқчи бўлдик. Лекин полициячилар намойишда ҳалок бўлганларни ал-Айний госпиталига олиб келиб, у ерни қўриқлаб турдилар. Ҳалок бўлганларни полиция ёрдамида госпиталдан қабристонга олиб келдилар. Биз ҳаммамиз мактаб назоратчисининг уйига алоҳида-алоҳида бориб, таъзия билдирдик.

Бадрнинг отаси ҳозир ҳам ҳаёт. Еши етмишдан ошган. Аббосияга йўлим тушганда кўпинча уни ўз уйи

яқинидаги қаҳвахонада кўриб қоламан. Қариллик, ғам-алам уни эзиб қўйган. Чолни кўриб раҳмин келди. Бу одамни кўрганлар у бир вақтлар ҳақиқат учун курашган, бу йўлда мансаби ҳамда ўғлидан айрилган илғор фикр эгаси эканлигини тасаввур ҳам этолмайдилар.

Мўйсафид қаҳвахона деразасидан юксак идеаллар учун курашмаган, омад кулиб боққан, роҳат-фароғатда яшаётган одамларни ташиётган машиналар ҳаракатини томоша қилиб, алланималарни ўйлаб ўтиради. У нималарни ўйларкин? Наҳотки вақт чолнинг хотирасидан ўтмишини ўчириб юборган бўлса. Наҳотки у ҳозирги кун билан яшаётган бўлса?

Менда Бадрнинг футбол командаси билан бирга тушган сурати қолган. У ўртада. Оёғи тагида тўп. Чеҳраси қувончли, кўзлари ишонч билан қараб турибди.

БИЛОЛ АБДУ БАСЮНИЙ

Бу йигит билан тасодифан 1970 йилнинг бошларида, Жодд абу ал-Уло вилласида учрашиб қолдим. Гарчи биз бир-биримизни танимасак ва илгари учрашмаган бўлсак ҳам шу ягона учрашувдаёқ у менда унутилмас таассурот қолдирди. Уша кеча виллага борганимда у ерда Абду ал-Басюний ва кўринишидан унга ўхшаб кетадиган келишган бир йигитдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Улар билан кўришдим. Абду ал-Басюний ёнидаги йигитга ишора қилиб:

— Уғлим, доктор Билол, — деди.

Дарҳол бундан беш йил муқаддам ал-Басюний билан фарзандларининг тақдири ва Амоний хоним тўғрисидаги кўнгилсиз суҳбатимиз ёдимга тушди. Кўнгилсиз воқеани эслаб, ҳижолат чекиб ўтирган эдим, Абду ал-Басюний менга: — Уғлим чет элга кетишга қарор қилибди, — деб қолди. Унинг гапи диққатимни ўзига тортди. Мен йигитга қизиқсиниб қараб қўйдим. «Чет элга жўнаш» кейинги кунларда одат тусига кирган ва кекса, мен мансуб бўлган авлоднинг гашини келтираётган сўз. Мана, қаршимда шу сўз қурбонларидан бири турибди. Ажойиб фурсат!..

— Уғлимни Америкага ўқишга юборишяпти. У эса ўқишни тугатгач, умуман ўша ерда қолиб кетмоқчи, — деди Абду ал-Басюний куюниб.

Жодд абу ал-Уло Абду ал-Басюнийдан: — Узингиз бу масалага қандай қарайсиз, — деб сўраган эди, у кулиб: «Ҳа» ёки «Йўқ» деганим билан аҳвол ўзгариб қолармиди, — деб жавоб қайтарди.

— Ҳар ҳолда билимини оширишга бирор фойдаси тегар?

— Менимча, фойдаси тегмайди.

— Аморий хоним қандай фикрдалар?

Хонимнинг исми тилга олиниши мени баттар ўнғайсизлантирди. Аммо унинг ўз оиласига қайтганлигини эшитиб, анча енгил тортдим. Фақат Жодд абу ал-Улонинг бу номни алоҳида завқ билан тилга олиши мени таажжублантирди.

— У ҳам ўглининг фикрини маъқулламоқда. Ўзига истаган вақтида Америкага бориб келиш имконияти туғилаётганидан хурсанд.

Мезбон ва унинг жорияси бу гапдан кулиб юборишди.

— Ўз юртимизда сизни порлоқ келажак кутмоқда-ку, йигит, — мурожаат қилди мезбон Билолга.

— У ердаги илмий муҳит билан танишмоқчиман.

— Шунинг учун она юртдан воз кечиш шарт эканми? — дедим мен.

— Ясрий деган бир дўстининг чет элга кетиб қолганлиги буни ҳам йўлдан оздирмоқда, — деди отаси. — Аслида ўша Ясрийга сираям ҳавас қилиб бўлмайди, мутахассис сифатида эса у омади юришган врач. Клиникадан ташқари ҳам тирикчилик қилиб турарди. Лекин доим нимадандир порози эди. Эл-юртини севмасди. Малакасини ошириш учун Америкага борди-ю, бутунлай ўша ерда қолиб кетди.

— Ясрий Америкага бориб ҳар жиҳатдан ютди.

— Шу ерда ҳам ишлари ёмон эмасди, ўғлим. Чет эли нимаси?

— У ерда илмий муҳит бор, ота! Мана мен ишлаётган шифохона бош врачининг ўринбосарини олайлик. Кўп ўқиди, тинмай меҳнат қилди. Ниҳоят муваффақиятли равишда докторлик унвонини ҳам олди. Аммо меҳнатининг самарасини биламади. Ўзига муносиб иш тополмагач, Америкага кетishга мажбур бўлди. Илмий ишнинг америкалик олимларга кўрсатиши биланоқ, уни турли шифохона ва институтларга ишга таклиф қила бошлашди.

Унинг бу қадар кескин гаплари замирида яширин норозилик борлигини сезиб:

— Бизда камчиликлар бор, лекин бу чет элга жўнаб кетиш учун баҳона бўлмаслиги керак,— дедим.

— Қайси соҳага қараманг шу аҳвол.

— Бунинг сезганингиз, эъги роф этганингиз яхши. Ана шу иллатларни даволаш лозим. Аммо булар устида сизлар бош қотирмасангиз, ким бош қотиради?

— Бундай фикрлар билан ўзимни банд қилмоқчи эмасман.

— Бироқ инсон учун Ватандан азиз нарса йўқ. Қолаверса, ноқўрлик бу.

— Мен учун биринчи Ватан — илм! — деди донadona қилиб йигит. Кейин бироз тарадудланиб туриб, худди ўзига ўзи гапирётгандек давом этди: — Ватан, социализм, араб миллати... Яна нима десагинки? Сизлар мени юзаки фикр юритади деб ўйламам, мутлақо. Лекин 5 июнь воқеасидан кейин биз нимага эришдик?

— Биз бу мағлубиятдан зинҳор умидсизликка тушмаслигимиз керак. Аксинча, ундан сабоқ олиш учун етарли муддат ўтди,— дедим унга насиҳатомуз.

— Бу ёшларга тушунтириб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Барибир ўз билганларидан қолишмайди, — луқма ташлади Абду ал-Басюний.

— Майли, ўз билганидан қолмасин. Лекин Ватандан кечишнинг оқибати яхши бўлмайди, — деди мезбон Абду ал-Басюнийга қараб.

— Бизни бу мушкул аҳволдан ватанпарварлик ҳам, социализм ҳам эмас, илм қутқара олади,— деди Биллол. — Илм инсоният олдидаги мушкулотларни барта-раф қила оладиган бирдан бини йўл. Ватанпарварлик, социализм ва капитализм эса аксинча, худбинлик; назарий чекланиш натижасида янгидан-янги муаммоларни вужудга келтирмоқда. Бу муаммоларнинг ҳал қилиниш йўллари ўйлаб чиқилмоқда, албатта. Аммо ўз навбатида яна янги қийинчиликларни туғдирмоқда.

— Ўз ватанингизда илм билан шуғулланишингизга нима халал бермоқда?

— Қўп нарсалар, жумладан, илмий текшириш ишларининг ниҳоятда орқадалиги, қолаверса, янги фикр, адолат ва қадр-қимматнинг бўғиб ташланганлиги. Буларнинг ҳаммаси мени Америкага жўнаб кетишга мажбур этмоқда. Ватанимга ўша ерда туриб бу

ердагидан кўпроқ фойда келтиришим мумкин. Илм барчага баробар хизмат қилиши керак. Лекин вайроналар келтирадиган илм бундан мустасно.

— Синглиси бу масалага қандай қарайди?— сўради уй эгаси Абду ал-Басюнийдан.

— Синглиси шу ўқув йилида дори тайёрлаш ихтисоси бўйича диплом олади. У ҳам акаси каби чет эл деса томдан ташлайдиганлардан.

— Оила масаласи нима бўлади? Ёки бу масала унинг учун барибирми?

— Бизни ташвишга солган бу масалага улар жуда енгил қарашади.

— Минг афсуски, санъатимиз ҳанузгача шу тоифадаги ёшлар образини яратмаган. Агар имконим бўлса, бажонидил уларнинг ҳақиқий қиёфаларини кўзгудагидек акс эттирган бўлардим.

— Шундай ҳам бу авлод ачинарли ҳаётимиз саҳнасида роса ҳунар кўрсатмоқда, — гапга аралашдим мен.

Абду ал-Басюний ўғлига қараб:

— Сизлар кема кучли довулга дуч келаётганини била туриб, ўз жонларингизни асраб қолмоқчисизлар, — деди.

Унинг бу сўзлари унчалик юракдан айтилмаётганлиги сезилиб турарди. Ал-Басюний ўғлидан мамнун эканлигини яширолмасди. Доктор Билол ҳам отасининг гапига аҳамият бермади. Мен Абду ал-Басюнийнинг аждодларимизни қийнаган, улар доимий эъзозлаб келган абадул абад мерос — ватанпарварлик туйғусини ўзгача тушунишлигини фаҳмладим.

— Аслида мен, — деди Билол онаси каби мулоғим жилмайиб, — инсониятни равнақ йўлига етакловчи муассаса бунёд этилишини орзу қиламан.

— Ахлоқий масалалар тўғрисида нима дейсиз? Илмнинг бу масалалар билан алоқаси йўқми? Инсоният илмий ҳақиқатга қанчалар муҳтож бўлса, маънавий гўзалликка, маънавий бойликка ҳам шунчалар муҳтож.

Билол менга бирор нарса дейишга ожиздек қараб турди-да, сўнгра:

— Тўғри, аммо бундан ахлоқ тўғрисидаги эски тушунчалардан воз кечмаслик керак деган маъно чиқмаслиги керак. Сизлар янги, давр талабига мос ахлоқ қондаларини излашга журъат этолмайсиз. Кўпчилик

эски ахлоқий тушунчалар қобигига ўралиб қолган. Илм ахлоқ-одоб қондаларини яратмайди. Аммо у юксак шижоат намуналарини кўрсатмоқда. Илм жадал суръатлар билан ривожланмоқда ва барқарорлик тўғрисидаги шу кунга қадар ҳукм суриб келган тушунча ўзгача маъно кашф этгандан бери эҳтимоллик назариясига амал қилиб, дадил олға бормоқда.

— Узаро назарий муштараклик бўлмаган авлод билан баҳслашишдан не фойда? — деди Жодд абу ал-Уло.

— Сизлар ўз маданиятингизни юксалтириш ўрнига **ғарб** маданиятига эргашиясизлар, — дедим тоқатим тоқ бўлиб.

Билолнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Инсон зоти аслида беқарор. Унга қаерда бахт кулиб боқса, ўша ер — Ватани. Бинобарин, чет элга жўнаб кетиш, илгор маданиятдан баҳраманд бўлиш замонавий одамлар учун энг тўғри йўл, қолоқлар учун эса...

Билол фикрини очиқ айтолмай иккиланиб турган эди, унинг ўрнига мен: — Қолоқлардан тезроқ қутулганимиз маъқул! — дедим.

Жаҳлим чиққанини сезган Билол ал-Басюний майин жилмайиб эътироз билдирмоқчи бўлди:

— Агар аҳоли кўпайиши шу тарзда давом этиб, уларни озик-овқат билан таъминлаш кундан-кунга қийинлашиб бораверса эҳтимол инсониятнинг умумий манфаати йўлида айрим кичик халқларни қириб юборишга тўғри келар.

— Кўп валдирайверма, — деди отаси ғазаб билан.

— Ҳа, Исроил сиздек «душман»и борлигидан бахтиёр — деди Жодд абу ал-Уло кесатиб.

— Биз ўзимизга ўзимиз етказаяётган зарар Исроил етказган зарар олдида ҳеч гап эмас, — деди Билол кескин равишда.

Уша кеча доктор Билол билан бўлиб ўтган суҳбат маъзини қақиб, унинг ҳар бир иборасини бирма-бир хотирамдан ўтказдим. Кейин уни ақл тарозусида ўлчарканман, инсон заковати эришган буюк ютуқларни ишлатаётган одамзотни қул қилиш ва беҳуда қон тўкиш йўлида эксплуатацион кучлардан қутулмасдан туриб инсоният ҳеч қачон порлоқ ҳаётга эришолмайди, деган хулосага келдим. Золимлардан қутулиш — ақл-идрок, илм-фан ютуқларини хайрли ишларга татбиқ

этиб, инсониятни ягона байроқ остида бирлаштириш йўлидаги биринчи қадамдир.

Уша суҳбатимиздан бир неча ой кейин Абду ал-Басюний билан Моҳир Абдулкаримларникида учрашдим. Билолни сўраган эдим, унинг аллақачон жўнаб кетганлигини ва синглиси ҳам бугун-эрта кетмоқчилигини айтди. Сўнгра: «Кўпинча уларни ўйлаб кўнглим бузилади. Лекин нима қилай, тақдирга тан беришдан бошқа иложим йўқ», деди.

Сиздан яширмай қўя қолай, уларнинг қилмишларини қораламайман. Юқори малакали мутахассислар тайёрлашга қодир эмаслигимиз ёшларни илм кетидан чет элга жўнашларига мажбур қилмоқда,— деб қўшиб қўйди.

— Тўғри, илмли бўлган яхши, ammo биз ўз олди-мизда турган муаммоларни унутмаслигимиз лозим,— дедим мен.

Ўгли билан бўлиб ўтган суҳбатимиздан кейин менда пайдо бўлган мулоҳазалар ҳақида унга айтган эдим, ал-Басюний кулиб:

— Биз кексаларнинг бир пиёла чой ва бир бурда нондан бошқа ташвишимиз йўқ,— деди.

СУРАЙЁ РАЪФАТ

Сурайё билан 1935 йили университетни битириб энди министрликда ишлай бошлаган пайтимда танишдим. У идорамизга амакисини кўргани тез-тез келиб турарди. Бизнинг бир-биримиз билан танишувимизга ҳам ана шу амакиси сабабчи бўлганди.

Бугун-эрта ўқитувчилар тайёрлаш институтини тугатлаб, ўқитувчи бўлиш арафасида турган бу қиз ҳусни ўртача бўлса ҳам, оқила ва зийрак эди.

Бир куни у келиб кетгандан кейин бош секретаримизнинг вақили баъзи қоғозларга қўл қўя туриб:

— Менга қаранг, уйланадиган вақтингиз ҳам бўлиб қолди, укам,— деди.

Юриш-туришим билан ички сиримни сездіриб қўйганлигимни фаҳмлаб:

— Сиз шундай деб ўйлайсизми?— дедим.

— Маошингиз саккиз жунайҳ. Бу бемалол икки оилани таъминлашга етади.

— Замонавий, ўқимишли, ишлаб пул топадиган қизга уйланиш масаласига қандай қарайсиз?

— Саводсиз қизлар орасида ҳам енгил табиатлилари учраб турганидек, ўқимшли қизлар ичида ҳам ифбатлилари топилиши мумкин,— деди Аббос Фавзий пичинг аралаш. У ўзига хос усталик билан мени ҳушёрликка чорлаётганини сездим. Лекин Сурайёни ёқтириб қолганим учун бу огоҳлантиришга қарамай, у билан яқинроқдан танишишга аҳд қилдим. Сурайёнинг эркин фикрлаши, одамга тик қараши-ю шартакилиги менга эришроқ туюларди, албатта. Аммо мен буларга аҳамият бермай, унинг кўнглига қўл солиб кўрмоқчи бўлдим. Кунларнинг бирида таваккал қилиб унинг ўқишдан чиқисини пойлаб турдим-да, одамлардан холироқ жойда унга етиб олиб:

— Яхши қиз, сизга айтадиган гапим бор эди,— дедим.

— Нима гап экан?— деди ҳаяжонини яширишга уриниб.

— Сиз билан яқиндан танишишни истардим.

— Бугун иложи йўқ.

У кетмоқчи бўлди.

— Қачон учрашишимиз мумкин?— сўрадим ноилож.

Ўз баҳонасидан ўзи мамнун бўлган Сурайё бироз ўйланиб тургач:

— Душанба куни соат ўнда, ҳайвонот боғига кираверишда,— деб жавоб қайтарди.

Аслида жавобидан қониққан бўлсам-да, лекин ўзини эркин тутиши менга ёқмади. Мендаги самимий истак ўрнини романтик хаёллар эгаллади.

Келишилгандек у билан ҳайвонот боғининг дарвозаси олдида учрашдик. Боғни сайр қилиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб юрган чоғимизда гап орасида у менга ёқиб қолганлигини айтиб ўтдим. Кейинги суҳбатимиз ҳаёт ва келажак ҳақида борди. Сурайё билан ёнма-ён бораётиб, мени қийноққа солаётган туйғуларимни идора этишга уриндим. Бироқ учрашувга дарҳол рози бўлганини эслаб, қаршилиқ кўрсатмас, деган умидла биринчи дуч келган хилват жойдаёқ ундан бўса олмоқчи бўлдим. Аммо у ўзини четга тортиди-да, ножўя ҳаракатимдан ранжиб, деди.

— Сизга нима бўлди?

Қалин бутазорни кўрсатиб, ўша ерда бироз гаплашиб ўтиришни илтимос қилдим. Лекин бирдан ўзгариб, кескин гапирди:

— Менимча, сиз менинг тўғримда ёмон фикрдага ўхшайсиз?

— Йўқ,— дедим баданимни совуқ тер босиб.

— Бўлмаса мен сиз ҳақингизда яхши фикрда бўлиб, янглишганга ўхшайман.

Қилган ишимдан пушаймон бўлиб, ундан узр сўрадим.

Сурайё тинчлангач, келгуси турмушимиз ҳақида узоқ гаплашиб ўтирдик ва навбатдаги учрашув вақтини белгилаб, хайрлашдик. Бу учрашувдан кейин унга бўлган муносабатим ўзгарди ва уйланиш ҳақида жиддий ўйлай бошладим.

Иккинчи учрашувимизда Сурайё менга қора қалам совға эта туриб:

— Кўп ўйладим ва ниҳоят сиз билан алоқани узишга қарор қилдим,— деди.

— Нега энди?— сўрадим юрагим орқага тортиб.

— Умидим пучга чиқишидан қўрқаман.

— Сизни севишимни ўзингиз яхши биласиз-ку,— дедим қўлини оҳиста кафтимга олиб.

Кейин орамизда биллурдек беғубор учрашувлар бошланиб кетди. Ниҳоят, биз тўйдан олдинги тарадудлар ҳақида маслаҳатлашиб олдик. Бир куни Сурайё учрашувга турмуш қурган опаси билан келди. Гап орасида опаси:— Сурайё турмушга чиққандан кейин уйда ўтирадими ёки ишлайдими,— деб сўраб қолди. Мен ўйланиб ўтирмай жавоб бердим:

— Ишласа уй юмушларини ким бажаради? Шунисига ҳайронман.

— Шунча ҳаракат, шунча ўқиш бари беҳуда кетадими?

— Маошим иккаламизга бемалол етади. У уйда ўтиргани маъқул.

— Зиёли бўлсангиз ҳам анча қолоқ экансиз.

— Узимдан ҳеч нарса сўрамайсизлар ҳам-а,— деди Сурайё жаҳли чиқиб.

— «Сукут— аломати ризо». Сиз шу билан фикримга қўшилиб турибсиз,— дедим мен.

— Ҳеч ҳам-да!

— У ҳолда, азизим, ўз фикрингизни айтинг.

— Ишламасам, турмушга чиқмайман.

Унаштиришдан олдинги учрашувга Сурайё безовта ва паришон ҳолда келди.

— Тинчликми?— сўрадим хавотирланиб.

- Ҳа.
- Нега хафа кўринасиз?
- Ортиқ яширолмайман. Шу вақтгача айтмаганим учун мени кечиринг.
- Нимани айтмаганингиз учун?
- Ҳамма нарсани очиқ-ойдин гаплашиб олмасак бўлмайди.
- Етарли равишда, очиқ-ойдин гаплашиб олдик-ку!
- Йўқ, муҳаббат рост гапиришни талаб қилади.
- Албатта,— дедим безовталаниб.
- Сизга шуни айтишим керакки,— деди у кўзиви пирпиратиб...

Хуллас ёшлигида бир кимса уни алдаб кетган экан. Олдин ҳеч нарсага тушунмадим. Кейин буни бемаъни ҳазил бўлса керак деб ўйладим. Яна, ҳамма нарса бўлиши мумкин, мен ожизман, бу ҳаммаси тақдирнинг иши деган хаёлга бордим ва тарвузим қўлтиғимдан тушиб, умидсизланиб қолдим. Сурайё мендаги ўзгаришларни, намланган киприклари орасидан диққат билан кузатиб тураркан, охири сўради:

- Сизга айтмаганмидим?
  - Нимани?
  - Сиз мени севмайсиз,— деб.
  - Ме-ен... Унақа деманг.
  - Мени ҳеч кечиролмайсиз, шундай эмасми?
- Хаёл гирдобидан ўзимни аранг қутқариб олиб, сўрадим:

- Ким ўзи у?
  - Бунинг аҳамияти йўқ.
- Кимлигини ҳадеб сўрайверган эдим, охири:
- Битта ярамас,— деб жавоб берди.
  - Уша ярамаснинг исмини билсак бўладими?
  - Мени қийнаманг, сизни худонинг паноҳига топширдим,— деди сумкасига қўл узатиб.
  - Кетманг, Сурайё,— дедим истар-истамас.
  - Кетишимга ўзингиз рухсат бердингиз-ку ахир!
  - Қачон?
  - Ишончсиз севги ҳақиқий севги бўлолмайди.
- Сурайё йўлга тушганди, орқасидан:
- Мен ўйлаб кўришим керак,— дедим.

Бу оғир иш мен учун ҳал қилиб бўлмайдиган жумбоқдек туюлди. Шунчаки, қалбаки севги ўзини фош этди. Сафога бўлган муҳаббатим, гўё бошқа севгига

Ўрин қолдирмаганга ўхшар, йўл қўйилган бу хато бизнинг замонамизда кечирилмас хатолардан ҳисобланарди. Утмишда кўп табақалар билан курашганмиз. Бирини енгсак, унинг ўрнига бизни янада қийин аҳволга солувчи иккинчиси, мустаҳкамроғи келарди. Беш-олти асрни чорак асрда босиб ўтган давримиз ҳам бўлган... Анча қайғурдим. Умидим пучга чиқди. Лекин шунини аниқ билардимки, Сурайё ҳаётимда яна пайдо бўлмайди. Шу воқеадан кейин министрликда ишлайдиган амакиси билан мумкин қадар учрашмасликка ҳаракат қилдим.

Уни 1939 йил, иккинчи жаҳон уруши арафасида қишлоқ хўжалиги кўرғазмасига қўшимча равишда олиб келинган лунопаркни томоша қилиб турган чоғимда кўриб қолдим. Ёнимда ёшликдаги ўртоғим Ийд Маңсур ҳам бор эди. Сурайё опаси ва унинг болалари билан ёнимдан ўтиб кетди. Мен уни кўрдим, лекин у мени кўрмади. Ҳамроҳимнинг кўзи тушиши биланоқ пичирлаб деди:

— Анови жувонга бир қара!

— Унга нима қилибди?

— Асли косиблар маҳалласидан, холамнинг қўшниси,— деди-да бемаъни кулди ва:— Бузуқ аёл,— деб қўшиб қўйди.

Унинг бу сўзидан аччиқланиб:— Аблаҳ экансан!— дедим.

Одати бўйича, аҳмоқона кулди-да, «унаштириб қўйилган, шу йил тўйи бўлади деб эшитдим»,— деди.

Орадан кўп вақт ўтди. Бу даврда Сурайёни ҳеч қаерда кўрмадим ва у ҳақда ҳеч нарса эшитмадим. Бир кунни, машъум мағлубиятдан сал кейин, профессор Солим Жабрникига бордим. Сурайё Раъфат ҳам унинг ҳузурда экан. Уша кунлари бошига мусибат тушган одам нажот излагандек, мен ҳам ёру-биродарларимни қидириб қолган эдим. Солим Жабр атрофида бир қанча танишларимни, жумладан, Жодд абу ал-Уло, Ризо Ҳамода, Азмий Шоқир, Комил Рамзий ва виқор билан ўтирган Сурайё Раъфатни кўрдим. Ҳамма билан ялписига саломлашиб ўтирдим. Мен уни эслаганимдек у ҳам мени эслагани сезилди. Гап мағлубият ҳақида, унинг таъсири ва сабабини аниқлаш тўғрисида борарди. Кеча иштирокчилари аста-секин тарқала бошлашди. Сурайё ҳам ўрнидан турди ва Солим Жабр билан хайрлашаётиб:

— Йиғилишимиз душанба куни,— деди.

Солим Жабр йиғилиш вақтини яна аниқлаб олгач, уни эшик олдиғача кузатиб қўйди-да, қайтиб келиб, деди:

— Уқитувчилар касаба союзининг йиғилишига таклиф этгани келибди.

— Ким у?— деб сўрадим билмаган киши бўлиб.

— Доктор Сурайё Раъфат, таълим-тарбия министрилигида катта инспектор. Эри ҳаётини илмга бағишлаган ажойиб шахс. Узи эса, «Аёллар уйғониши» ташкилотининг таниқли аъзоларидан. У билан фақат аёлларимиз эмас, балки ватанимиз фахрланса арзийди. Илмда, хулқда, иродасининг мустаҳкамлигида унга тенг келадиган аёлни топиш қийин.

Мен Сурайё Раъфат билан бўлган илк бор учрашувимни, менда бўлган ўша ҳаяжонни эсладим. Ийд Мансур, Саййид Шаир, Халил Закий каби ёшликдаги ўртоқларим, бир неча вақтдан бери кўринмай кетган қариндошим Аҳмад Қадрий, ҳаётимда учраган ўнлаб таниш-билишларимни эслай бошладим. Уларнинг қиёфалари кўз ўнгимдан бирма-бир ўта бошлади.

ЖОДД АБУ ал-УЛО

Бу одам билан шахсан 1960 йилдан бери танишман. У кунларнинг бирида иш жойимга қўнғироқ қилиб, мен билан учрашиш истагини билдирди. Дарҳол рози бўлдим. Қисқа вақт ичида беш-олтита романи нашр этишга муваффақ бўлган Абу ал-Улонинг ҳар бир асари тўғрисида газета ва журналларимизда даб-дабали эълонлар, уларнинг кетидан эса баландпарвоз тақризлар чиқиб турар, одатда унинг ҳар бир янги асари инглиз ва француз тилларига таржима қилиниб, чет эллик олимларнинг бу китоб тўғрисидаги фикр ва мулоҳазалари энг буюк истеъдодли адибга берилган баҳо каби матбуотда ёритилиб бориладди. Менда Абу ал-Улонинг асарларига қизиқиш уйғонса-да, лекин бирорта китобини охиригача ўқий олмадим. Аксинча, уларни ўқишга сарфланган вақтимни зое кетганига ачиндим ва муаллиф ўтқир истеъдод у ёқда турсин, ўртамиёна ёзувчи ҳам эмаслигига амин бўлдим. Унинг асарлари радио ва телевидорда ўқиб эшиттирилар, улар асосида фильмлар

яратиларди. Аммо бирорта китоби ҳам муваффақият қозонмасди. Шунга қарамай мазкур муаллифнинг романлари ҳар томонлама пухта ишланган, кучли шоҳ асар деб баҳоланаверарди. Жодд абу ал-Уло билан танишар эканман, унинг кўринишдан маданиятли, сўзамол ва бетакаллуф шахс эканлигини сездим. Қисқаси у билан дўстлашиб қолдик. Абу ал-Уло мени Дуққидаги салонда бўлиб турадиган адабий кечаларда иштирок этишга таклиф этди. Шу-шу унинг уйига баъзан ўзим, баъзан ўртоқларим билан бирга бориб турадиган бўлдим. Эҳтимол Абду ал-Басюний ўша орамизда бўлиб ўтган кўнгилсиз суҳбатимиздан икки ёки уч йил кейин шу доирага қўшилган охириги «мухлис» бўлса керак.

Биринчи учрашувдаёқ Абу ал-Уло ўзи ҳақида батафсил сўзлаб бера бошлади ва чети зарҳалланган рамкадаги суратга ишора қилиб:

— Отам раҳматли хон ал-Халилийда ёдгорликлар сотувчи савдогар эди. Агар ишим ўнгидан келиб, йирик савдогар бўлиб кетганимда иккига бўлинишдан сақланиб қолардим.

— «Иккига бўлиниш» деганда нимани назарда тутяпсиз?— деб сўраган эдим, у кулиб туриб жавоб қайтарди:

— Ёшлигимдаёқ ўзимда қобилият борлигини сездим ва ўрта мактабни битиргач, отамдан мени махсус ўқувчилар группаси билан Францияга жўнатишини илтимос қилдим. Ўзимиздаги сийқаси чиқиб кетган ўқитиш усули менга ёқмасди. Шунинг учун ҳам Париж пединститутига ўқишга кирдим. Сўнгра у ердаги музей ва кутубхоналарда сақланаётган асл манбаъларни қунт билан ўргана бошладим. Лекин отам вафотидан уч йил кейин ўқишни ташлашга ва оилада тўнғич ўғил бўлганлигимдан отамнинг ишини давом эттиришга мажбур бўлиб, бу ерга қайтиб келдим.

Шундан кейин Абу ал-Уло бир вақтнинг ўзида ҳам адабиёт, ҳам савдо билан шуғулланишга мажбур бўлиб, иккала соҳани ҳарқалай уддалаётганини, ҳар бир дақиқани ғанимат билиб, истейдодини беҳуда сарфламаётганлиги ҳақида узоқ ҳикоя қилиб берди, аммо гаплари юзаки, ишончли эмас эди.

Шу суҳбатдан бошлаб унинг сўзларига ишонмай қўйдим. Тўғриси айтганда Абу ал-Улонинг хушчақчақ, лекин баландпарвоз, саёз фикрловчи шахс

эканлигини сезиб қолдим. Юқорида айтиб ўтилган фикрлар ҳамда унинг романларидан олган таассуротларим ҳаммаси бир бўлиб профессор Солим Жабр ва доктор Моҳир Абдулкарим салонларида у ҳақда билдирилган фикрларнинг ростлигини тасдиқлади. Уларнинг айтишларича, Абу ал-Уло Францияда илм олиш, одамларни ўрганиш ва тажриба орттириш ниқоби остида уч йил мобайнида фақат савдогарчилик билан шуғулланган. Бу йўлда катта маҳорат орттирган. У гарчи ўзини ҳақиқий ёзувчи ҳисоблаб юрган бўлса-да, аслида истеъдодидаги камчилиكنи мол-дунё орқали тўлдиришга одатланган, адабиёт оламига бойлик ёрдамида кириб қолган шухратпараст эди. Абу ал-Уло ҳар бир асарининг хомаки нухасини қалами ўткир адиб ва танқидчи дўстларига кўрсатаркан. Уларнинг маслаҳати билан асарга ўзгартиришлар киритиб, иложи бўлса, баъзи бўлимларини қайта ёздирар, моҳир қаламкашлар ёрдамида сайқал бергач нашриётга топшираркан. Албатта унга ёрдам берган дўстларига яхшигина қалам ҳақи тўлашни ҳам унутмас экан. Шундан кейин қўлёзмани ўз ҳисобидан босмахонага топшираркан. Қарабсизки, кўп ўтмай баъзилар таъбири билан айтганда, сочи ўрилган ёш келинчакдек яп-янги китоб босмахонадан чиқиб турибди. Сўнгра юз минг хушомадлар билан танқидчи дўстларининг енгидан кириб, ёқасидан чиқар, газета саҳифаларида асар ҳақида баландпарвоз тақризлар ёзилишига муваффақ бўларкан. Худди шу усулда ялиниб-ёлвориб таржимон дўстларига мурожаат қиларкан. Бир тийин ҳам таъма қилмай, аксинча, ўз ёнидан пул сарфлаб радио, телевизор ва кино ходимларини ишга соларкан. Қарабсизки, ундан ўткир, ундан кучли, ундан истеъдодли ёзувчи оламда йўқ.

Бир кун суҳбат Абу ал-Уло тўғрисида борганда доктор Зуҳайр Комилдан сўрадим:

— Ўзининг сохта ёзувчилигини билгани ҳолда бу беҳуда уринишлардан қандай завқ оларкин?

— Сиз янглишяпсиз. Эҳтимол у ўзининг ёзувчи эканлигига мутлақо шубҳаланмас.

— Ишонгим келмайди.

— Балки у тақдим этаётган машқларим асарнинг асосини ташкил қилади, қолганлари: шакл, услуб ва бадийлик— иккинчи даражали, аҳамиятсиз, пул билан охирига етказиладиган ишлар деб билар.

Устоз Ризо Хамола унинг гапини маъқуллаб:
— Инсон шухратпарастлигининг чеки йўқ экан-
да,— деб қўйди. Зуҳайр Комил сўзида давом
этди:

— Ҳаётда кенг тарқалган сохталик гарчи кўпчи-
ликнинг кўзига яққол кўриниб турса-да, қаллобнинг
ўзига айнан ҳақиқат бўлиб туюлади. Одамлар ора-
сида ярамаслари, ахлоқсизлари кўп, деб ўйлайман.
Кошки, ҳар ким ўзининг кимлигини эътироф этиб,
ҳаётини шу асосда қурса. У ҳолда разолат, қабиҳлик,
риёкорлик илдиз отиб кетган бу жамиятда инсоният
бахт-саодатини таъминлаш учун қандай курашиши-
миз кераклиги аниқ ва равшан бўларди.

Абду ал-Басюний Жодд абу ал-Уло саломидаги
кечаларимизга 1968 йилдан кейин қўшилди. У осто-
нада кўриниши биланоқ ўзимча: мана энди Абу
ал-Уло ҳақиқий, қимматбаҳо ўлжани қўлга киритди,
деб ўйладим. Уша хижолатли учрашувимиздан бери
ал-Басюнийни кўрмагандим. Унинг билан орамизда
гўё ҳеч нарса бўлмагандек, илгари ўқиб юрган дав-
римиздаги каби самимий кўришдик. Хотини ҳақида
сўз очмаган бўлса-да, ҳаётдан мамнунлиги кўриниб
турарди:

— Ҳаётим изга тушиб кетди. Уғлим Билол Қоҳира
медицина факультетининг охириги курсида. У анча
истеъдодли йигит. Насиб қилса катта обрўга эга бў-
лади. Синглиси ҳам зеҳнда акасида қолишмайди. У
дори тайёрлаш факультетида ўқимоқда. Ҳадемай
мен учун ҳам иқтисодий, ҳам маънавий тинч, осойишта
ҳаёт бошланади,— деди.

Уни бу муваффақиятлар билан чип қалбимдан
табриклагач:

— Устоз Абу ал-Уло билан яқинда танишдингиз-
ми?— деб сўрадим. У пичирлаб:

— Икки йил бўлди. Лекин мен бу ерга, аксарият,
сиз йўқлигингизда келаман,— деди-да, кулиб туриб:—
Радио ва телевизор орқали унинг номидан эшитти-
рилаётган кўп асарлар аслида менинг қаламимга
мансуб. Афсуски, ўз номимдан ҳанузгача ҳеч нарса
ўтказолмадим,— деди.

Қунларнинг бирида Жодд абу ал-Уло давлат му-
кофотига сазовор бўлганлигини эшитган Ажлон Со-
бит фиғони кўкка чиқиб:— Худодан қўрқишмасми-
кин-а?!— деди.

Узоқ вақт у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Суҳбат мобайнида Абду ал-Басюнийни ҳам эсладик. Шунда Ажлон:

— Унинг хотини ва Жодд абу ал-Уло орасидаги алоқадан хабарингиз борми?— деб қолди.

Бу гапдан камоли ғазабим қўзиб:

— Худодан қўрқинг, азизим!..— дедим.

— Гапимга ишонаверинг. Агар ёлгон гапирсам тепамда худо турибди Ишонмасангиз эридан сўранг. Унинг ўзи бу ишдан воқиф. Уларни Аҳромдаги виллада ишрат пайти қўлга туширган ва бу бемаъниликка чек қўйишларини илтимос қилиб, хотинини олиб чиқиб кетган. Шу воқеадан кейин Жодд абу ал-Уло билан Абду ал-Басюний ўртасида мустаҳкам дўстлик бошланган.

— Бу воқеа қачон бўлган эди?— сўрадим ўзимни босишга ҳаракат қилиб.

— Тўрт-беш йил муқаддам.

— Оббо муттаҳам-ей!

— Абду ал-Басюнийми?

— Анави, давлат мукофоти олган қари тулки Жодд абу ал-Улонин назарда тутяпман. Қизиқ, асаридан яна виждон, диёнат ҳақида лоф уради-я...

— Шунинг айтинг-а.

ЖАЪФАР ХАЛИЛ

Уни эсласам, асримизнинг йигирманчи йилларидаги Аббосия квартални кўз ўнгимга келади. Ям-яшил, сокин квартал. Унинг шарқида қалъасимон қасрлар ва унга салобат ва виқор бахш этиб турган сўлим кўчалар. Ғарбида эса, бир томони далалар билан туташиб кетган гулзорлар. Узумзорлар, алоҳида-алоҳида ҳовлилар. Барқ уриб гуллаган хиналар ўртасидан ариқ оқиб ўтади. Гулзорлардан таралиб турган хушбўй ҳид кишини сарҳуш этади. Бир гулзордан иккинчисига учиб ўтаётган асалариларнинг гувиллаши ёқимли куйни эслатади. Ҳовлилар ўртасида саф торган кактуслар бамисоли зангори деворга ўхшайди. Бу кварталнинг тинчлигини кундузлари трамвайнинг тақир-туқури, кечаси эса қоровул ҳуштагининг чийиллаши бузади холос.

Қуёш ботиши билан ҳамма ёқни қоронғилик боса-

ди. Бу қоронғиликда фақат дарвозалар устидаги осилиб турган фонусларгина кўринади.

Эски кварталдан бу ерга кўчаётганимизда жиҳоз ташувчиларни томоша қилишиб янги уй олдида қатор саф тортган, деярли тенгқур бир гуруҳ болаларга кўзим тушди. Югуриб кўчага чиқдим. Қаршимда Жаъфар Халил, Сурур Абдулбоқий, Саййид Шаир, Ийд Мансур, Ризо Ҳамода, Халил Закий ва Шаъровий ал-Фаҳҳомлар туришарди.

— Биз билан ўйнайсанми?— деб сўради Халил Закий.

Нима дейишимни билмай иккиланиб турган эдим, Сурур Абдулбоқий сўраб қолди:

— Қайси кварталдансан?

— Ал-Ҳусайния кварталидан.

— Футбол ўйнайсанми?

— Йўқ.

— Зарари йўқ, ўрганиб оласан. Бошланғич мактабга қачон борасан?

— Езги таътилдан кейин.

— Демак ҳаммамиз бирга борарканмиз.

— Йўлда намоёнчиларга дуч келмадингларми?

— Ҳусайния томонидан келдик. Иш ташлаш сабабли барча дўкон ва қаҳвахоналар берк экан.

— Инглизларни кўрдингларми?

— Бир гуруҳ назоратчиларни кўрдик холос. Улар бу ерда кўпми?

— Жудаям. Ҳу анави ерда, Аббосиянинг қоқ ўртасида лагерлари жойлашган. Энди уларни ҳар бир қадмингда учратиб турасан,— деди Жаъфар Халил уларнинг лагерлари томон ишора қилиб.

Сурур Абдулбоқий тайёрлов синфини тугатган ёки тугатмаганим ҳақида сўради. Мен унга икки йил мадрасада, яна икки йил тайёрлов синфида ўқиганлигимни айтдим.

— Бу ерда эса мадрасалар йўқ,— деди Сурур Абдулбоқий.

Ораминизда дўстлик пайдо бўлганини ҳис этаётган бўлсам-да, негадир аввал уларга қўшилолмаётган турдим. Биз дўстликка умрбод содиқ қолдик. Фақат бевақт ўлим бизни икки дўстимиздан жудо қилди. Жаъфар Халил билан бошланғич, ўрта мактаб, шунингдек, университетда ҳам бирга ўқидик. У хушчақчақ, хушмуомала, футбол ўйинида ҳаммамиздан устун эди.

Бир куни Жаъфар мени «Аҳлий» командасининг футбол ўйинига таклиф қилди. Билет нархини сўраган эдим, «бепул» деб жавоб берди.

Устимизга узун кўйлак ва оёғимизга сандал кийиб, пиёда аз-Зоҳир, ал-Фажжол кўчалари, вокзал, Аббос, Хидю ва Исмоил майдонлари ва шунингдек Қаср ан-Нил кўпригидан ўтиб, «Аҳлий» стадионига етиб бордик. Уртоқларим бир зумда баланд чинор дарахтига чиқиб, унинг шохларига бемалол ўрнашиб олишди. Мен ҳам улардан орқада қолмадим. Уша куни ҳаётимда биринчи марта футбол мусобақасини томоша қилдим. Учрашув инглизлар билан бўлаётган эди. Хотирамда ўчмас из қолдирган Хусайн Ҳижозий ва Марий каби моҳир ўйинчиларни ҳозиргина ўз кўзим билан кўрдим. Инглизлар ҳам футбол ўйинини билишар экан. Қарангки, мен уларни фақат одам ўлдириш билан шуғулланадилар деб ўйлаб юрарканман. Али ал-Ҳасаний деган ўйинчимизнинг улар билан тўп таллашиб, баъзиларини туртиб йиқитишидан чўчиб ўтирдим, бироқ тўқнашувлар содир бўлмади. Хурсандлигимнинг чеки йўқ эди. Инглизлар устидан «Аҳлий» стадионида бўлса ҳам ғалаба қозониш мумкин эканку! Лекин уйга кеч қайтганлигим учун яхшигина жазоландим.

Кўп ўтмай ўртоқларимнинг «Қалб ал-асад» («Шер юрак») командасига аъзо бўлдим ва кактусзорлар ўртасида бўлиб турадиган ўйинларга қатнаша бошладим. Аста-секин маҳоратда Жаъфар Халилга етиб олдим. Ҳаттоки ичимизда энг кучли ўйинчи ҳисобланган Ийд Мансур ҳам менга тан берди.

Хушовоз Жаъфар Халил Саййид Дарвиш, Мунира ал-Мадҳия ва Абдуллатиф ал-Банна қўшиқларини хиргойи қилиб юарди. Йиллар ўтиши билан ўзи ҳам енгил қўшиқлар тўқийдиган бўлди. У фильмлардаги баъзи кўринишларни шеърга солиб, ўзи ҳам режиссёрлик, ҳам актёрлик қилиб, кактусзордаги «театримизда» маҳоратини намойиш эта бошлади. Унинг бирорта қизни севган-севмаганлигини билмайман. Фақат бир марта яҳудий қизга велосипед минишни ўргатаётганини кўрдим холос. Бир-биримиз билан яқин алоқада бўлганимиз учун унинг ўртоқларим орасида энг камбағали эканлигини билардим.

Отаси анча ёшга бориб қолган, умрида бирор марта иш жойини ўзгартирмаган экан. Шунга қарамай,

у кичик хизматчи вазифасида ишларди. Лекин юриштириши ва ўзини тутишидан Жаъфарнинг камбағаллиги сира сезилмасди. У доим хушчақчақ юрар ва бизга бошчилик қиларди. Ўйин-кулги ва санъатга қаттиқ берилган Жаъфар Халил ўша пайтларда кўпчиликнинг фикрини қамраган ватанпарварлик ва сиёсат билан иши йўқ эди. Университет даврида ҳам, ундан кейин ҳам шундайлигича қолаверди.

— Қизиқ, бизни босиб-янчишса ҳам парво қилмайсан-а?!— деган эдим, у кулиб:

— Ватанпарварлик ва сиёсат билан шуғулланувчи ўзга одамлар бор. Мен уларнинг сафида эмасман, гарчи ишларига доим муваффақият тилаб турсам ҳам,— деди.

— Гражданлик бурчимиз-чи?

— Мен ўз бурчимни санъатда деб биламан.

Жаъфар Халил ўрта мактабда ўқиб юрган чоғларидаёқ халқ музыкаси ҳаваскорлик тўғарагининг белгиларини концертларини завқ билан томоша қилар ва Хидю қаҳвахонасида ўтказиладиган шеърхонликларини сира канда қилмасди.

Шуни ҳам айтиб ўтишим керакки, бу хилдаги концертларга ёлғиз ўзи боришни афзал кўрарди. Нима бўлди-ю, омади юришиб, марҳум Камол Салим ёрдамида кино оламига йўл олди ва баъзи фильмларнинг оммавий кўринишларида иштирок эта бошлади.

Университетда ўқиб юрган даврида бир неча фильм-қиссалар ёзди. 1934 йили ўқишни битириб, инглиз тили ўқитувчиси дипломини олган Жаъфар бир фильмга сценарий ёзишда иштирок этишга таклиф қилинди. У мактабда ўқитувчилик қила бошлади. Асосий фаши билан бир қаторда жисмоний тарбиядан дарс бериб, бадний ҳаваскорлик тўғарагини ҳам бошқариб борди. У ўзининг ақл-идроки, меҳнатсеварлиги ва ташкилотчилиги билан ҳамкасбларининг ҳурмати-га сазовор бўлди.

Бир кун Жаъфар менга ўқитувчилик ҳам ёмон эмас, лекин мен ўз соҳамни топиб олдим,— деди.

Қайси соҳани назарда тутаётганини билиш қийин эди. Шоирликкимми ёки хонандаликки, актёрликкимми ёки сценаристликки? Шунинг учун ҳам ундан:

— «Ўз соҳамни топиб олдим» деганда нимани назарда тутгансан?— деб сўрадим.

— Кинони?

— Кинояни?

— Ҳа, у санъатлар подшоши, сеҳр олами, гўзаллик олами. Менинг ўрним ўша ерда. Кўринишим ҳам ёмон эмас. Менга ўтмишимга қараб баҳо берма. Фақирлик, муҳтожлик даври тугаб, энди мени порлоқ истиқбол кутмоқда.

Университетни битиргандан то иккинчи жаҳон уруши тугагунга қадар у кино соҳасида анча самарали меҳнат қилди. Олтига сценарийни ўзи мустақил, тўрттасини эса бешқа сценарийлар асосида ёзди. Унта фильмда иккинчи даражали ролларни ўйнади, ўндан ортиқ қўшиқнинг муаллифи бўлди. Моддий жиҳатдан ўзини анча тиклаб олди. Ўз оиласини унутмади, аксинча, уни катта кўчадаги янги иморатга кўчирди. Ижодхона сифатида Шамполеон кўчасидан ижарага уй олди. Лекин асосий вақтини оиласи билан ўтказарди. Эски маҳалласидаги дўстларини ёдидан чиқармади. Иккинчи жаҳон урушидан кейин кўп ўтмай, Америкага ўқишга кетаётган санъаткорлар рўйхатида унинг номи ҳам киритилди. Аслида, ўқишга бориш унинг хаёлида ҳам йўқ эди. Бу ишда Жаъфарга маориф министри билан таниш бўлган бир дўсти ёрдам берди. Америкада ўқиб юрган кезларида араб санъати бўйича докторлик диссертацияси устида ишлаётганлиги, келажакда Лос Анжелосда сценаристликка ўқиш умиди борлиги, журналларга мақолалар ёзиб, яхшигина пул топаётганлиги, телевизор учун ҳам баъзи нарсалар ёзиб турганлиги, Америкадан беш-олти доллар орттириб келиш мақсади борлиги ҳақида менга мунтазам ёзиб турди.

1950 йилда у Мисрга қайтиб келди. Эртасигаёқ Жаъфарни кўргани бордим. Уни кўргани Шаъровий ал-Фаҳҳомдан ташқари, кўпгина санъаткор ўртоқлари, ёшликдаги дўстлари келишган экан. Суҳбат мобайнида ундан:— Давлат секторида ишда қоласанми? Ёки олдинги ишингга қайтасанми?— деб сўраган эдик, Жаъфар:

— Командировка шартига мувофиқ бу соҳада беш йил ишлаб беришим шарт,— деб жавоб берди. Кейин Америка таассуротлари ҳақида тўхталиб, америкача ҳаёт тарзи ажойиб ва ғаройиб экан. Уларнинг ўзлари ҳам ёмон одам эмас. Лекин Японияга атом бомбаси ташлаганлари учун уларни мутлақо кечиролмайман. Менимча, улар Шарққа кўз олайтирмоқдалар. Биз

ниҳоятда хушёр туришимиз лозим,— деди ва сўзнинг охирида унда Миср-кино-санъатини ривожлантириш нияти борлигини айтди.

Сухбатимиз қизиқ кетди. Айниқса, раҳматли Закария Аҳмад хонага кириши билан ичак узилди асқиялар, ўйин-кулги авжига чиқди.

Кечга бориб, ҳаммамиз тарқалдик. Жаъфар мени жума кунни эрталаб Шамполеондаги уйига келишимни илтимос қилди.

Эртаси кунни эса, «Аҳром» газетасида унинг тўсатдан вафот этганлиги ҳақида хабар босилди.

У бизни кузатгандан кейин, кечқурун соат санииларда кўчага чиқибди. Бир-икки қадам ташламасданок банан пўстлогига тийганиб кетибди-да, йўлга қирғоғига боши билан тушиб шу ондаёқ жон берибди.

ҲАНОН МУСТАФО

Кимдир мени чақиргандек бўлди. Угирилиб қарасам, олтмиш ёшлардаги бир аёл менга қараб кулиб турибди. Аввал уни танимадим. Кейин таниб қолиб, қувончимдан:— Ҳанон!— деб юбордим беихтиёр.

— Ҳа мен,— деди аёл уни таниганлигимдан суюниб.

— Сизни дарҳол танидим, айтарли ўзгармабсиз. Мени таниёлмасиз, деб қўрққан эдим. Демак, кўришим унчалик ўзгармаганга ўхшайди-а? Май ойида Жулаймда нима қилиб юрибсиз? Еки Искандарияда яшайсизми?

— Йўқ. Ёзда дам олиш учун ижарага бирор жой олиб қўяй деган эдим.

— Сиз-чи?

— Тасодифини қаранг-а, мен ҳам шу мақсадда келганман.

— Бир ўзингизми?

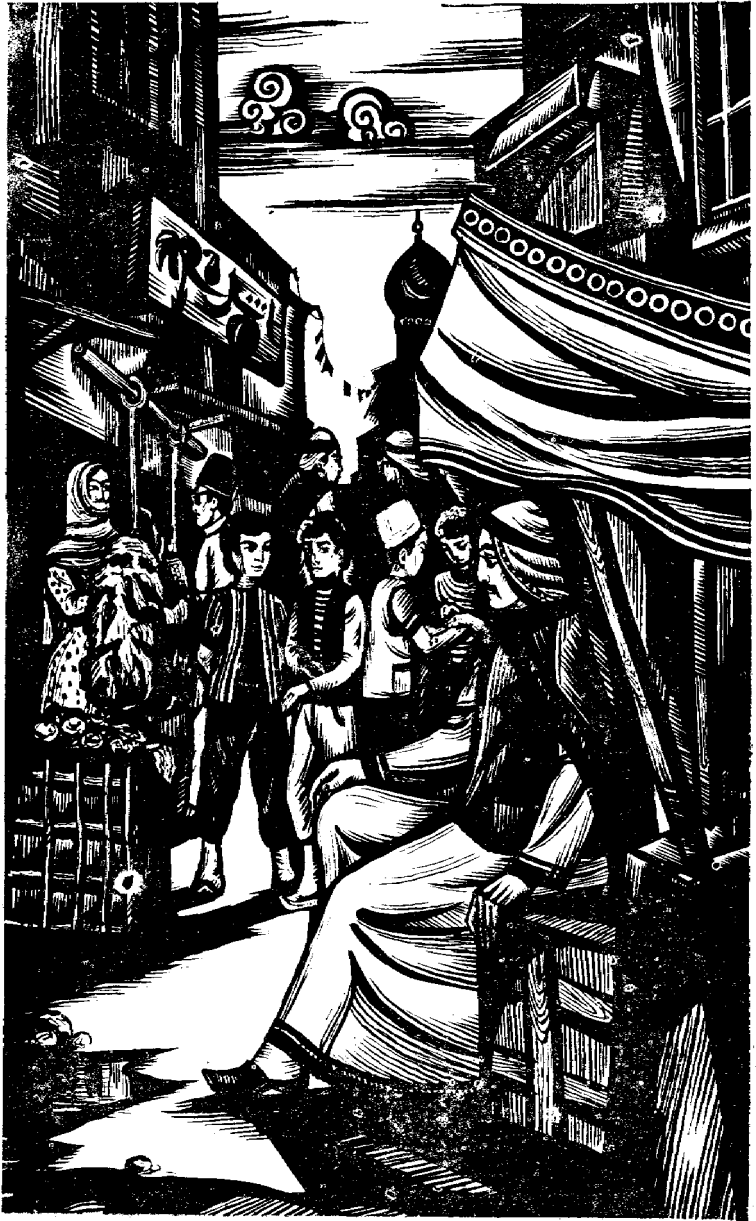
— Ҳа.

— Мен ҳам.

Таниш-билишлар, ошна-оғайнилар, ёру дўстлар ҳақида узоқ вақт гаплашиб ўтирдик. Мен ўзим ҳақимда гапириб бердим. У ҳам турмушга чиққан тўртта қизи ва беш-олтита набираси борлиги, эри оламдан ўтганига икки йил бўлганини айтди.

Утмишни хотирлаб, соҳилда оҳиста юриб борарканмиз:

— Охирги марта мени қачон кўрган эдингиз?—
деб сўраб қолди Ҳанон.

— Қирқ тўрт йил муқаддам,— дедим бироз ўйла-
ниб туриб.

— Буни қаранг-а! Қирқ тўрт йилдан кейин ҳам
дарҳол танидим-а сизни.

— Мен ҳам танидим-ку!

— Бирданига эмас.

— Барибир танидим-да.

— Ёшликдаги севгимиз ёдингиздами?

— Ҳа, албатта.

Ҳанон ёшликдаги севгимиз ҳақида тўлқинлана-
тўлқинлана гапира бошлади. Мен ҳам унга жим қу-
лоқ солиб бордим, сўнгра самимий хайрлашиб, ҳар
биримиз ўз йўлимизга кетдик.

Мен боғлари, далалари ва кўчаларида доимий
осойишталик ҳукм сурган Аббосияга қайтарканман,
кўз ўнгимдан ўша мафтункор ёшлик чоғлари ўта
бошлади. Мустафолар оиласини эсладим: ота-она,
ўғил ва Ҳанон. Бизни қандайдир сеҳрли куч билан
ўзига тортадиган хонадон... Оила бошлиғи кечки
пайт деразаси кўчага қараган меҳмонхонада, тебран-
гич курсида дам олиб ўтирарди. Стол устида ароқ,
қадаҳ, муздон ва газак. Тўлачадан келган, ўрта бўй-
ли, қизил юзли, боши ярғоқ бу одам урф-одат ва анъ-
аналарга парво қилмасди. У камгап, вазмин, димоғ-
дор туюларди. Аммо қиттай ичиб олгач, ўтган-кетган
ёш-яланг аёлларга мулоҳим боқиб, ўша атрофда кар-
тошка, сабзи, пиёз, қулупнай суви, муз қаймоқ ва
ҳоказолар сотувчиларнинг жигига тегиб, улар хари-
дор чақириб айтган сўзларини масхара қилишга ту-
шарди. Биз уч-тўртта ёшлар нарироқда унинг гапла-
ридан завқланиб кулардик. Унга қараб Жаъфар Ха-
лил тўқиган маза-бемаза гапларни биз ҳам такрор-
лардик. Бу ҳол ҳаммамиздан кўра Жаъфар Халилга
маъқул тушарди ва у кино ёки циркдан кўра ушбу
томошадан кўпроқ завқланишини тан оларди. Бу то-
моша кўпинча новча, ҳасса таянган, озғин, ҳаммага
беписанд қарайдиган уй бекасининг ичкаридан чиқиб
қолиши билан тугарди. Шу пайт беканинг бирорта-
мизга кўзи тушиб қолса борми, асти қўяберинг, роса
қарғиш эшитардик. Бизга яхши тарбия бермаган ота-
онамиздан тортиб, то етти пуштимизгача ҳаммани
қарғаб-қарғаб, ичкари кириб кетарди. Эри каби

унинг ҳам ғалати одати бор эди. Кўпинча сотувчилар ва хизматкорлари билан жанжаллашиб қоларди. Айтишларича, у эридан ўн ёш катта, лекин насл-насабли, ер-мулкли, бой аёл эди. Эрининг эса вақф еридан оладиган нафақасидан бошқа ҳеч вақоси йўқ. На илми, на ҳунари бор. Аёл унга фақат зоти тозалиги учунгина турмушга чиққан экан.

Шу кўчадан ўтиб юрувчилар орасида белини чилвир билан боғлаб, узун, қора жулбоб кийган, юзи аралаш қора рўмол ўраб, доим яланг оёқ юрадиган қўй боқар бир лўли аёл бўлгучийди. У қўйлари билан кўчада пайдо бўлди дегунча, ғашига тегиб, масхара қилардик. Лўли аёл бўлса қўлига тушган нарсани олиб бизга отарди. Бизнинг тегажоқлигимизни кузатиб турган Мустафобек аёлни ҳимоя қилган бўлар, ҳаммамизни ҳайдаб юборарди. Кейинчалик шу лўли аёл Мустафобекка ёқиб қолди ва биздан уни астойдил ҳимоя қила бошлади.

Кунларнинг бирида Мустафобекнинг ўша лўли билан улфатчилик қилгани маълум бўлиб қолди. Ичимизда шўхроқ бўлган Саййид Шаир бизга шу ҳақда хабар берди.

Ушанда Мустафобек хонадонида шундай жанжал кўтарилдики, асти қўяверинг. Бу жанжалдан деворлар титради, сокин кўчалар ларзага келди. Уй томларида холис томошабинлар пайдо бўлди. Шу можародан кейин Мустафобек оиласини ташлаб кетиб анча вақтгача ҳеч кимга кўринмай юрди. Айтишларича, у ўша лўлига уйланиб, «ал-Аҳмар» кўчасида яшай бошлабди. Хўжалик ишлари эса, беканинг ўзига қолди.

Бека қизиқ табиатли аёл эди. Қизи дугоналари билан кўчада ўйнаса индамасди. Ўғли Сулаймонни эса, ҳеч қаерга ёлғиз чиқармас, маҳалла болаларига қўшмасди. Бизнинг эса бирга ўйнагимиз келарди. Ўғли бирор жойга бормоқчи бўлса, она ёнида ўзи борарди. Анча келишган, одобли, ювош ва ушоқ ўғли одатда бир ўзи ёки хизматкори билан богда айланаб юрарди. Кейин улар маҳалламиздан кўчиб кетишди.

Мен болағат ёшига етмаган бўлсам ҳам Ҳанонни яхши кўриб қолгандим. У оқ бадан, мовий кўз, хушрўй, ширин сўз қиз эди. Рамазон ойлари болалар учун чинакам байрам бўларди. Қош қорайди дегун-

ча, кўчанинг фонус нурлари остида яйраб ўйнаётган болаларнинг қий-чуви босиб кетарди. Баъзиларимиз рамазон айтсак, баъзиларимиз муҳаббат тўғрисида гаплашиб ўтирардик. Ҳали севги изҳор этиш йўллари билмасак-да, бу ажойиб туйғуни бир-биримизга кулиб қараш, кўшиқ айтиш ёки яширин илтифот кўрсатиш орқали билдирардик.

Ҳанон ўн икки ёшга тўлганда онаси уни кўчага чиқармай, мактабга юбормай қўйди. Унинг фикрича ўқиш фақат камбағалларга чиқарилган эмиш. Сулаймон ҳам бошланғич мактабни тугатмай, ўқишни ташлади. Ҳанон билан учрашиш имкониятидан маҳрум бўлдим. Шундан кейин мен у билан онда-сонда дераза ортидан ёки томга чиққанда имо-ишоралар билан гаплашиб юрдим. Лекин бу ҳолат ҳар иккаламизни ҳам қаноатлантирмасди албатта. Иттифоқо уларнинг хизматкори бизга иш бериб қолди. Биз у орқали бир-биримизга гул ва салом йўллаб турдик. Мен бундан жуда бахтиёр эдим. Лекин бу билан кўнгил тўлмай, янада дадилроқ ҳаракат қилиб, у билан кўришиб туришни истардим. Аммо йўл тополмасдим.

Негадир Ҳаноннинг онаси бизникига, бизникилар уларникига серқатнов бўлиб қолишди. Онаси Ҳанонни менга унаштирмоқчи эканлигини сезиб саросимага тушдим. Бунда ҳам қўрқув, ҳам севинч аломати бор эди.

Кутилмаган таклифдан ҳайрон бўлган ота-онам унга:

— Аввало бу биз учун катта шараф. Лекин фарзандларимиз ҳали ёш-ку. Улар эндигина ўн учга тўлишди,— деб жавоб беришди. Ҳаноннинг онаси эса пинагини ҳам бузмай, ҳассасини дўқиллатиб:

— Баъзан йўрғакдаги болалар ҳам унаштириб қўйилади,— деди.

Ота-онам унга ҳали бошланғич мактабни тугатмаганлигим, уйланишим учун беш-ўн қовун пишиғи борлигини айтишган эди, аёл сўзида қатъий туриб:

— Уғлингиз ўқийман, аттестат, диплом оламаң, ишлайман деб ўзини беҳуда койитмасин. Қизим бой. Турмушда ҳеч қандай қийинчилик кўришмайди,— деди.

— Лекин ўғил бола ўқиши, бирор ҳунарни эгаллаши зарур.

— Бўлмаган гап.

— Ҳозир ҳеч тайёргарчилигимиз йўқ. Бой қизга уйланишнинг ўзи бўлмайди. Ўғлимиз икки дунёда бунга кўнмайди.

— У ҳолда нима қилишимиз керак?— деди Ҳаноннинг онаси.

— Аввал ўқишни тамомлаб олсин, кейин уйланса майли.

— Қанча кутишимиз лозим?

— Камида ўн йил.

— Сизлар ношукурлик қиляпсизлар,— деди она шанғиллаб ва бироз жим турди-да, янада баттарроқ шовқин солиб:

— Сизлар ношукурлик қиляпсизлар,— дея жаҳл билан чиқиб кетди.

Бу кутилмаган таклифдан ҳангу-манг бўлиб қолган ота-онам мени исканжага олишди. Мен севгимизнинг бу қадар тус олишини ҳеч кутмаган эдим. Шубҳа йўқки, ўртамиздаги сирдан онаси хабардор бўлиб юрган ва масалани энг яхши ҳал қилиш йўли — бизни унаштириб қўйиш, деб билган. Ота-онамнинг рад этишларини хаёлига ҳам келтирмаган.

Бўлиб ўтган бу суҳбатдан ниҳоятда афеусландим ва бунинг учун Ҳанондан узр сўрашга қарор қилдим. Лекин энди у на деразаси олдида пайдо бўлар, на хизматкорини юборарди. Бир кунни мактабдан келгач, Мустафолар оиласи ҳовлисини сотиб, бошқа жойга кўчиб кетишганини эшитдим. Бу мен учун биринчи айрилиқ ва биринчи ҳижрон азоби эди. Қаттиқ хафа бўлиб, бир неча кун кўчага чиқмадим. Вақт ўтиши билан бу изтироблар эскириб, эсдалик сифатида хотирамда қолди.

Шундан кейин Ҳанонни 1969 йили, май ойида, олтмиш ёшида, Жулаймда учратдим. Акаси Сулаймон ҳақида эса, кино санъатига қизиққан, марҳум Жаъфар Халилдан қисман эшитиб турардим. Жаъфарнинг айтишича, у Сулаймонни Миср кино студиясида учратиб қолган экан. У қайсидир фильмда иштирок этаётган раққослар группасида эмиш. Улар ҳол-аҳвол сўрашгач, Сулаймон рақсга кўнгили қўйгани ва ҳаётини бутунлай шу соҳага бағишлаганини айтибди.

Ҳанон Жулаймдаги ўша учрашувда менга улар Аббосиядан кўчиб кетишган йилнинг охириларида ота-

си, бундан икки йил бурун онаси вафот этганликларини, акаси Сулаймон Ханондан муглақо хабар олмайд қўйгани, у тўғрисида фақат экран журналларида ўқиб турганини айтди.

ХАЛИЛ ЗАКИЙ

Аббосиялик ўртоқларим ичида энг жанжалкаши мана шу Халил Закий эди. Катталар негадир унга қаттиқ гапиришмасди. Халил учун арзимаган нарсадан жанжал чиқариб, дилимизни сиёҳ қилиш ҳеч гап эмасди. Пешонамда ҳамон ёғоч кавуш зарбасининг изи кетгани йўқ. Хусайн Ҳижозий яхши футболистми ёки Маҳмуд Мухторми деб у билан баҳслашиб қолдик. Мен Хусайн Ҳижозийни моҳир ўйинчи дедим, у эса Маҳмуд Мухторни мақтади. Хуллас, сўзимиз сўзимизга тўғри келмай у ёғоч кавуш билан пешонамга бир туширди. Жаъфар Халил билан Чарли Чаплин ва Макс Ландр тўғрисида тортишиб қолиб, уришган, Ийд Мансур ундан уч тийин олиб, вақтида қайтармагани учун роса калтак еган эди. Орамизда фақат Саййид Шаиргина Халилга бас кела оларди. Бир куни иккаласи муштлашиб қолишганда, ҳақиқий адолатли олишувни биринчи маротаба кўрдик. Уларнинг бурнилари қонаб, кийимлари йиртилиб кетганди. Биз шу аҳволда уйга кирган Халил Закий отасидан ўлгудек калтак ейишини тасаввур қилиб, роса хурсанд бўлгандик. У билан аразлашиб юриш бефойда эди. Бугун уришса, эртасигаёқ ярашиб олаверарди.

Биз Халил билан кўришмасак ҳам у барибир, парво қилмай ўйнайверарди. Аммо баъзан бизга ҳам фойда келтирарди. Кўпинча футбол ўйинидан кейин қўшни маҳалла болалари билан муштлашиб қолсак, бизнинг кузиримиз бўларди.

Икки боғ ўртасида жойлашган дўконда атторлик моллари сотувчи отаси яширинча наша чекар, унинг бу сирини ҳаммага ошкор қилиб юрган ўғлини эса ёмон кўрар, унга ҳеч ширин гапирмас, баъзан ўртоқлари олдида қаттиқ урар, урганда ҳам шундай урардики, ўлдириб қўяди, деб қўрқардик. Халил ҳам бағритош отасини ёқтирмас ва доим унга ўлим тилаб юрарди. Оила бошлиғи деган номга мутлақо номуно-

сиб бу одам ўзининг бутун ғазаб-нафратини Халилга қаратганди. Ота-бола ўртасидаги муносабатдан биз ҳайрон эдик.

«Олло таоло Нуҳ қавмига тўфон балосини юборганидек, Халилга ота зулмини юборган»,— дерди Сурур Абдулбоқий.

Халил бошланғич мактабда ўқий олмагач, отаси уни ўз дўконига олди. Бундан биз хурсанд бўлдик. Унинг дилозорликларидан қутилганимизга шукр қилиб, эркин нафас олдик. Бироқ бир ой ўтар-ўтмас Халил яна орамизда пайдо бўлди.

— Тинчликми?— деб сўрадик ҳайратимизни ундан яшириб.

— Жиннининг боласи мени ҳайдаб юборди.

— Дўконданми?

— Уйдан ҳам.

Саййид Шаирнинг айтишича, Халил харидга келган мижозлардан бирини урибди ва ҳар куни дўкондан нарса ўғирлай бошлабди. Шунинг учун отаси уни ҳайдаб юборишга мажбур бўлибди. Халилнинг орамизга қайтиб келишидан хурсанд бўлмадик. Чунки у бизга тирик товон бўлиши аниқ эди. Уйлаганимиздек қаҳвахона, кино-театр ва транспорт харажатлари бўйнимизга тушди. Лекин Халилнинг қаерда тунаб, нима билан шуғулланаётгани бизга қоронғи эди. Кино соҳаси билан қизиқувчи Жаъфар Халил уни кино идорасига ишга олиб кириб қўйди. Жаъфарнинг айтишича, қўлига бироз пул тушган Халил ўша ерда раққослик қилаётган Сулаймон Мустафо билан танишиб олибди ва ундан фойда чиқишига кўзи етиб, атрофида гирди-капалак бўла бошлабди. Кўп ўтмай улар ўртасида ғалати дўстлик вужудга келиб, бир-бирлари билан жуда иноқлашиб кетибдилар. Бу дўстликдан ўз манфаати йўлида фойдаланган Халил Закий Сулаймонга ўз ҳукмини ўтказиб бошлабди. Сал фурсатда унга қўл кўтарадиган бўлибди. Натижада Сулаймон мажбур бўлиб, уни полицияга топширибди. У ерда тегишли жазосини олгач, бундай бемаъниликни такрорламаслик шарти билан Халилни бўшатиб юборишибди.

Шундан сўнг Халил у ёқ-бу ёқда дайдиб юрди. Кейин узоқ вақт кўринмай кетди. Бир куни Ийд Мансур у ҳақда хабар топиб келди. Ийд косиблар кварталлидаги махфий ишратхонага кирган экан, Ха-

лилни ўша ерда уй соҳибаси билан худди шериклардек гаплашиб ўтирганини кўрибди.

Жаъфар Халил ҳам уни учратиб қолган экан. Халил ўз «фаолияти» ҳақида Жаъфарга сўзлаб берибди. Унинг айтишича, Халил хушига ёққан ҳар бир ишратхонага худди эски мижозлардек кириб бораверар, мақсадига эришгач, уй эгаларидан пул талаб қилар, акс ҳолда, полицияга етказишни айтиб, дўқ қиларкан. Ишратхона ҳимоячисини чақиргудек бўлсалар, уни ҳам калтаклар ва ўзини шу уйнинг ҳомийси деб тан олишларига мажбур этаркан. Шундай қилиб, кўп ўтмай қосиблар кварталдаги барча ишратхоналар унинг қўл эстига ўтибди. Натижада Халил пулдор бўлиб, кўнгилдагидек яшай бошлабди.

Бу ҳаёт хатарли ва хафли бўлса-да, Халилга жуда муносиб эди. Шу йўлда у равнақ топиб, шаҳар марказидаги машҳур ишратхона уйлари ҳимоячиси даражасига кўтарилди.

Унга яна омад кулиб боқди. Таниқли врачлардан бирига «яхши хизмат» қилган экан. Шу врач медицина факультети декани лавозимига кўтарилганидан кейин Халилни «Қаср ал-Айний» шифохонасида маъмурий ишларнинг бирига жойлаб қўйди. Халил катта шифохонанинг хизматчиларидан бирига айланди. Деканнинг ҳимоясида гердайиб юрди. Мартабаси унча юқори бўлмаса-да, даромади кўп эди.

Онда-сонда қаҳвахонага бизни кўргани келарди. Келарди-ю, биринчи навбатда чилим ва кўк чой сўраб, бизга гўё шогирдлари олдида ўтирган устоздек димоғдор муомала қиларди.

Бир куни Жаъфар Халилдан:— Олдинги «хизмати» нима бўлди?— деб сўраган эдим, у кулиб:

— Менимча, сен шифохонадан келадиган даромад ҳақида ҳеч нарса билмайсан шекилли-а?— деди.

— Демак у «ишрат» уйлари билан бутунлай алоқасини узибди-да

— Узган. Бироқ айрим «ишрат» уйларига вақти-вақти билан четдан ҳомийлик қилиб туради. Фақат жуда азиз, нозик мижозларгагина «ҳиммат» кўрсатади.

Халил янги ишга ўтганидан кейин, эски таниш, гиёҳванд бир қассобнинг қизига уйланди. Исмоил Сидқий ҳукмронлигининг бошларида мамлакатда бў-

либ ўтган норозилик намоишларида икки ўглидан жудо бўлган қассобнинг ягона фарзанди, кўз қораси шу қиз эди. Сувдек оқиб келаётган пулдан ташқари Форуқ кўчасидаги тўртта ҳашаматли иморатга меросхўр ҳам шу қиз эди. Тўйлари бўлганига йил ўтар-ўтмас, қассоб наша сотаётганда қўлга тушиб, қамалди ва саломатлиги ёмонлашиб қамоқ касалхонасида дунёдан ўтди. Халил Закий энди барча мол-мулк тасарруфини ўз қўлига олди. Бу хабар қўлоғимизга етиб келгач, қайнотасининг ўлимида Халилнинг қўли борлигига заррача шубҳа қилмадик.

Унинг усталигига қойил қолган Ийд Мансур ҳасад аралаш:— Ғоятда пухта ўйланилган ҳийла,— деса, Жаъфар Халил:— Қайнотасини йўқотиб, тўртта катта иморатга эга бўлди-я,— деди кулиб. Ризо Ҳамода эса ачиниб қўшиб қўйди:— Яқин орада бечора хотини кўчада тиламчилик қилса ажаб эмас.

1956 йилги урушда мен фронтга жўнадим. Халил Закийни 1950 йили Жаъфар Халилнинг дафи маросимида учратганимни ҳисобга олмаганда, то 1970 йилга қадар ҳеч қаерда кўрмадим. Кўрмадим эмас, ҳатто хаёлимга ҳам келтирмадим. Шу йили куз бошларида Искандариядаги «ат-Тирёнун казиносида ўтирган эдим, қаршимда қора «БЭК» машинаси тўхтади. Ундан кимдир тушиб, мен томонга йўл олди. Яқин келганида уни таниб қолдим. У Халил Закий эди. Биз илиқ кўришдик, бироз суҳбатлашиб ўтирдик. Мендан катта бўлишига қарамай, Халил ҳали бақувват, тетик ва соғлом кўринарди. Унинг яхши одам эмаслиги қиёфаси ва қадам олишидан сезилиб турарди.

Черкасча костюми ва муштлашишлар натижасида қолган жароҳат изларини беркитиш учун бостириб кийиб олган тарбуши Халилга бироз жиддий тус берарди.

— Эҳтимол менинг бутунлай исқандариялик бўлиб қолганлигимдан беҳабардирсан?

— Ростданми?

— Ҳа, ҳозир адабиёт факультетида ўқиётган кенжа қизим Қоҳирада ўқишга киролмагач, бу ерга кўчиб келиб, Лориан районидан вилла сотиб олдим. Қутлуғ бўлсинга боришинг шарт.

— Ташаккур. Ҳозир қаерда ишляяпсан?

— Ҳеч қаерда. Бундан икки йил бурун кўкрак оғриқ касалига мубтало бўлиб, ишдан бўшадим.

— Ҳозир саломатлигинг дурустми?

— Ёмон эмас. Лекин кўпинча врачлар маслаҳати-га амал қилмайман— дея тилла гишларини кўрсатиб кулди ва:— Сенга айтган кенжа қизимдан бошқа уч инженер ва бир врач ўғлим бор,— деди.

— Қойил. Пиру бадавлат экансан.

— Ота бўлиш ҳадисини олволдим,— ҳазил қилди у.— Кейин афсусланган оҳангда:— Фарзандларим ҳам менга ўхшаб фақат ўзлари ва келажаклари ҳақида ўйлармикинлар десам, улар доимо сиёсат соҳасида баҳслашадилар,— деди.

Мен ҳайрон бўлиб, унга зимдан қараб қўярканман, ўз-ўзимдан сўрардим: Қизиқ, ўрни келса ҳозир ҳам муштлашармикин? Қай даражада ўзгардийкин? Ўз ўтмишига қандай қараркин? Фарзандлари уни ким деб ўйлашаркин? Уч инженер ва бир врачни тарбиялаб, вояга етказиш унинг қора ўтмишини оқлай олармикин? Икки йўлдан қайси бири устун? Тўрт ўқимишли фарзандни вояга етказдим, деб қонун олдидаги жавобгарликдан қутулиб қолишми ёки адолат тантана қилиши учун маҳкама олдида жавоб беришми?

Шулар ҳақида ўйларканман, доктор Зуҳайр Комилнинг: «Одамлар тобора бузилиб, уларда ахлоқдан нишона қолмаётганига ишонч ҳосил қилдим. Қани энди улар ўзларининг ким эканликларини эътироф этсалар-да, ҳаётларини ана шу асосда қурсалар. Ана шундагина пасткашлар ва ярамаслар жамиятида инсоннинг умумий бахт-саодатини таъминлаш учун нималар қилишимиз кераклиги аниқ ва равшан бўларди»,—дегани ёдимга тушди.

ДУРРИЯ СОЛИМ

— Салом бердик, хоним,— дедим у билан учрашиб қолиб. Дуррия менга қаради, юзларида ёқимли табассум пайдо бўлди. Бу мени руҳлантиргани учун:

— Шунча бирга кечирган тотли дамлардан кейин кўришмай ўтиб кетсак яхши бўлмас,— дедим.

— Қайси тотли дамлар ҳақида гапиряптилар? Билсак бўладими?— сўради Дуррия гап оҳангимга тақлид қилиб.

— Иккаламиз учун ҳам лаззат бахш этган ширин дамларни айтяпман-да.

— Ҳа, шундай денг. Саломингизни қабул этдик,— кулди у очиқ кўнгиллик билан.

Бағоят хурсандман. Лекин бу кам.

— Яна нима истайдилар?

Кўпинча у учта ўғли билан Мунтазаҳ¹даги пляжга келарди ва казинонинг деразасидан пляжга қараб, ўғилларининг чўмилишларини томоша қилиб ўтирарди. Унинг қувноқ чехраси, гулдек бадани, атрофга шўх-шўх боққан оҳу кўзлари мени маҳлиё этди. Бу кўзларда мафтункор, сирли ишора сездим. Гўзаллик шайдолари бундай назокатга бефарқ қаролмайди албатта. Беихтиёр аёлнинг олдига бордим. Бир-биримиз билан танишиб, кечки пайт «ал-Бажъа» боғида учрашишга ваъдалашиб олдик.

Келишилган жойга кетаётганимда бу соҳибжамол аёлнинг бева ёки эридан ажраганига ишончим комил эди. Бироқ эри борлигини ўз оғзидан эшитиб, дарҳол узр сўрадим ва:

— У ҳолда нечун доим ёлғиз юрасиз?— дедим.

— Эрим сафарга кетган. Шу 1960 йилнинг охирида қайтади. Сиз нима, эри бор аёллар билан учрашишни ёқтирмайсизми?— деб сўради аёл ранжиган қиёфада истеҳзоли жилмайиб.

— Уйлайманки...

— Яхшиси, Қоҳирада учрашиб туришимиз учун шароит яратиш ҳақида ўйланг,— сўзимни бўлди хоним.

— Жуда яхши,— дедим хурсанд бўлиб.

— Лекин мен ҳақимда ёмон фикрда бўлманг.

— Нима учун ёмон фикрда бўларканман?

— Бу аёл нима учун биринчи таклифимдаёқ учрашувга рози бўлди, деб ҳайрон бўлаётгандирсиз?

Ҳақиқатда ҳам мен шундай фикрда эдим, лекин:

— Мен учрашишни сиздан кам хоҳлаётганим йўқ. Аксинча, бунинг сабабчиси ўзимман,— дедим.

— Ҳа, самиймийликка не етсин,— деди аёл мулоийим овозда.

Бошим қотиб қолди. Ҳа, бу аёл менга ёқди. У билан бирга бўлишни, ширин суҳбат қуришни истайман, аммо уни ҳеч қачон севолмасам керак...

---

¹ Мунтазаҳ — Искандариянинг Уртаер денгизи соҳилига жойлашган шинам боғ.

Шу яқин-атрофда холи уй топдим. Хоним мени кутиб олишга тегишли ҳозирлик кўрган бўлса керак, деган ҳаёл билан эшикни очиб, ичкарига кирдим. Лекин унинг диванда хотиржам ўтирганини кўриб, янглишганимни англадим. Аёлнинг лабларидан бўса олиб, эркалатдим. У ҳам меҳр тўла мулоим табасум билан нозланди. Ичимлик тутган эдим, рад этди. Бағримга босган эдим, қулоғимга:

— Кошки учрашувимиз тинчгина, бахтли ўтса,— деди.

— Гапингизга тушунмадим,— дедим ҳайрон бўлиб.

— Лекин фақат шу мақсад учун келган экан деб ўйламанг., дея мени оғушига тортди...

Учрашувларимиз ниҳоятда кўнгилли ўтиб турди. Аммо менинг бу аёлга нисбатан фикрим ўзгарди. Дар ҳақиқат, у ўз вақтини тинчгина, роҳатда ўтказишга қодир аёл эди. Енгил табиат, сал имога маҳтал аёл билан, нозик таъб, зоҳидона бу аёл ўртасида еру осмонча фарқ бор эди. Шунинг учун ҳам мен унга:— Сиз ажойиб аёл экансиз,— деган эдим, у қизиқсиниб сўради:

— Ростданми? Суҳбатимдан хурсандмисиз?

— Жуда.

— Мен учун муҳими шу.

Мен томондан ҳақиқий севгисиз, у томондан эса эрига нисбатан хиёнатини бирорта сабаб билан оқлаб бўлмайдиган учрашувларимиз ҳар ҳафтада давом этиб турди. Биз бир-биримизга жудаям ўрганиб қолдик. Мен бир кун унга:

— Тўғриси айтсам сизни биринчи марта, соҳилдаги казинода кўрганимда, бошқача аёл деб тасаввур қилгандим,— дедим.

— Бу билан нима демоқчисиз?

— Сиз ёмон аёллардан эмас экансиз.

— Худога шукр.

— Сизни бегона эркак билан ишрат қилишга нима мажбур этди экан, деб ўйлаб қоламан,— дедим қўлини қўлларим орасига олиб туриб.

— Бегона эркак билан?

— Эрингиздан бошқаси билан демоқчиман.

— Ҳамма вақт шунақа, ростини айтсанг ишонишмайди,— деди аёл ранжиб.

Одат тусига кириб қолган мунтазам учрашувларимизнинг бирида аёл хотиралар дафтарини варақ-

лар экан, ҳамширалик пайтида бир врачни қаттиқ севиб қолгани ҳақида гапириб берди:

— Бир-биримизни севардик. Тўғриси айтганда, биринчи учрашувдаёқ унга таслим бўлдим.

— Кейин сизга уйландими?

— Олижаноб, садоқатли йнгит эди.

— Қандай яхши.

— Анча вақтгача бахтли ҳаёт кечирдик. Худо бизга уч ўғил берди,— деди-да, жим қолди.

— Кейин-чи?

— Кейин, ҳеч нарса бўлгани йўқ,— деди хоним уйқудан уйғонгандай.

— Ҳозир қандай яшайсизлар?

— Бир нави.

— Яъни?

— Уша севги ҳақи умримиз зое ўтпти.

— Эрингиз келгандан кейин ҳам учрашиб турармизми?

— Албатта.

Тотли учрашувларимиз ва орамиздаги самимий суҳбатлар мени аёлга қаттиқ боғлаб қўйди. Унинг ўзи ҳам кундан-кунга дилбар, меҳрибон ва суюмли бўлиб борди. Бир куни хоним менга:

— Ҳаётимни сизсиз тасаввур этолмайман,— деб қолди. Мен жавоб ўрнига лабидан илиқ бўса олдим. Лекин бу уни қониқтирмади ва истиғно билан:— Сизчи?— сўради мендан.

— Мен ҳам ҳаётимни сизсиз тасаввур этолмайман,— жавоб бердим.

— Лекин шу вақтга қадар, «севаман» деган сўзингизни эшитмадим.

— Мен сизни сўзда эмас, амалда севаман. Бу эса энг муҳими.

Учрашувларимизнинг яна бирида хоним менга доктор Содиқ Абдулҳамиднинг сафардан қайтганлиги ҳақида шунчаки, гап орасида айтиб ўтди.

Уша пайтларда мен Жодд абу ал-Улоларникига қатнаб турардим: Содиқ Абдулҳамидни ҳам шу ерда учратдим. Шу кундан бошлаб Содиқ Абдулҳамид билан ўртамызда ажиб дўстлик бошланди. Мен уни Солим Жабр, Зуҳайр Комил ва доктор Моҳир Абдулкарим салонларига бошлаб бордим.

Дуррия билан тенгдош, балки ундан беш-олти ёш кичик кўринган бу йнгит мени жуда ҳайратда қол-

дирди. У заковатли ва олижаноб одам экан. Дуррия билан танишганимизга тўрт ой бўлди деганда, эри билан дўстлик алоқалари боғланди. Энди шаронт пинҳоний учрашувларга чек қўйишни тақозо эта бошлади ва мен қаттиқ виждон азобида қолдим. Дуррия мендан бундай кескин ўзгаришни кутмаган эди. Бироқ у мендаги руҳий изтироблар сабабини, учрашувларга монелик қилаётган вазиятни дарҳол сизди.

— У менинг эрим эканлигини тамомила унутинг. Ахир унинг исмини, касбини сизга айтмаслигим ҳам мумкин эди-ку!— илтижо қилди Дуррия.

— Тўғри, шундай бўлиши мумкин эди. Ҳозир бунинг нима аҳамияти бор?

— Биз муносабатимизни узмаслигимиз лозим. Муҳими шу.

— Мен оғир аҳволда қолдим.

— Эрим ўртамиздаги муносабатни сезиб қолган тақдирда ҳам ҳеч нарса демаса керак,— деди Дуррия қизариб-бўзариб.

Сўзларига ишонқирамай, ҳайрон бўлиб турганимни сезгач:

— У мени севмайди. Мана, уч йилдирки, у мени севади деб айтолмайман. Гапимга ишонавериинг,— деди маъюс оҳангда.

— Ишонаман. Афсус!

— У бошқа аёл билан топишиб олган. Агар фарзандларига меҳрибон бўлмаганда, аллақачон уйни ўша хотинга ташлаб кетган бўлардик.

— Ниҳоятда ачинарли, Дуррия!

— Ачинарли? Нимаси ачинарли?

— Сизнинг ҳолатингиз, қолаверса, ҳеч ҳавас қилиб бўлмайдиган менинг ҳолатим ачинарли, Дуррия!

— Агар мени севганингизда бунчалик афсусланмаган бўлардингиз.

— Тўғрисини айтганда, дўстимнинг кўзига қарашга юзим шувут.

Ешланган кўзларини мендан олди-да, титроқ овоз билан:

— Сиз ҳали уни билмайсиз. Қандай қилиб кеча танишган одамингиз бугун дўстингиз бўлиб қолди? Севги дўстликдан кучли. Сиз мени яхши кўрмас экансиз. Энди тушундим,— деди.

Мен нима дейишимни билмай жим қолдим. Шу жимлик ўзаро алоқамизга парда ташлади. Учрашув жойимизни тарк этарканмиз, умрида энг огир лаҳзаларни кечираётган дилбар аёл қоматига суқланиб қараб, юрагим сиқилди. Ташқарига чиқарканмиз, совуқ ҳаво бизни аччиқ-аччиқ чимдилаб олди.

РИЗО ҲАМОДА

Гўзал Аббосияни эсларканман у ердаги ҳаётимда катта таассурот қолдирган Жаъфар Халил, Халил Закий ва Ҳанон Мустафолар қатори Ризо Ҳамода ҳам кўз ўнгимдан ўтиб туради. У сўзида қаттиқ турувчи, юксак ахлоқли, ҳаётда қийинчиликларга сабот ва матонат билан бардош берувчи мустаҳкам иродали ва курашчан одам эди.

Ешликда футбол ўйнаб юрган чоғларимиздаёқ дўстимиз Ризо бақувватлиги, баланд бўйи билан ҳаммамиздан ажралиб турарди. Халил Закий ҳам унга ўз ҳукмини ўтказа олмасди.

Бошланғич мактабда ўқиб юрган чоғларида у машҳур футболлистлар, турли чемпионлар ва артистлар ҳақида баҳслашишдан кўра, ватанпарвар Саъд Зағлул тўғрисида суҳбатлашишни кўпроқ ёқтирарди. Ватанпарварлик руҳи унинг қонига сингиб кетганди. Унинг отаси терлама касалликлари шифохонасининг бош врачлари ва аёллар уйғониш даврининг пешқадами ҳисобланган онаси эса муаллима бўлиб, ўз фарзандларининг таълим-тарбиясига катта аҳамият беришганди. Илм олишга иштиёқманд онаси Англияга ўқишга кетган эди, акаси эса Қоҳира ҳуқуқшунослик мактабида ўқирди.

Бироқ ўқимишли деб ном чиқарган бу оила бошига кетма-кет огир мусибатлар туша бошлади. Ризо онадан эрта етим қолди. Отаси вафд партиясини ташкил этувчилар қаторида айбланиб, ишдан четлатилди. Унинг онаси Англияда вафот этди. Акаси эса 1919 йил революцияси вақтида ҳалок бўлди. Ризо Ватан йўлида жон фидо этган акаси билан фахрланар, кўпинча унинг ақл-заковати ва ғайрати ҳақида мароқ билан гапириб юрарди. Бу эса Халил Закийга ёқмасди. Бир куни у мендан:

— Уша тентак нима учун ўзини қурбон қилди?—
деб сўраб қолди.

— Мустақиллик учун,— жавоб бердим мен унга.

— Нима, инглизлар унинг бошида ёнғоқ чақиша-
ётганмиди?

Ризо отаси ва кекса хизматкорлари билан қолган вақтдан бошлаб, мен у билан яқиндан танишдим. Ёлғизлик жонига теккан Ризога ўз уйи бамисоли қамоқ бўлиб туюларди. У отасини жуда эъзозлар ва иложи борича уни ранжитмасликка ҳаракат қиларди. Ишдан четлатилган отаси деярли одамларга қўшилмас, кўп вақтнинг ёлғизликда, ўз уйида ўтказарди. Оиласида содир бўлган оғир жудоликлар отага кучли таъсир қилган эди. Энди у бутун умидини ёлғиз фарзандига боғлар, унинг тарбиясига катта аҳамият берарди. Ота ўз ўғлининг ўқимишли, ватанпарвар ва ҳурматга сазовор бўлиб етишишини истар ва уни эътиборсиз қолдирмасди. Натижада Ризо пок, ростгўй, иродали, билимга чанқоқ бўлиб улғайди. Аммо унга она меҳри етишмасди. Ризо кўпинча менга:

— Илтимос, онанг тўғрисида, уни қандай яхши кўришинг ва унинг сенга бўлган меҳр-муҳаббати ҳақида гапириб бер,— дерди. Ҳаммага маълум: «Эй қуш, чўчимай ёнимга туш»,— деб бошланадиган қўшиқни доимо хиргойи қиларди.

*Соғинч мактубин йўллар она меҳрибон,
Ҳар сўздан топади бемор ҳам дармон.*

мисраларини куйлаганда ўпкаси тўлиб овози титраб кетарди.

Бир куни арзимаган сабаб билан отаси уни бизнинг олдимизда қаттиқ койинди. Бу унга шўхоятда оғир ботди. Биз одатда учрашиб турадиган жойимизга йиғилганимизда Ризо ҳеч кимга билдирмай, қаёққадир бориб келди. Сал ўтмай, бирданига қорини ушлаб, икки букилганича додлай бошлади. У оғриқ зўридан илондек тўлганарди. Биз қўрққанимиздан нима қилишимизни билолмай, довдираб қолдик. Одамлар тўпланди. Кўп ўтмай, тез ёрдам машинаси етиб келди. Уни Қаср ал-Айний шифохонасига олиб кетишди. Маълум бўлишича, у кислота ичиб юборган экан. Эртаси куни уни кўрган борганимизда:

— Жонингдан тўйдингми? Бу нима қилганинг?—
деб койигандим, у маъюс кулди-да:

— Кўрмайсанми, сизларнинг олдингида ҳам шу нақа койийдиларми ахир,— деди базўр.

Шундан кейин отасининг унга нисбатан муносабати ўзгарди. Ризо ўқиш билан бир қаторда сиёсий ишларда ҳам фаол қатнашди. Революциядан кейинги даврда курашиш усули ўзгарди. Революцияга халқ оммаси катта умид боғлаганди. Аммо бу қонли революциядан сўнг халқ орзу-умидларидан бирортаси ҳам амалга ошмади. Биз учун ундан хотиралар, қон тўкишлар ва ҳаяжонли хитоблардан бошқа ҳеч нарса қолмади. Биз қирол Фуод билан конституция масаласи бўйича ихтилофда бўлган бош-министр Саъд Зағлулни ёқлаб, Нодир Бурҳон бошчилигида намоён бўлган чўқдик.

Ризо Ҳамода ва Бадр аз-Зиёдийнинг сиёсий масалаларга қарашлари бир хил бўлиб, улар яқин дўст эдилар. Ҳокимият Муҳаммад Маҳмуд қўлига ўтганида Бадр аз-Зиёдий норози бўлиб:

— Илгари бизнинг душманамиз фақат инглизлар эди деса, Ризо Ҳамода:

— Қирол ҳам,— деб қўшиб қўйди.

— Оқ ит, қора ит — бари бир ит,— деди Бадр аз-Зиёдий.

— Тўппа-тўғри!

— Мана энди уларга учинчиси қўшилди.

Бадр аз-Зиёдий мактаб ҳовлисида ўлдирилганида қаттиқ қайғурган Ризо:

— Бадр ҳалок бўлгандан кўра Халил Закийга ўхшаш ифлослар ер тишласа бўлмасмиди!— дея афсусланди.

Ризонинг сиёсий фаолияти анча кенгайиб, студентлар делегацияси сафида, миллатлар уйида, Мустафо Наҳҳос ҳузуридаги йиғилишларда қатнаша бошлади. У Муҳаммад Маҳмуд даврида қамалди. Исмоил Сидқий ҳукумат тепасига келганда эса, Ризони отиб юборишларига оз қолди.

У қамоқдан чиққач, ҳуқуқшунослик факультети талабаларининг сиёсий раҳбарларидан бирига айланди. Ризонинг университет ҳовлисида сўзлаган оташин нутқларини бир неча бор тингладим. У демократия, конституция ва мустақилликка тўла ишонган, содиқ вафдчиларнинг ҳақиқий намояндаси эди. Шунинг учун ҳам Ризо Мисрда олиб борилаётган сиёсатдан ғазабда эди.

— «Қора қўл» ташкилоти раҳбарларини қўлга олишда вафд ўзининг зарбдор кучларидан айрилиб қолди,— деди у.

— Лекин вафд қонуний курашга даъват этмоқда,— эътироз билдирдим мен соддадиллик билан.

— Уларнинг гапларини қўй. Биз учун энг тўғри йўл — аввало сарой ва озчиликни ташкил этган партияларни бартараф қилиш, сўнгра бирлашиб инглизларга зарба беришдан иборат.

* * *

Ризо Ҳамоданинг ҳуқуқшунослик факультетига ўқиётган чоғлари Сурайё Раъфатни яхши кўриб қолиб, унга уйланмоқчи бўлиб юргани менга кейинроқ маълум бўлди. Шу вақтгача у ҳақда сир сақлаб келган экан.

Бир куни Солим Жабр уйдаги йиғилишга мен Ризо Ҳамода билан бирга бордим, унда Сурайё Раъфат ҳам иштирок этди. Мажлисдан кейин Ризонинг янги шаҳардаги уйда суҳбатлашиб ўтиргандик, у:

— Йиғилишимизда иштирок этган аёлни танийсанми?— деб сўраб қолди.

— Ҳа, Сурайё Раъфат.

— Аслида у косиблар маҳалласидан. Мен бир вақтлар Сурайёни яхши кўрардим. Унга албатта уйланардим, агар...

— Нега «агар?»

— Агар дўстимиз Ийд Мансур унинг устидан кулганлигини билиб қолмаганимда.

* * *

Ризо 1934 йили ҳуқуқшунослик факультетини битириб, оқловчи бўлиб ишлаш бошлади. Бу орада унинг отаси ҳам дунёдан ўтди. Отасидан анча мерос қолди.

Ўз соҳасида мавқеини анча мустақамлаб олган Ризо ижтимоий-сиёсий ёзувчи сифатида ҳам кўзга кўрина бошлади. 1942 йил сайловларида районимиздан вакилликка сайланди. Шу йилги 4 февраль¹ воқеаси мени қаттиқ ларзага солди, вафдчи бўлганимга

¹ 1942 йил 4 февралда инглизлар Фаруқ саройини танклар билан қуршаб олиб, Мустафо Наҳдосни бош министр қилиб тайинлашга мажбур қилганлар.

ҳам пушаймон едим. Бу кутилмаган воқеа хусусида Ризо билан фикрланган эдим у:

— Мевимча, Мустафо Наҳҳос шу йўл билан Ватан ва тахтни асраб қолди,— деди.

— Узинг тасаввур қилгин-а, англизлар бизнинг кўзга кўринган раҳбаримизни бош министр лавозимига кўтарсалар. Бу қанақа гап ахир?!

— Инглизлар душманимиз эди, ҳозир эса улар биз ғалаба қозонишини истаган тарафни қўлламоқдалар.

— 4 февраль воқеасида руҳимни заҳарлаган қандайдир хато бор.

— Қирол тарафдорлари каби фашистларга зафар тилаяпсанми?

— Йўқ.

— Демак, 4 февраль воқеасига ҳам шу нуқтан назардан қарашинг керак.

1950 йили Ризо яна районимиздан вакилликка сайланди. Вафд партиясининг ўз мавқеини мустаҳкамлай олмаётгани, унинг иродасизлиги, нотўғри йўл танлаб, руҳий тушқунликка юз тутгани ва халқ ташаббусининг сусайиб кетишига сабаб бўлаётгани уни тобора қайғуга солаётган эди.

Мустафо Наҳҳос англизлар билан бўлган битимни бекор қилиб, кураш эълон қилганда Ризонинг қанчалар қувонганини кўрсангиз эди. Ушанда мамлакат бўйлаб яна бир бор 1919 йил шабадаси эсиб ўтгандек бўлди. Бироқ бу хурсандлик узоққа чўзилмади, 1952 йил июль революциясига қадар худди шундай беқарорлик, тушқунлик даври давом этди. Июль революциясини кўтаринки руҳ билан кутиб олган Ризо янги ҳукумат албатта вафд партиясига таяниб иш тутади, деб ўйлади. Бироқ барча партияларнинг тақиқланиши, унинг умидини пучга чиқарди.

— Биз ҳарбий буйруққа ўрганиб қолганмиз, ундай қачон озод бўлишимиз фақат худонинг ўзига аён,— деди куюниб у.

— Сиёсат ўрнига ўз касбинг билан шуғулланавер,— маслаҳат бердим Ризого мен.

— Бошқа чораси ҳам йўққа ўхшайди,— деди кулиб туриб у.

Ризонинг вафд партия раҳбарига, маслаҳатдош дўстларига бўлган садоқати унинг бир неча бор қамалиб чиқишига сабаб бўлди.

У 1940 йилда уйланди. Хотини биттагина ўғил туғиб берди. Кейин врачлар унга туғишни ман этишди. Ёлғиз ўғли фаросатли, идрокли эди. Отасининг қамалиб, маслакдошлари қатори қаттиқ таъқиб остида қолиши ўрта мактабда ўқиб юрган ўғлига салбий таъсир кўрсатди. Болакай руҳан эзилиб, мактабдан кўнгли совида, уйдан эшикка чиқмай қўйди. Ўғлининг касалга чалинаётганини кўрган ота уни шифохонага элтиб қўйишга мажбур бўлди. Онаси бу кулфатга бардош беролмай, шол бўлиб қолди, охири кўп ўтмай вафот этди. Ризо қариган чоғида ғам-аламдан боши чиқмай қолди. Унинг аҳволига жуда ачинардим. Лекин ҳаёт қийинчиликларига кўникиб қолган Ризо ўзини йўқотиб қўймади, аксинча эски маҳалладан янги шаҳардаги уйга кўчиб ўтиб, олдингидан кўра ғайрат ва матонат билан ўз соҳасида ишини давом эттирди. Кейинги ўн йил унинг ҳаётида энг самарали йиллар бўлган бўлса ажаб эмас. Ризо ҳозир кўзга кўринган ҳимоячилардан. Жинорий ишлар бўйича катта асар ҳам ёзмоқда. Асар муқаддимасида фалсафа ва психологияга оид диққатга сазовор фикрлар мавжуд. Бу эса, олимнинг фикр доираси ниҳоятда кенг эканлигидан далолат беради.

Бу мен учун янгилик эмас албатта, чунки Ризо кўпинча Моҳир Абдулкарим, Солим Жабр, Зуҳайр Комил ва бошқалар билан фалсафа, сиёсат ва адабиёт соҳасида қизгин баҳслашарди. Ҳуқуқшунослик борасида эса, шубҳасиз, ҳақиқий мутахассис эди.

Ризо Ҳамоданинг мени ҳайратда қолдирган, менга манзур бўлган хислатлари унинг ахлоқи ва одобидир. Менинг танишларим, ошна-оғайниларим ичида фақат Комил Рамзий ва Сурур Абдулбоқийларгина бундай хислатга эга эдилар холос. Бу хилдаги одобдан бизнинг жамиятимизда фақат ҳайратланасан холос. Чунки мен баъзан ўзимни номигагина жамият деб юритилаётган катта фоҳишахонада яшайпман, деб ҳис қилиш даражасига борардим. Ризо Ҳамода эса пок ниятли, хулқи гўзал, ҳалол, вафодор эди. У умр бўйи хурофот ва мутаассибликдан холи ёрқин эътиқод касб этган маданият, демократия ва озодлик каби принципларга содиқ бўлиб қолди.

Ҳа, у сўлларнинг ҳеч қайси фикрига ҳеч қачон қўшилмади. Бу жиҳатдан у замон билан ҳамнафас бўлолмади. Мен у билан революцион фаолияти жўш

урган ёшлик даврида, шунингдек, гарчи ўзи эътироф этмаса-да, «либераллик ҳар бир сиёсат тарихида муқаддас сўз», деб такрорлаб юрган, кекса консервативлик даврида бирга бўлдим. Ризо Ҳамодани ҳаётида довулдек ёғилган мусибатларга чидашида, демократия, мустақиллик ва юксак гоёлар ҳақидаги умидларининг амалга ошмаганлигига, ўгли ва хотинининг ўлимига, Мустафо Наҳҳос каби қадрдонларидан жудо бўлишига бардош бера олишида унинг юксак иродаси ўз сеҳрли кучи билан қўллаб-қувватлаб турган бўлса ажаб эмас. Ҳаётидаги энг қадрдон, энг гўзал нарсаларидан ажради. Лекин Ризо тушкунликка тушмади. Аксинча, кучига-куч, ғайратига-ғайрат қўшиб ишлади. Ҳаётда метин ирода билан яшади. Дўстлари билан яхши муносабатда бўлиб, салонлардаги йиғилишларда иштирок этишни тарк этмади.

Нуроний, барваста Ризо Ҳамода ҳар сафар қаршимда пайдо бўлганда, ўзининг мароқли суҳбатлари билан ҳузур бағишлаганда, дилимда фахр туйғуси билан унга ва уни яратган табиатга офаринлар айтаман.

ЗАҲРОН ҲАССУНА

Таниш-билишларим ичида кўп вақтини қаҳвахонада ўтказадиганлари ҳам бўлиб, мен уларни «аҳли қаҳвахона» деб атардим. Бу хилдаги одамлар билан одатда илқ кўришасан, дилкаш гурунглашиб ўтирасан. Сўнгра яна ўз йўлига кетаверасан. Уларнинг ҳар бири ўзгача, кишида муайян таассурот қолдиради. Заҳрон Ҳассуна — шу тоифадаги танишларимдан бири. У билан иккинчи жаҳон уруши йиллари «Рекс» қаҳвахонасида танишиб қолдим. Уша пайтларда Жаъфар Халид, Ризо Ҳамода, Шаъровий ал-Фаҳҳом ва Ийд Мансурлар билан шу қаҳвахонага бориб турардик. Заҳрон Ҳассуна ҳам якшанба кунлари ўз ўртоқлари билан шу ерга келарди. Бизнинг улар билан танишиб олишимизга нард ўйини сабабчи бўлди. Заҳрон ўзини таништираётиб савдо-саноат министрлигида хизматчи бўлганлиги, ҳозир бутунлай чайқовчилик билан шуғулланаётганини айтди. Заҳроннинг атрофидагилар кўринишдан ҳалол, пок, олижаноб одамлардек туюларди, чунки қўлларидан тасбеҳ тушмас, беш вақт намозни қанда қилишмасди. Намоз вақтида уларнинг

ичида ягона ҳожи Заҳрон имомлик қиларди. Улар-сухбати диний мавзудан ташқари чиқмас, аксари мусулмончилик йўл-йўриқларидан бошланиб, улар мутлақо ҳақиқат деб билган хурофот ва халқ афсоналари билан қоришиб кетарди. Лекин ўзларини ҳақиқий мусулмон деб ҳисоблаган бу ошналаримизнинг бироз чуви чиқиб қолди. Бир куни Ийд Мансур ҳожи ҳақида қизиқ гап топиб келди. Унинг айтишича, ҳожи Заҳрон ишдан ўз ихтиёри билан эмас, балки маъмурият томонидан четлатилган экан.

— Нима сабабдан?— сўрадик қизиқиб.

— Нима бўларди, пора туфайли-да, пора!— деб жавоб берди Ийд Мансур.

Ийд Мансур бошқаларнинг ҳам ўзи каби нопок йўлдан юрганларини кўрганда хурсанд бўларди. Шунинг учун бўлса керак, у кулиб туриб:

— Мен доимо ўзгаларнинг, хусусан тақводорларнинг имонига шубҳа билан қарайман,— деди.

— Тақводорларнинг ҳаммаси ҳам мунофиқ эмас,— деган эди Ризо Ҳамода унинг гапини бўлиб, Ийд олдингидан ҳам қаттиқроқ кулиб:— Мунофиқлик Заҳрон ҳожи ақли етмайдиган нарса,— деди.

Ҳаммамиз кулиб юбордик. Ийд Мансур давом этди:

— Мунофиқлик ўз кофирлигини яшириш ва ўзини имонли кўрсатиш демакдир. Заҳрон ҳожининг эса куфр нималигига фаҳми етмайди. Мен унинг имонига шубҳа қилмайман.

— Демак, кимнингдир тазйиқи остида пора олган демоқчисанда,— деди Ризо Ҳамода.

— Шундай бўлиши ҳам мумкин,— жавоб қайтарди Ийд Мансур.

Заҳрон Ҳассуна гугурт, виски ва кенг истеъмол моллари билан чайқовчилик қилишини биздан сир тутмас, аксинча, бирор нарса зарур бўлса хизматга тайёр эканлигини билдирарди. Мен бир куни ундан:

— Ҳожи ака, чайқовчилик мусулмончиликка зид эмасми?— деб сўрадим.

— Бу дунёнинг ўз муомала услуби бор, охиратнинг эса йўриғи бошқа,— деди хотиржамлик билан у.

— Олло таоло бандаларининг ҳақиға хиёнат қилаётганингиздан дарғазаб бўлмасмикин?

— Гуноҳларимни намоз ўқиш, рўза тутиш ва закот бериш йўли билан ювиб тураман. Яна нима керак?

У кетгандан кейин ўртоқларимга:— Қўрдингизми, у мунофиқлиги ёки онгсизлигидан эмас, балки кўрабила туриб гуноҳ қиларкан,— дедим.

Буни қарангки, ҳатто Ийд Мансурдек виждонсиз ҳам бундай одамларнинг динни рўкач қилиб, мол-дунё топиб, бу бойликларини ҳалоллаб беришни оллодан илтижо қилишларини қоралади.— Дин деди у,— Заҳронга ўхшаганларнинг ҳар қанақа қинғир ишларига ҳам фатво бераверади. Шунинг учун ҳам улар «юзларидан имон нури сочган» ҳолда фуқаронинг қонини сўраверишади.

Шу суҳбатдан сўнг Заҳрон ва унинг ўртоқларининг ихлос билан намоз ўқишларига ишончим қолмади. Мен уларнинг рукуси ҳам, саждаси ҳам, фотиҳа пайтидаги илтижолари ҳам — ҳамма-ҳаммаси мунофиқликдан иборат эканлигини англадим ва бу каби виждонсиз, юлғичларнинг ер юзида яшаётганликларидан нафратландим. Заҳрон кабиларнинг гапида умуман маантиқ бўлмаса ҳам улар ўзларини ҳақ деб биладилар. Ўз манфаатлари йўлида ёмонлик қилишдан тоймайдилар. Мўмай пул бўлса бас, динларини ҳам сотишаверади. Бу хилдаги мунофиқларнинг кирдикорлари олдида дин билан унчалик алоқаси бўлмаган ва яшаш учун кескин курашда зўравонликни қурол қилиб олган Халил Закий, Саййид Шаир, Ийд Мансур каби текин-томоқларнинг кирдикорлари ҳеч гап эмас.

Шулар ҳақида ўйларканман, одамларга бўлган ишончим камайиб, ғамгин ўтиргандим, Ризо Ҳамоданинг:

— Менимча, чайқовчилар орасида бирорта ҳам ҳалолли бўлмаса керак,— деган гапи хаёлимни бўлди.

— Ҳалол одам чайқовчилик қиладими?— деди Ийд Мансур унинг гапини қувватлаб.

— Унда дин ва имон қаёқда қолди?— деган эдим, Ийд Мансур жавоб ўрнига:

— Инсониятни тубанликдан қутқаришга ожиз ахлоқ қоидаларига энди риоя қилмасак ҳам бўлаверадими?— деди истеҳзо билан.

Сўнгги савол анчагача хаёлимдан нари кетмади ва ниҳоят доктор Моҳир Абдулкарим салоидаги мунозарага сабаб бўлди. Суҳбат Миср воқелигини танқид қилишдан бошланиб, яхшилик ва ёмонлик тушунчаларини фалсафий шарҳлашгача бориб етди. Бу ўринда доктор Иброҳим Ақл ва унинг идеал борасидаги

фалсафасини, шу фалсафага қарама-қарши ҳаёт йўлини эсладик. Мен идеал хусусидаги Солим Жабр ва Ризо Ҳамоданинг сўзларини эсладим:

«Нима бўлганда ҳам инсониятнинг ўрмондан кинотгача босиб ўтган йўлини тан олишимиз лозим. Инсонга нисбатан ишончни қайта тиклашимиз мумкин, зероки, ҳали унинг табиатида ўз оиласига фидоийлик, ҳақиқатга интилиш, қаҳрамонликларга мойиллик каби хислатлар тамомила йўқ бўлиб кетгани йўқ... Ута идеал бўлма, акс ҳолда, сенда унга нисбатан нафрат кўзғалади».

Заҳрон Ҳассуна иккинчи жаҳон уруши даврида бойиб кетиб миллионер даражасига етди ва 1945 йил пудратчилар ширкатини тузди. Ушанда мен унинг қилвирликларини фош этиб, эл олдида шармандасини чиқармоқчи бўлдим, лекин политехника институтида ўқиётган ўғли 1935 йилги шартнома¹ бекор қилингандан кейин бошланган канал жангида ҳалок бўлганлигини эшитиб, ўз фикримдан қайтдим. Унга муносабатим ўзгарганига қарамай, ўғлининг дафн маросимида қатнашдим. Йиғлай-йиғлай кўзлари қизарган Заҳрон икки дўстига суяниб, тобут кетидан борарди.

Тижорат ишларига аралашиб юрган Йид Мансурнинг айтишича Заҳрон ҳали ҳам беш вақт намозни қилмай, бойлик орттириш билан овора экан.

Заҳрон Маодий кварталида қаср қурдириб, ўша ерда яшай бошлади. Тўнғич ўғлидан айрилган хотинининг оилавий ҳаётидан ҳафсаласи пир бўлиб, зоҳидлик йўлига ўтиб олгани баҳонасида эллик ёшида йигирма яшар қизга уйланди. У ҳар йили Маккани зиёрат қилиб туришни ҳам унутмади. 1952 йил июль революциясидан кейин ҳам фаолиятини кенгайтириб бораверди. У йирик заминдор эмас эди. Шунга қарамай, 1961 йилда унинг ширкати давлат мулкига айлантирилди. Ризо Ҳамода Заҳрон ширкатининг давлат мулкига айлантирилганлигидан ранжиди.

— Сен унинг кимлигини яхши биласан-ку,— дедим Ризога.

¹ Узро иттифоқ тўғрисидаги Англия-Миср шартномаси. 1951 йил 15 октябрда Миср депутатлар палатаси бу шартномани бир томонлама бекор қилди. Бунга жавобан инглиз оккупацион қўшинлари Сувайш канали зонасида агрессив ҳаракат бошладилар. Кенг халқ оммаси эса «Қанал жанги» номини олган партизан ҳаракати билан жавоб бердилар.

— У ким бўлишидан қатъий назар, гап принципда.

— Гап принципда ҳам, одамнинг ўзида ҳам эмас. Гап тузумда, унинг ҳаққонийлигида.

— Шошилма, сен ҳали янги тузумнинг совунига кир юлмаган экансан,— деди аччиқланиб Ризо. Ахир кечагина Заҳроннинг ўзи ҳам, ширкатини тортиб олиб, ўзлари идора этаётганлар каби давлат хизматчиси эди-ку!

Қаттиқ зарбадан кейин хушини йиғиб олган Заҳрон Маодийдаги қасрини сотиб, янги Мисрда қаҳвахона очди. Шу тариқа у тирикчилик қила бошлади. Заҳрон кўпчилик олдида ўзини доим тетик, хотиржам тутишга ҳаракат қилиб, бўлаётган ҳодисаларга:— Ким билсин, бандасининг қўлидан нима ҳам келарди. Худонинг иродаси кучли,— деб қўя қоларди. У эҳтиёткорлик билан иш тутарди, ҳатто уни бойлигидан маҳрум этган, ширкатини давлат мулкига айлантириш тўғрисидаги қарорни ҳам мақтаб қўярди.

«Биз адолатни ҳурмат қилишимиз зарур»,— дерди у.

Аммо янги тузум қийинчиликларга дучор бўлганда Заҳроннинг шодланганлигини кўрсангиз эди. Айниқса, иқтисодий кризис, Ямандаги муваффақиятсизлик ва ниҳоят 5 июнь воқеаси унинг қувончига қувонч қўшди.

Уша машъум кун ҳодисаларидан мен ҳам гангиб қолдим. Бу фожиадан қаттиқ изтиробга тушган Ризо Ҳамодага нисбатан ҳурматим яна ҳам ошди. Шу кунни унинг учун Ватандан қимматроқ, Ватандан азизроқ нарса йўқлигини сездим.

ЗУҲАЙР КОМИЛ

Биз университетга кирган йилимиз у араб бўлимида ассистент бўлиб, Францияга ўқишга кетишга тайёргарлик кўраётган экан. Доктор Моҳир Абдулкарим ва Иброҳим Ақллар у ҳақида яхши фикрда эдилар. Жумладан, Иброҳим Ақл:

— У деҳқон оиласидан чиққан истеъдод эгаси,— деди.

Ризо Ҳамода эса Зуҳайрни студентларнинг миллатлар уйидаги йиғилишларида кўп кўргани, асли самнудлик бўлиб, Мустафо Наҳҳос билан шахсан танишлигини айтди.

Зухайр Комил 1932 йили ўқишга жўнаб, 1938-1939 йилларда қайтиб келди ва университетда ўқитувчилик қила бошлади. 1950 йилгача ўқитувчилик билан бир қаторда илмий ишини ҳам бир зум тўхтатмади. Адабий танқиднинг умумий назариялари, шарқу ғарб танқидчилари тўғрисида асарлар ёзиб, Шекспир, Россен, Бодлер, Ильяот ва Андалусия шоирлари ҳақида мақолалар чоп этди.

Уруш йилларида Фенус магазинида ишлаётган юнон қизга уйланиб, ундан икки ўғил ва бир қизлик бўлди. Уша пайтларда Зухайр астойдил илмга берилган, университет ўқитувчиси деган номга ҳақиқатда ҳам лойиқ одам эди.

Мени Зухайр Комилнинг вафдчиларга муносабати қизиқтирарди. Менга маълум бўлишича, унда вафдга қараганда иттифоқчилар ғалабасига кўпроқ мойиллик бор эди. Эҳтимол бунга Зухайрнинг демократияга нисбатан ихлоси ёки хотинининг кўнглига қараши ё бўлмаса Францияни мутаассибларча севиши сабаб бўлгандир.

Иттифоқо Зухайр университетни ташлаб, 1950 йили Қоҳира районларининг бирида вафд партияси кабинетига ўз номзодини кўрсатиб, кўпчилик овоз билан ғалаба қозонди. Ундаги бу кескин ўзгариш кўпчиликни ажаблантирди, ҳатто ўта эҳтиёткор доктор Моҳир Абдулкарим ҳам унинг бу қарорини «бориб турган тулкилик» деб баҳолади. Ҳайрон бўлган Ризо ҳам:

— Эҳтимол, у маориф министрлигини орзу қилаётгандир,— деди.

— Лекин бу орзуси ҳали-вери амалга ошмаса керак. Қизиқ, энди у арзимаган маош ва депутатликдан келадиган эллик жунайҳга қаноат қилармикин?— деган эдим, Ризо Ҳамода:

— Вақт ўзи кўрсатади,— деб қўя қолди.

Кўп ўтмай вафд газета ва журналларида қалами ўтқир публицист сифатида унинг сиёсий-ижтимоий мақолалари нашр қилина бошлади. Нима бўлдию, Заҳрон Ҳассунанинг ҳукуматга иши тушиб қолди. У биздан бу ишни амалга ошириш учун воситачи топиб беришимизни илтимос қилди. Биз уни ўз илтимосига кўра, Зухайр Комил билан таништириб қўйдик. Шу кундан бошлаб уларнинг алоқалари мустаҳкамланиб борди. Кўп ўтмай доктор Зухайр Комил кирдикорлари

ҳақида ғалати ва шубҳали миш-мишлар тарқалди. Бир куни Зуҳайр Комил тўғрисидаги гаплар ҳақида Ризо Ҳамоданинг фикрини сўраган эдим, у жаҳл билан:

— У иш билан таъминлаш агентлигининг вакили эмиш,—деди-да, афсусланиб,—Заҳрон Ҳассуна каби чайқовчиларга зимдан ёрдам қилиб, эвазига катта фойда ҳам олаётганмиш,— деб қўшиб қўйди.

— Шу гапларга ишонасанми?

— Афсуски ишонаман. Зуҳайр Комил каби нопоклар вафд партиясига кириб олганлигини кўз ўнгимга келтирарканман, ўзимга-ўзим: «Вафднинг бошқа партиялардан фарқи қолдими?»— деб савол бераман.

— Зуҳайр Комил фиқ-фасод ва юлғичлик билан шуғулланиш учунгина университетни тарк этганини тасаввур эта оласанми?

— Ҳа. Тасаввур этганда қандоқ. Унинг олимпика муносиб эмаслигини ўша пайтлардаёқ сезгандим. Ўз истеъдодини ишга солиш учун қулай фурсат кутиб юрарди. Ана шундай қулай фурсатни у ҳеч ким шубҳаланмайдиган сиёсатда деб билди.

Биз анча вақтгача вафд партиямиз ва дўстимиз ҳақида қайғуриб юрдик. Қоҳира ёнғинидан кейин вафд партияси истеъфога чиқди. Доктор Зуҳайр эса университетга қайтишга уринишидан фойда бўлмагач, оддий публицистик фаолиятини давом эттираверди. У даб-дабали ҳаётга ўрганиб қолгани учун эртанги кунининг ташвишига тушиб қолди.

Бир куни у билан Солим Жабр уйда учрашувимизга тўғри келди. Мамлакат аҳволининг ниҳоятда танглигидан куюнган Жабр:

— Бизга нима бўлди? Қиролнинг эси жойидами? Ҳамма нарса нураб боряпти-ку,—деган эди Зуҳайр Комил унинг гапини маъқуллаб:

— Мамлакатимизнинг ҳозирги сиёсий ҳолатини қобилиятли олим сифатида иш бошлаб, умрининг охирида дарвишга айланган Иброҳим Ақл ҳолати билан таққослаш мумкин,—деди.

— Вафд партияси ҳам ўз раҳбари каби ҳеч нарсага яроқсиз мункайган чолни эслатмоқда,—гапга қўшилди Ризо Ҳамода.

— Аҳвол шундай давом этаверса, эртага ҳолимиз нима кечади?—деди Солим Жабр.

— Модомики вафд бошқа партиялардан кучли экан, мамлакатда революция бўлишидан қўрққан қи-

рол уни тезда қайта тиклаши муқаррар,—деди Зуҳайр Комил.

— Вафднинг қайта тикланишидан кўра революция бўлгани афзалроқ,—деди Солим Жабр.

— «Мусулмон биродарлар»¹ билан коммунистлар ҳам томошабин бўлиб турганлари йўқ,—деди Ризо Ҳамода.

— Униси ҳам, буниси ҳам кўпчиликни ташкил этмайди,—чўрт кесди Зуҳайр Комил.

— Ватан ҳали коммунистик ғояларни ўзлаштиришга тайёр эмас, шунингдек, революция тарафдори бўлган ва тушкунликка учраган тарқоқ ёшларни ҳам ягона мақсад йўлида бирлаштирувчи куч йўқ, деди Солим Жабр.

Биз ўйлаганча бўлмади. 1952 йил июль революцияси содир бўлди. Зуҳайр Комил ҳеч хаёлига келтирмаган ноқулай аҳволда қолди. Унинг учун энди сиёсатнинг ҳам, университетнинг ҳам эшиги ёпилди. Зуҳайр нима қилишини билмай ҳайрон эди. Мамлакатда барча партиялар тақиқланди, хусусан халқ ўртасида катта обрўга эга бўлган вафд партиясига ҳужум бошланди. Шунда Зуҳайр Комил ҳаммани яна бир бор ҳайратда қолдириб, мамлакат олдида турган барча қийинчиликларда вафдчиларни айблади, уларга қарши чиқиб, кескин мақолалар ёзди. Унинг мақолалари вафдчилар дилида ғазаб уйғотди, лекин ҳеч ким вафднинг охириги парламентда иштирок этган, шунингдек бир вақтлар университетда ҳам салмоқли ўрин эгаллаган шахс томонидан ёзилган ушбу мақолаларнинг аҳамиятини заррача камситишга ботинолмади. Шундан кейин у марказий газеталарнинг бирига мухбир қилиб тайинланди. Ҳозирги замон араб адабиёти танқидий бўлимининг таҳрири ҳам унга топширилди. Зуҳайр Комилнинг қалами энди революцияга хизмат қила бошлади. У янги лавозим ва ўзидаги ғоявий ўзгаришлардан дўстлари олдида хижолат бўлиб, доктор Моҳир Абдулкарим саломидаги йиғилишларга келмай қўйди. Бунини сезган Доктор:

— Университетда қолавергани маъқул бўларди,—деди.

---

¹ «Мусулмон биродарлар» — диний — сиёсий уюшма. 1928 йили мударрис Ҳасан ал-Банно томонидан ташкил қилинган. 1954 йили мазкур уюшма тарқатиб юборилган.

— Бу ярамас ўзини қандай аҳволга солиб қўйганини қаранглар,—ҳайратга тушди Ризо Ҳамода.

— Эҳтимол Зуҳайр ҳақдир. Чунки унинг бутун фаолияти чинакам ватанпарварларни қўллаб-қуватлашга қаратилган,—дедим мен.

Зуҳайр Комил яна доктор Моҳир Абдулкарим ва Солим Жабрлар салонига йиғилишларимизга мунтазам равишда қатнай бошлади. Бу ўзгаришнинг сабабини сўраган эдим, у:

— Аввало қаршилиқ кўрсатиш бефойда эди. Қолаверса, қаршилиқ кўрсатиш зарурмиди? Оғир аҳволда қолганим тўғри. Лекин менинг асосий мақсадим бойлик орттириш эмасди. Моддий жиҳатдан қийналаган жойим йўқ.

— Демак, июль революциясига ишонар экансизда?—сўрадим мен.

— Бу революцияни олқишлашимиз шарт эди. Чунки бу революция бизни уфқда кўринаётган бошқа бир революциянинг алангаланишидан сақлаб қолди,—жавоб қайтарди Зуҳайр сергакланиб.

— Қандай ажойиб фикр...

— Тўғри, мен революционер эмасман, аммо мутаассиб «Мусулмон биродарлар»ни ҳам, революционер коммунистларни ҳам ёқтирмайман. Мен бир нарсага, у ҳам бўлса, агар пешонасига ёзилган бўлса, вафд партияси ёшларининг галабасига ишонаман.

Зуҳайрнинг гапларига диққат билан қулоқ соларканман, унинг тили бошқаю, дили бошқалигини, ҳозирги жўшқинлиги ўзини оқлашдан бошқа нарса эмаслигини сезиб турардим. Кейин буни унинг ўзи ҳам бироз эътироф этгандай:

— Вафд ёшлари раҳбарликни ўз қўлларига олиб, халқ кўзлаган мақсадни амалга оширса, бўлмасмикин?—деди.

— Муҳими, бошланган ишни ниҳоясига етказиш,—фикримни давом эттирдим мен.

— Лекин инсон ўз ақл доирасидан четга чиқолмайди. Шунинг учун ҳам бу озодликка қуллуқ қилинлар,—деди Зуҳайр.

Суҳбат давомида ўша пайтларда қамоқда ётган Ризо Ҳамодани эслаган эдик:

— Худо ёр бўлсин унга,—деди Ризога ачиниб.

— Унинг бегуноҳлигига заррача шубҳам йўқ,—дедим мен комил ишонч билан.

— Нима учун?

— Чунки унинг нақадар ҳалоллигини мендан бошқа ҳеч ким яхши билмайди.

Сўзларим Зуҳайрга бироз оғирроқ боғди, лекин у буни сездирмай:

— Риво Ҳамодага ўхшаш сиёсатдонлар қадрдон дўстимиз Иброҳим Ақлдан ўрناк олишса ёмон бўлмасди,— деди.

— Доктор Иброҳим Ақл дарвишлик азобини чекмоқда. Буни шахсан ўзим Ҳусайн кварталлидаги учрашувда ҳис этдим.

— Худди шуни назарда тутяпман. Дарвишлик—вабодан ҳалок бўлган ўғиллари гамини енгиллаштиришда энг тўғри йўл.

— Яъни?

— Агар киши бошига мусибат тушса ва ундан қутулишга ожизлик қилса, дарвишликни ихтиёр қилгани маъқул, қайси хилдаги дарвиш бўлишнинг аҳамияти йўқ. Аммо қарши курашиш кишини оқибатда нобуд қилади, ё қамалишига сабаб бўлади.

Кейинроқ Зуҳайр Комилнинг ўзида бошқача ўзгаришлар рўй берди. У очиқдан-очиқ танқидий мақолалар ёзиб уларни пуллаш йўлига ўтди. Санъаткорга ёки санъат асарига ҳада ёки пул эвазига баҳо бера бошлади. Театр ва кино санъатининг ривожланиши натижасида унинг даромади ҳам ошиб борди ва Дуққида ҳашаматли вилла қурдириб, мерседес енгил машинаси сотиб олди. Илгари зикна бўлган Зуҳайр Комил эндиликда ичкиликка берилди, эркин яшай бошлади, пулни аямай қўйди. Ҳаттоки, даб-дурустдан таниб бўлмас даражада семириб ҳам кетди. У бутунлай ўзгарди. Фақат унда аввалгидек гоят маданийлик ва санъат асарларини нозик ҳис эта олиш хусусияти сақланиб қолди холос.

Зуҳайр ўзини революцияга қанчалик содиқ қилиб кўрсатмасин, барибир вафд партияси ҳақида сўз кетса, кўзларида меҳр товланарди. Мен Зуҳайр Комилнинг ҳатто бир дўсти орқали Мустафо Наҳҳосга нома йўллаб, аввалги бемаъниликлари учун унда кечирим сўраганлиги ва шунга уни мажбур этган шароитларни хатида баён этганлиги ҳақида эшитиб қолдим.

Июль революцияси социалистик моҳиятини эълон қилганда Зуҳайр Комил социализм ҳақида ёзилган асарларни ўрганиб чиқиб, уни онгди равишда қўллаб-

қувватлашга ва социализмни тарғиб қилувчи биринчи ёзувчилар қаторида ўрин олишга ҳаракат қила бошлади. Оз фурсатда социализм тўғрисида тўртта китоб таржима қилди ва «Шу Ватан социализми» деган машҳур асарини ёзди. Зуҳайрнинг либерал-демократияга мойиллигини билганим учун асарининг самимийлигига ишонмай бир куни унга:

— Ҳайронман, қандай қилиб бир лаҳзада социалист бўлиб қолдингиз?—деб сўрадим.

— Одамлар ўз Ватанларининг эътиқодига қарши чиқишяпти!—жавоб қайтарди Зуҳайр.

— Одамлар сизга ишонишади деб ўйлайсизми?

— Ҳеч ким, ҳеч кимга ишонаётгани йўқ. Муҳими оғизда нима дейишингда эмас, амалда нима қилишингда. Баъзан театр санъатининг бу қадар тез ривожланиб кетишининг сабабини сўраб қоладилар. Сиз унинг сирини биласизми? Сирини шундаки, биз ҳаммамиз артистлармиз.

— Ҳар ҳолда янги тузум олдингисига қараганда анча яхши ишлар қилди.

— Инсондан бошқа ҳамма нарса қимматлашиб кетди,—деди чуқур нафас олиб Зуҳайр.

— Мамлакатимизда одам қачон қадр-қимматга эга бўлган эди? У энди иқтисодий синфий қулликдан озод бўлмоқда. Инсон ўз қадр-қимматига эга бўладиган вақт ҳам келади,—дедим жаҳлим чиқиб.

— Зуҳайр Комилнинг адабий соҳада узил-кесил обрўсизланишига асосан Жодд абу ал-Уло тўғрисида ёзган рисоласи сабабчи бўлди. У ҳам худди мен каби абу ал-Уло билан 1960 йили танишган эди. Бу рисола-нинг босилиб чиқиши ҳаммани ҳайратга солди. Уни ёзиш учун қанча пора олганидан қатъий назар (айтишларича, бир комплект араб сервисини ва минг жунайҳ пул олибди) Зуҳайр пул деганда имонидан ҳам воз кечувчи тубан шахс даражасига етганлиги шубҳасиз эди. Мазкур рисола ҳақида гап кетганда Абду ал-Басюний: «Бу хилдаги тутуруқсиз асарни фақат шарманда фоҳишаларгина ёзиши мумкин»,—деганида мутлақо ҳақ эди.

Зуҳайр Комил икки мартаба: аввал 1956 йилдаги учлар тажовузида, кейин 1967 йилги мағлубият даврида ўз хоинлигини ошкор қилиб қўйишига сал қолди. Ҳар иккала ҳолда ҳам унга революция барҳам топиб, ҳамма нарса барбод бўлгандек туюлди. Аммо Зуҳайр

вазиятни тушуниб қолиб, унга мослашиб олди. Хуллас у ҳар иккала вазиятда ҳам революцияга ишончсизлик билан қарашини кўрсатди. Зуҳайр билан Ризо Ҳамодани таққослаб кўрдим. Иккаласи ҳам етук одамлар. Улар сиёсий жиҳатдан революция ғояларига қарши чиққан кекса авлод намояндалари. Лекин уларнинг бири ҳатто ҳашоратлар ҳам ҳазар қиладиган муртад. Иккинчиси эса, руҳан пок, олижаноб, ҳавас қилгулик фазилатлари кўп.

Мағлубиятнинг иккинчи йили Зуҳайр Комил онласида катта ўзгаришлар рўй берди. Икки инженер ўғли Канадага кетишга қарор қилишди. Ота уларнинг раъйига қарши чиқолмади. Хотини эса ўғилларини рағбатлантириб турди. Фарзандлари ўз истакларига эришдилар. Бундан дили оғриган ота менга шикоят қилиб:

— Мен асли деҳқон оиласиданман. Деҳқон табиати шуки, у фарзандларининг доим ўз ёнида бўлишини хоҳлайди,—деди.

— Қизиқ, уларни ўз диёрларини ташлаб кетишга нима мажбур этдийкин?—сўрадим мен.

— Бундан ҳам яхшироқ яшаш,—деб жавоб қайтарди Зуҳайр афсусланиб. Кейин қўшиб қўйди:—Улар учун Ватаннинг сариқ чақачалик қадри йўқ. Ватаннинг шундай оғир аҳволда эканлигини кўриб туриб, бойлик кетидан қувиб кетдилар. Шуни ўйлаб юрагим эзилади.

Кўп ўтмай қизи ҳам Грецияга қилган сафарларининг бирида ўша ерлик бир йигитга турмушга чиқди. Қоҳира билан Афина ўртасида қатнаб қолган хотини эрининг қанд касали ва қон босими бўлишига қарамай, уни ташлаб кетди. Олтмиш ёшли Зуҳайр Комил ёлғиз қолди. Бу жиҳатдан унинг тақдири Ризонинг тақдирига ўхшаб кетди. Лекин Ризо барча ғам-аламларни мардонавор енгиб, ўз келажагини таъминлаган бўлса, Зуҳайр Комил танҳолик ва айрилиқда хароб бўлди.

Кулларнинг бирида Жодд абу ал-Уло салонидан Абду ал-Басюний мендан:

— Наима Орифни таъмиримидингиз?—деб сўраб қолди.

— Йўқ.

— Практика ўтаётган журналист қизни-я?

— Хўш, нима бўлибди унга?

— Зуҳайр Комил ўша қизга ошиқ бўлиб қолибди.

— Йўғ-е, Доктор олтмиш ёшдаку ахир!

— Яқин орада тўйларига ташриф буюрасиз.

Ҳақиқатда ҳам кўп ўтмай уларнинг тўйлари бўлди. Келин йигирма ёшда экан. Бу уйланиш оқибатида Зуҳайр Комил ёш хотини билан овора бўлиб, онда-сонда газета ва журналларда баъзи мақолалар билан кўриниб қолишини ҳисобга олмаганда, умуман ижоддан қолди.

Кейинги пайтларда Зуҳайр кексалиги ва бетоблиги туфайли кўчага ҳам чиқмай қўйди. Баъзан биз уни кўргани борамиз. Зуҳайрнинг ҳузурда баҳслашиб қолгудек бўлсак, у гапимизга жимгина қулоқ солиб ўтиради ёки маънисиз бирор нарса деб қўяди. Ҳа, қилмиш-қидирмиш деганлари шу бўлса керак-да.

САБО РАМЗИЙ

У билан ўрта мактабда ўқиб юрган чоғларимда танишган эдим. Бизнинг дўстлигимиз фақат икки йил давом этди, 1925 йилдан кейин Сабони кўрмадим. Унинг кўзлари қоп-қора, бўйи жуда паст эди. Сабо футбол ўйинига қизиқар, моҳир ҳужумчи ҳисобланарди. Дўстимиз Бадр аз-Зиёдий ўнг қанотдан, Сабо-Рамзий чап қанотдан ҳужумга ўтганларида ҳар қандай рақиб ҳам довдираб қоларди. Шунинг учун мактабда уни ҳамма ҳурмат қиларди.

Бўш вақтларимизда Сабо билан ал-Манфалутий¹ шеърларини кўп ўқир ва ёд олардик. Кунларнинг бирида Мишель Зивако² ривоятлари ҳақида ҳикоя қилиб бергандим, у қовоғини солиб сўради:

— Папалар ҳақидаги ривоятларга ишонасанми?

— Нима учун ишонмас эканман?— дедим ажабланиб.

Сабо мени огоҳлантираётгандек:

— Зивако католик динининг душмани. Шунинг учун ҳам доим папанинг обрўсини туширишга ҳаракат қилади,— деди.

Мен биринчи маротаба католик, протестант ва православ каби сўзларни эшитдим. Шунингдек, ўртоғимиз Ножий Марқус ҳозирги миср масихийлар маз-

¹ Ал-Манфалутий Мустафо Лутфий (1876—1942) — мисрлик машҳур сентиментал ёзувчи.

² Мишель Зивако (1860—1918) — француз ёзувчиси.

ҳаби бурунги православ мазҳабининг худди ўзи эканлиги ва миссионерлар қадимги мисрликларни католик ёки протестант мазҳабига мажбуран олиб кирганларини айтганда янаям ҳайрон қолдим. Шундан кейин Жаъфар Халил Сабо Рамзийнинг гашига тегиб:

— Билиб олдик, сен аслида айниган қибтий¹ экансан,— дейдиган бўлди.

Қунларнинг бирида Жаъфар Халил бизга:

— Агар сир тутишга ваъда берсанглар сизларга бир нарса айтардим,— деб қолди.

Биз унга савол назари билан қараган эдик, пичирлаб:

— Чап қанот ҳужумчимиз Сабо Рамзий Аббосия кварталдаги қизлар мактаби муаллималаридан бирига ошиқ бўлиб қолибди,— деди.

Дарс тугагач, Сабо Рамзийга билдирмай, уни кузатиб бордик ва ўша муаллима кетидан аш-Шаърия дарвозасигача борганини кўрдик.

Бир куни Магдолен² китобини ўқиб ўтирган эдик, у қаттиқ таъсирланиб кетганидан овози титраб, ўқишдан тўхтаб қолганини сездим. Сабо кузатиб турганимни билиб:

— Кетимдан пойлаб борганинларни ўз кўзим билан кўрдим! Мен уни Стефандек, балки ундан ҳам ортиқроқ севаман,— деди ҳаяжон билан.

Мен дўстимга руҳан далда бердим, чунки ўзим ҳам ўша пайтларда ошиқу беқарор эдим.

— Уша аёлни чин юракдан севаман ва бу севгимдан воз кечмайман,— гапни чўрт кесди Сабо.

— У муаллима, сен — ўқувчи бўлсанг...

— Севги ҳамма нарсадан устун. Мен гаплашмоқчи бўлсам, муаллима ўзини билмаганликка солади. Айтишларича, бундай хатти-ҳаракатлар нозв карашма дейиларкан, шу тўғрими?

— Қайдам.

— Мен севиш-севмаслигини қандай билсам бўлади?

— Ҳайронман.

— Жаъфар Халил ёки Бадр аз-Зиёдийдан сўрасаммикин?

¹ Асл мисрликлар қибтийлар деб аталган. Египет сўзи ҳам ана шу Қибт сўзидан олинган.

² Мустафо Манфалутийнинг «Магдолен» ёки «Зайзафун соясида» деган машҳур достони.

— Йўқ, улар сени мазаҳ қилиб, латифа тўқишлари турган гап. Кудги бўласан.

Сабо муаллиманинг кетидан юра-юра охири ҳафсаласи пир бўлиб, муҳаббат ўрнини умидсизлик эгаллади. Бир куни кечки пайт ҳеч эсдан чиқмайдиган воқеанинг гувоҳи бўлди. Сабо муаллиманинг йўлини тўсиб:

— Илтимос, сизда икки оғиз гапим бор эди,— деди.

Муаллима дўстимга қнё ҳам боқмай, ўз йўлидан давом этаверди. Ундан бир қадам ҳам орқада қолмай кетаётган Рамзий:

— Айтмасам бўлмайди, илтимос,— дея ёлворди. Охири тоқати тоқ бўлган муаллима жеркиб ташлади:

— Кўзимга кўринма, йўлимдан қоч!

Шошиб қолган Сабо бирданига чўнтагидан тўппонча чиқарди-да, муаллимага қарата ўқ узди. Сўнгра полиция келиб уни ушламагунча қўлида тўппонча билан серрайиб тураверди. Тез ёрдам машинаси етиб келганда муаллима жон берганди. Кейинчалик эшитишимизча, Сабо қиздан рад жавобини олгудай бўлса, уни отиб ташлаш мақсадида офицер акасининг тўппончасини ўғирлаб олган экан. Шундан кейин Рамзийни ҳеч кўрмадик. У ҳақида бирор нарса эшитмадик ҳам. Барчамизнинг хотирамизда ўчмас из қолдирган дўстимиз дом-дараксиз кетди.

СОЛИМ ЖАБР

Бадр аз-Зиёдий бир куни менга «моҳир сўз устаси» деб таърифлаган Солим Жабрнинг публицист эканлигини унинг 1926 йили «Кавкаб аш-Шарқ» газетасида ёзган мақоласи орқали билдим. Ўзи юрист бўлса ҳам ихтисоси бўйича ишламай, ёзувчилик қила бошлаган бу шахс билан танишар эканман, у кўз ўнгимда халқни маданий ва иқтисодий мустақилликка даъват этиб, аёлларни озод қилишга бел боғлаган замонавий адиб сифатида намоён бўлди.

Юридик мактаб талабалари билан бир сафда туриб 1919 йил революциясида иштирок этган Солим Жабр ал-Азҳар университетига ҳужум пайтида елкасидан яраланди. Шундан кейин вафд матбуотига ўтди ва ҳозирга қадар шу соҳада ишлаб келмоқда. 1924 йилда Саъд Зағлул бош министр лавозимига тайин-

ланганда Солим Жабрнинг сиёсий қарашларида бироз ўзгариш юз берди. Кейинчалик биз маслакдошлар сифатида дўстлашиб олдик. Суҳбатларимиздан биринда Солим Жабр ҳаётининг ўша даврини ойдинлаштирувчи фикрни айтиб қолди:

— Менимча, Саъд Зағлул давлат бошлиғи бўлгандан кўра, вафд партияси халқ олдидаги ўз бурчини адо этгунга қадар шу партиянинг раҳбари бўлиб қолавериши керак эди.

— Ушанда сиз вафдга қарши чиққанмидингиз?— деб сўраган эдим, у:

— Асло, ўша вақтда асосий фаолиятим бошқа йўналишга қаратилган эди,— деб жавоб қайтарди.

Дарҳақиқат, ўша пайтларда Солим Жабр коммунистик эътиқодни қабул қилган бўлиб, ҳозиргача шу ғояни эъзозлаб келади. Шунингдек, вафд газетасининг журналисти эканлигини ҳам бир зум унутмаган ҳолда партия раҳбарини ноқулай аҳволга солиб қўядиган мунозараларга зинҳор аралашмади. Ўз ақидасини тарғиб қилувчи мақолаларида эса, вафдчилар сиёсатига қарши чиқмайдиган алоҳида йўл тутиб, аёлларга эркинлик ва илм бериш, уларни ишлаб чиқаришга жалб қилиш ғояларни илгари сурди.

Бевосита социализм тарихи руҳида ёзилган «Иқтисодий таълимотлар» асари орқали тараққийпарвар эканлигини яна бир бор исботлади. 1930 йилда эса «Карл Маркс ва унинг миссияси» деган рисоласини нашр этди. Лекин давлат бу китобни тезда таъқиқлади. Солим Жабрнинг ўзи эса ана шу асари туфайли реакцион кучлар ҳужумига дуч келиб, шаккоклик ва ўзбошимчаликда айбланди.

Мен Солим Жабр билан университетда ўқиб юрган чоғларимда доктор Моҳир Абдулкарим салоида танишгандим. Шундан кейин уни ўз редакциясида ёки адабий салонларда учратиб турдим.

Ризо Ҳамода ва Жаъфар Халиллар ҳам у билан мен орқали танишганлар. Кунлардан бир кун биз Солимнинг синфий кураш, ишчилар синфининг диктатураси каби ибораларига нисбатан ўз фикримизни очиқ билдирмай, умуман сиёсат ва социализм тўғрисида суҳбатлашиб ўтирганимизда мен унга:

— Социализм парламент йўли билан амалга оширилиши керак. Менимча, энг тўғри йўл шу,— дедим.

— Мен вафдчилар душманман.

— Мен сиздан буни ҳеч кутмаган эдим.

— Аксинча, қирол ва майда партиялар тарафдориман.

Сўзига ишонқирамай кулган эдим, у:

— Вафд халқ учун афюн!— деди-да, столга мушти билан уриб, давом этди.— Халқнинг қуруқ ваъдаларга алданиб қолишига вафд партияси айбдор ва у ҳеч қачон халққа амалий ёрдам кўрсатолмайди. Агар давлатни қирол ёки майда партиялар бошқарса, норозилик кучайиб, халқ умидсизланаверади. Натижада, ҳақиқий революция учун қулай шароит яратилади.

— Инглизлар бошимизга чиқиб олган вақтда сиз айтган қулай шароитдан нима фойда?

— Шундай вазиятда мўъжизалар рўй беради.

Солим Жабрнинг баъзи фикрларига мойиллигимни сезган Иброҳим Ақл бир куни:

— Унинг сохта фалсафасига асло учманг,— дея маслаҳат берди.

Шу заҳотиёқ Солим Жабрнинг унга бўлган муносабатини эслаб:

— Ростини айтсам, сиз тўғрингизда илк бор унинг мақоласида илиқ сўзлар ўқигандим,— дедим.

— Йўқ, у бу билан мени ноқулай аҳволга солиб қўйди. Солим Жабрнинг бу мақоладан асосий мақсади, мени мақташ эмас, аксинча шаккоклиги ва ўзбошимчалигини ниқоблаш эди,— деди.

Ал-Мунира салониди бўлаётган ушбу суҳбатда иштирок этаётган Аббос Фавзий ҳам одати бўйича вазиятга мослашди:

— У фосиқ одам. Никоҳни тан олмаслиги бунга яққол мисол бўла олади.

— Тўғри эмас. Хотини борлигини ўзим биламан. Солим мени рафиқаси билан ал-Урмон боғида таништиргани эсимда,— дедим ажабланиб.

— Сизга рафиқам деб таништирилган ўша кимса, аслида францияли тул хотин бўлиб, ҳозир унинг ўйнаши. Шунини ҳам сезмаганингизга ҳайронман,— деди Аббос Фавзий.

Кейинчалик ўша аёл ҳақиқатда ҳам Солимнинг қонуний хотини эмаслигини билдим. Лекин Солим Жабр 1960 йилда хотини касалликдан вафот этгунга қадар, унга хиёнат қилмаган. Улар ўртасидаги муҳаббат тўғрисида менга таржимон Абдураҳмон Шаъбон

ҳикоя қилиб берганди. Уша аёл аслида электр ширка-тидаги бир инженернинг хотини экан. Эри тириклиги-даёқ Солимни яхши кўриб қолибди ва у билан никоҳ-сиз яшаб юраверибди. Аёл ҳам коммунист бўлиб, Миср-да катта ер-мулки борлигига қарамай, тез-тез Франция га бориб турган ва фарзанд кўришни истамаган.

Солим Жабр иккинчи жаҳон уруши арафасида дунёдаги тўртта йирик дин тўғрисида қиёсий асар ёзиб, мазкур динларни холисона илмий асосда анализ қилиб чиқди. Унинг бу асари катта шов-шувга сабабчи бўлди ва муаллиф ислом динига туҳмат қилишда айбланиб, судга берилди. Лекин суд Солимни оқлаб, китобини мусодара қилиш билан чекланди.

Уруш йиллари Солим Жабр нацизм ва фашизмга қарши астойдил кураш олиб борди. Бу ҳол, шубҳасиз, Британия элчисига жуда қўл келди ва уни ҳафтада бир марта радио орқали лекция ўқишга таклиф этиб турди.

Солим Жабрнинг «Миср» газетаси редакциясидаги қабулхонасида гаплашиб ўтириб унга:

— Айтишларича, инглиз элчихонаси билан дўстла-шиб олганмишсиз?— дедим.

— Мен инглизларга дўст ҳам, душман ҳам эмас-ман. Тўғрисини айтганда, бу урушда мен инглизлар тарафиданман.

— Уларнинг юлдузи сўнаётганга ўхшайди-ку?

— Нацизм ғалаба қилган тақдирда ҳам тарихнинг ўз қонунлари бор. Бу қонунлар ҳар қандай уруш ва ғалабадан кучли.

Вафд ҳокимият тепасига қайтиб келгач, Солим Жабр Саъд Зағлул бош министрлиги вақтидагидек, вафдга астойдил хизмат қила бошлади. Ромель ар-мияси Миср чегараларига яқин келганда у кўпчилик қатори Суданга қочиб кетди. Вазият яхшилана бош-лагандан кейин яна Мисрга қайтиб келиб, журналист-тик фаолиятини давом эттирди. Жаъфар Халилнинг ўлимига бағишланган мотам маросимида унинг ёнимда ўтиргани ёдимда. Ушанда вафднинг қайта тикланган-нидан халқ ниҳоятда хурсанд эканлигини айтган эдим, Солим:

— Ҳеч қандай партия, у қанчалик халқчил бўлма-син, ҳозирги кескинликни юмшатолмайдими,— деди ва АҚШни оламга ёвузлик уруғини сочишда айблаб, фа-қат бутун дунёда коммунизм ғалабасигина жаҳон

хаақларини бундай ёвуз кучдан қутқариб қола олинши мумкинлигини айтди.

У кетгач, Ризо Ҳамода:

— Дунёда Солим Жабрдек ҳеч кимга ёқмайдиган одам бўлмаса керак,— деди.

— Лекин у ўз эътиқодига содиқ, оқ кўнгил одам,— эътироз билдирдим мен.

1952 йил июль революцияси Солим Жабрнинг узвий, мантиқий туюлган фикри аслида чалкаш ва қарама-қарши эканлигини исботлади. Юзаки қараганда у тўғридан-тўғри революцияга хизмат қилаётгандек эди. Лекин кейинчалик маълум бўлишича Солим Жабр анчагина зиддиятли шахс экан. Шунчаки, кўпчилик унинг асл моҳиятини тушунмаган холос. У монархияни йўқ қилиш революциянинг тўла ғалабасида асосий шарт деб билди.

Лекин кўп ўтмай умидсизликка тушиб:

— Қирол йўқ бўлди, аммо ўрнини ҳисобсиз қироллар эгаллашди,— деди.

Гарчи Солим Жабр ер ислоҳоти тўғрисидаги қарорни маъқуллаган бўлса-да, гап шахсий мулк бўлиши ёки бўлмаслиги устида борар экан, ерларни деҳқонларга бўлиб бериш, асрлардан бери инсон қонига сингиб кетган хусусий мулкчиликни янада кучайтиришдан бошқа нарса эмас, деган фикрда бўлди.

Барча партиялар тақиқлангандан кейин эса, Солим Жабр ўзи қарши чиққан вафдга негадир ачиниб:

— Мамлакат халқ таянчисиз қандай яшай олади, эркинликни қурбон қилиш бу коммунизм йўлидаги вақтинча ҳаракат бўлсин майли. Лекин мен қайси йўлдан кетаётганимизни билолмай қолдим,— дея ҳайрон бўла бошлади.

Ҳукумат коммунистлар билан «мусулмон биродарлар»ни таъқиб остига олганидан кейин Солим Жабрнинг кайфияти бузилди:

— Мамлакатимизда коммунистлару мусулмон биродарлар каби илғор кучларни таъқиб қилишаверса, ўз сиёсатларида кимга таянишаркин? Маош талаб амалдорларигами? Сомондан социализм қуришмоқчимиз, ўзи булар?

Бора-бора коммунистлардан ҳам кўнгли совиган Солим Жабр улардан бирортаси қамалса ёки қатл этилса ачинибгина қўяр, уларни бўшанглик, тушқунлик ва таслимчиликда айбларди.

Солим Жабр умуман фақат эътироз билдириш учунгина яратилгандай эди. Агар давлат феодал давлат бўлса, у — коммунист, сўллар устун келса — консерватор. Ҳа, худди шундай. Совет Иттифоқи революцияни қўллаб-қувватлаб, унга беғараз ёрдам қўлини чўзганида Солим Жабр мени ҳайратда қолдириб:

— Тўғри, коммунизм аъло жамият, лекин коммунистнинг ўзи ким? У инсон эмас, механизм!— деди.

Бир куни мендан: «Нега одамлар АҚШга жўнаб кетишни яхши кўришаркин-а?» деб сўрагани эсимда.

— Чунки у ерда нон ва озодлик бор-да,— дедим кинояомуз.

— Озодликсиз ҳаёт, ҳаёт эмас. Мутаассиб бўлма,— деди Солим Жабр жаҳли чиқиб.

— Менга ўзингиз ўргатгансиз,— таъна қилдим мен.

У эса баттар дарғазаб бўлиб:

— Биз бутунлай тамом бўлдик. Тамом бўлдик. Бу гафлатда ётган кўзимиз қачон очиларкин?— деди.

— Баъзан сизни ҳеч тушуниб бўлмайди.

— Мен қуёшдек равшанман. Лекин сизлар узундан-узун шарҳларга одатланиб қолгансизлар,— ўпкаланди Солим Жабр.

Анжлу қаҳвахонасида ўтирганимда бир неча кун бурун хотини вафот этганлигини тасодифан эшитиб қолиб дарҳол кўнгил сўраш учун Қаср ан-Нил кўчасидаги уйига бордим. Лекин эшиги қулф экан. Нашриётдаги қабулхонасида ҳам уни тополмадим. Кейин билсам, Солим хотинини дафн этгандан кейин Асуанга жўнаб кетибди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас у ердан қайтиб келди. Гарчи хотинининг вафоти унинг фаолиятига унчалик таъсир этмаган бўлса ҳам ба-рибир мотамсара бўлиб юрди.

Солим Жабр шахсий ишига биров аралашинини сира ёқтирмасди. Болалиги, севгиси ва оиласи ҳақида бирор кимсага гапирганини эшитмаганман.

— Уйланмай, фарзандсиз ўтаётганингиздан афсусланмайсизми?— сўрадим бир куни ундан.

— Афсусланиш аҳмоқлик, диний сарқит,— ижир-ганди ўшанда Солим.

Ҳақиқатанми ёки менга шундай туюлдими, ҳар ҳолда у қартайганда ёлғизликдан қийналаётганга ўхшади. Солим кексайганда дўстларининг камчилики-

ларини шартта юзларига айтадиган одат чиқарди. Бир куни у Ризо Ҳамодага:

— Сен давр оқимида чўкиб қолган мутаассиблигини унутма,— деса, иккинчи куни доктор Зуҳайр Комилга қараб:

— Сиз танқидчи эмас, нафосат қотилисиз,— дея танбеҳ берди.

Жодд абу ал-Уло ўз ижоди ҳақида унинг фикрини билмоқчи бўлган эди, Солим Жабр ҳаммага эшиттириб:

— Сиз ёзувчилик ўрнига, тижорат билан шуғуллансангиз маъқул бўларди,— деди.

Солим Жабрнинг 1967 йил 5 июнь мағлубиятини олқишлаганлар тарафига ўтиши ҳаммамизни ҳайратда қолдирди. Табиатан доимо давлат сиёсатига қарши чиқишга ўрганиб қолган бу одам революция душманларининг фикрини такрорлаб:— Бир синф ҳукмронлигидан қутулиб, давлатнинг темир исканжасига тушишдан нима фойда? Ҳукмрон ҳукумат ҳукмрон синфдан кўра золим бўлади,— деса бўладими!

Лекин революция ҳалокатга учрамади. Аксинча куч тўплаб янги курашларга тайёргарлик кўрди.

Солим Жабр 1924 йилдан бери кўзга кўринган шахс эди. У ўз мавқеини сақлашга уринди, лекин яна қарама-қаршилиқлар гирдобидида қолди. У етмишдан ошган, қарайдиган ҳеч кими бўлмаса-да, ҳали анча тетик кўринади.

Менимча, мисрликлар ичида ҳазил-мутойиба, аския ва қўшиққа қизиқмайдиган ягона танишим шу бўлса керак. Солим гўё гўзалликдан маҳрум одамдек сиёсий китоблар ўқигани ўқиган. Кейинги пайтларда айниқса илмга берилиб кетди. Икки гапнинг бирида:— Қачон илм ҳукмрон бўларкин? Қачон олимларимиз давлатни идора этиша бошларкин?— дегани-деган.

Бу азалдан давлатнинг ҳар қандай кўринишига қаршилиқ кўрсатишга ўрганиб қолган шахснинг тилаги бўлса керак. Шунинг учун ҳам Ризо Ҳамода:

— Оғзига келганини вайсайверади-да, телбалиги маълум-ку,— деди.

— Бизга яна шу нарса ҳам аёнки,— дедим мен,— унинг сенга ёқмайдиган барча фикрлари ёшлар онгига сингиб кетган!

СУРУР АБДУЛБОҚИЙ

У — аббосиялик дўстларимдан бири. Отаси бадавлат, обрў-эътиборли ҳимоячи эди. Хўжалиқ ишларини ўз қўлига олган онаси қаттиқ қўл аёл бўлиб, ўғли, қизлари ва ҳатто эрига ҳам ўз ҳукмини ўтказарди. Табиатан зиқна бу аёл сайёр сотувчилар билан арзимаган чақа устида ҳам савдолашарди. Харид қилдинган молларни фақат ўз тарозисида тортиб оларди.

Буларнинг ҳаммаси Сурурнинг хулқ-атвори, одобини ва камхаржлигида ўз аксини топганди. У биз билан бўлган муносабатда ўзига алоҳида эътибор талаб қилар, биздан гарчи айрилмаса ҳам астойдил аралашиб кетавермас ва ҳазил-ҳузулларимизга қўшилмасди. Бир куни энди танилиб келаётган Умм Қулсумнинг ёқимли овози ҳақида гаплашиб ўтирган эдик, Сурур Абдулбоқий:

— Яқинда қўшиғини эшитдим. Менимча, унинг овози Мунира ал-Мадҳий овозидан кучли, — деди.

Бу гапи бизга ёқмади ва Жаъфар Халил:

— Муниранинг овозидан кучли овоз йўқ, — деб эътироз билдирди.

Қўшиққа мутлақо алоқаси бўлмаган Халил Закий ҳам одатдаги қўполлик билан Сурурга қараб:

— Онангнинг фикрини бу ерда айтма, — дея кесатди.

— Онамга тил теккизма, одобсиз, — деди Сурур жаҳл билан.

Бунга жавобан Халил бир мушт туширди. Шундан кейин иккаласи муштлашиб кетишди. Биз уларни аранг ажратиб қўйдик.

Сурур аълочи ўқувчилардан ҳисобланса ҳам ҳаракатига нисбатан билими анча паст эди. Биз унинг зеҳни ўткирлигига ишонмасдик.

Бир куни Сурур бизга одоб ўргатиб, ўзаро ҳурматда бўлиш, бемаъни сўзлар айтмасликни илтимос қилди. Бу гапдан биз икки гуруҳга бўлиниб кетишимизга сал қолди. Айниқса, қўпол табиатли Халил Закий ҳамда Саййид Шаирларга унинг таклифи маъқул бўлмади. Иккаласи ҳам уни рад этишди.

— У ҳолда сизлар билан ўргоқ бўлмайман, — деди Сурур.

Сурурнинг бундай қарорга келиши мени ташвишлантирди, чунки уни жуда яхши кўрардим. Мен ошнамдан биз билан алоқани узмасликни ўтиниб сўрадим.

— Сурур айтган таклифни қабул қилишимиз керак, — деди Ризо Ҳамода унинг сўзини қувватлаб.

— Йигит киши сўкинмай бўларканми? — эътироз билдирди Жаъфар Халил унга жавобан.

— Оғайнилар, сўкинмасам юрагим торс ёрилиб кетади-ку, — деди Йид Мансур ҳам ўз навбатида.

— Менга қаранглар, — гапга аралашди Шаъровий ал-Фаҳҳом, — фақат шу сабабли бир-биримиздан ажрашиб кетсак, ақлдан бўлмас.

Бу ҳақда жиддий ўйлаб кўриб, охири Сурур Абдулбоқий билан хушмуомала бўлишга келишдик.

Сурур сиёсатга сира қизиқмасди. Ҳатто бош министр Саъд Зағлулни қўллаб ўтказилган тинч намоёнишда ҳам иштирок этмади. Бадр аз-Зиёдий ўлдирилган иш ташлашда эса, уйдан эшикка чиқмади. Қадди-қомати келишган, хушбичим йигит бўлишига қарамай, қизлар билан юрмас, қаерга бормасин, қаерда бўлмасин онаси уни эҳтиётлагани эҳтиётлаган эди. Сурур қироат учун ажратилган вақтни боғчалардаги гулларга сув қўйиш ёки тош кўтариш билан ўтказарди. Унда табобатга қизиқиш жуда эрта уйғонганди. Лекин ўрта мактабни битиргандаги баҳолари унинг ўқишга кириши учун етарли эмас эди. Ота-онаси Сурурни Лондондаги медицина факультетига киритиб қўйишга маваффақ бўлишди. Қоида бўйича Лондонда у икки йил яхши ўқиган тақдирдагина Қоҳирада ўқишга қабул этилиши мумкин эди. У бунга эришди, Англияда икки йил врачликка ўқиди. Сўнгра қайтиб келиб, Қоҳира медицина факультетига кирди.

Унинг ўқишга кириб олишига ўзимизча баҳо бердик. Лекин Ризо Ҳамода фикримизга қўшилмасдан:

— Сурур биз ўйлагандек зеҳни паст эмас, акс ҳолда, Англияда икки йил муваффақиятли ўқимаган бўларди, — деди.

— Мисрда ҳам ўқишга қабул қилиш тартиби биз ўйлагандек маълум қоидага бўйсунмайди, — деди Йид Мансур.

— Бу жиҳатдан бойлар билан камбағалларнинг

имкониятлари бир хил эмас, — шикоят қилди Жаъфар Халил.

1936 йилда факультетни битирган Сурур орадан тўрт йил ўтгач, Қоҳирадаги бадавлат оилалардан бирининг қизига уйланди. Бу орада у элга танилиб, Қоҳирадаги энг обрўли жарроҳлардан бирига айланди. Жарроҳликдан орттирган даромад ҳисобига шаҳар марказида катта иморат, Маодийда шинам вилла қурдирди. Ахлоқан бузилмади, одоб-хулқи, одамийлиги, меъёрни билиши, касалларга меҳрибон ва жонкуярлиги, яхши мутахассислиги билан кўпчиликнинг ҳурматига сазовор бўлди. Нозик табиатли Сурур кўпинча факультет мажлисларида можароларга қарши қаттиқ кураш олиб борар ва шу билан студентларнинг олқишларига сазовор бўларди.

Шунчалик яхши хислатга эга бўлишига қарамай Сурур маданият, сиёсатда гўдакка ўхшарди. Гарчи унинг ўзи шу жамиятнинг порлоқ юлдузларидан бири бўлса ҳам жамият ҳаёти билан кам қизиқарди. 1952 йил июль революцияси кезлари унинг ороми бузилди. Сурур шу вақтгача жамиятда юз берган улкан ўзгаришларга парво қилмасди. Ижтимоий ҳаётда катта ўзгаришлар ясаган июль революциясидан кейин унинг бошига ташвиш тушди. Хотини ер ислоҳоти низомига биноан беш юз феддан еридан айрилди. Мол-мулкни муқаддас деб билган Сурур нима қилишини билмай, ҳангу-манг бўлиб қолди. Унинг қалбида революцияга нисбатан ғазаб, нафрат ва адоват уйғонди. Худди шу сабабдан гарчи илми ва ёши муносиб бўлса ҳам деканлик лавозимига тайинланмади. Бу унинг революцияга бўлган муносабатини янада кескинлаштирди. Бир куни Сурур менга:

— Факультетдан кетиб, жарроҳлик билан шуғулланаверай дейману, лекин илмий бурчимдан Ўз кечолмайман, — деди олимларга хос қатъийлик билан. Унинг бу сўзлари менга жуда маъқул тушди.

Шундан кейин Сурур умуман ҳаётга ва хусусан унинг онласига ҳам ғулу солган революция билан астойдил қизиқа бошлади. Аҳён-аҳёнда, ишдан бўш вақтларида Маодийдаги клубга келиб турди. Қадрдон дўстларидан мен ва Ризо у билан бўлган дўстлигимизни давом эттиравердик. Халил Закий ҳам Сурурнинг қўлида, Қаср ал-Айний шифохонасида

ишлаётганлиги учун ноилож у билан алоқасини уза олмади. Сурур Абдулбоқий ёшликдаги дўстларининг ҳаммасини ҳурмат билан эсларди. Шаъровий Фаҳомнинг ҳалок бўлиши, Жаъфар Халилнинг вафоти, Саййид Шаирнинг ғойиб бўлиши уни қайғуга солди. Ийд Мансурни эслаганда эса кулиб:

— Лаънати, — деб қўя қолди.

Уша пайтларда Ризо Ҳамоданинг ҳам бошига мусибат тушиб, ёлғиз фарзанди ва хотинидан айрилди. Ҳар иккаласининг кўнгилсиз тақдири, гарчи улар бир-бирларидан катта фарқ қилсалар ҳам, қалин дўстлашувларига сабабчи бўлди.

Чехословакиядан биринчи марта қуро́л-яроғ сотиб олинганда Сурурни ваҳима босиб:

— Бу коммунизм сари илк қадам, — деди.

Халқаро тазйиқ остида душман лашкарлари олиб чиқиб кетилиши унга анча таскин берди ва:

— АҚШ кўмаклашмаса ҳолимиз хароб бўларди, — деди.

— Аксинча, русларнинг огоҳлантириши бизга қўл келди, — эътироз билдирдим мен.

Лекин Сурур фикримни кескин рад этиб:

— Бундан кейин Америка билан бўлган дўстлигимизнинг қадрига етишимиз керак, — деди.

Социалистик қонунлар эълон қилинган, ваҳимадан бутунлай саросимага тушганини кўриб:

— Яхши мутахассис асло хор бўлмайди, — деб унга таскин бердим.

— Ҳеч нарсанинг қадр-қиммати қолмади. Хотиним бу ерни ташлаб кетишни маслаҳат беряпти.

— Асло бундай қилма, социализм истеъдодли одамларга нафрат демакдир. Ҳокимларимиз давлатни илм йўли билан эмас, қуро́л ёрдамида оладилар, — деди Ризо Ҳамода.

— Мисрдаги очлик, ялонғочликка нима дейсан? — сўрадим Сурурдан.

— Ҳар ким ўз мавқеини ўз имкониятига яраша белгилайди. Олло таолонинг ҳикмати шу, — деди фикрини аниқ баён қилиб.

Бундан қуйидаги хулосага келдим: инсон қанчалик илмли ва ахлоқли бўлмасин, унга маданий онг билан бир қаторда сиёсий онг ҳам ниҳоятда зарур экан. Киши қанчалик қобилиятли, лаёқатли ва яхши мутахассис бўлмасин, у жамият дарди билан яша-

маса ўз инсонийлигини ҳеч қачон тўлиқ намоиш эта олмайди. Шу нуқтаи назардан доктор Сурур Абдулбоқий бақувват, кўркам кўринсада аслида миллионларча оч-яланғочларнинг қорнини тўйдириш мақсадида мулкдорларнинг ортиқча бойликларини тортиб олишга қодир забардаст куч пайдо бўлганидан саросимага тушиб, қулаётган одамга ўхшарди. 1965 йилдаги мағлубиятти нажот ўрнида қабул қилиб, астойдил хурсанд бўлган Сурурнинг ўзгалар бахтсизлигидан қувонаётганини сезиб, хавотирга тушдим ва бу ҳақда дўстим Қомил Рамзий билан фикрлашдим. У менга:

— Сен бу қадар ажабланиб, ҳайрон бўлаверма. Аччиқ бўлса ҳам ҳақиқатни билган маъқул. Бу ерда икки куч ўртасида кураш кетмоқда. Бир томонда: руслар, араб социалистлари ва ўз орзу-умидларини шу социализмга боғлаган халқ оммаси, иккинчи тарафда esa социализмни ўз очкўзликлари ва молпарастликлари йўлидаги темир тўсиқ деб билувчи Исроил ва Америка тарафдорлари турибди.

— У ҳолда Ватан ва ватанпарварлик қаерда қолади?— дея сўраган эдим, Қомил Рамзий дарҳол жавоб қайтарди:

— Ватан тушунчаси ва унинг мазмуни ўзгарди. Ҳозир бирор муайян территориал чегара қолгани йўқ. Ўртиқод ва ғоялар билан чегараланган руҳий муҳит бор.

СУОД ВАҲБО

Суод Ваҳбо билан бир йилгина бирга ўқиганмиз. 1930 йилларда факультетимизда ҳаммаси бўлиб ўнга яқин қиз таълим оларди. Улар аудиторияда, биздан алоҳида ўраниб-чулғаниб ўтиришарди. Биз қизлар билан кўл бериб кўришиш у ёқда турсин, ҳатто сўзлашишга ҳам истиҳола қилардик. Борди-ю, улардан бирорга лекция дафтари сўраш зарурияти туғилса, аввало саломлашиб, сўнгра қимтиниб-симтиниб мақсадимизни айтирдик. Лекин мана шу дафтар сўрашнинг ўзи ҳам қанчадан-қанча гап-сўзга сабаб бўларди. Худди ана шу вазиятда самодан тушган юлдуздек, баногоҳ курсимизда Суод Ваҳбо пайдо бўлди. У бошқа қизларга қараганда анча хушрўй, назо-

катли, гунча лаблари ва ёноқларига ним татир қизил суртган лобар қиз эди. Хипча белига ёпишиб турган кўйлаги Ваҳбога янада гўзаллик бахш этарди. У на фақат ҳусни, балки юриш-туриши ва ширин муомаласи билан ҳам ихтиёримизни олган эди.

Бу қиз аудиторияга атайлаб энг кейин, ҳамма талабалар жой-жойларига ўтириб, ўқитувчи энди лекция бошлай деб турганда кириб келарди ва узрли нигоҳ ташлаб, ўз жойига тез-тез юриб кетаркан, бўлиқ сийналари хаёлимизни олиб, дилимизга гулу соларди. Ҳамма ёқни бир гала асал ари учиб юргандек, «ууу, ууу» деган овозлар босиб кетарди.

Кўп ўтмай, Ваҳбонинг номи тилдан-тилга ўтиб, ҳаммага танилди. Унга «хоним», «ойим қиз», «жонон», «офати жон», «роҳати жон» каби исм ва сифатлар тўқилди. Суод бошқа дугоналаридан фарқли ўлароқ, биз билан дадил, ҳеч тортинмай гаплашаварарди. Узининг кўпчиликка ёқишини ҳам яхши биларди. Уқитувчилар билан ҳам ҳаммага овозини эшиттириб баҳслашарди. Хуллас, ўша давр ва ўша муҳитга нисбатан анча илгарилаб кетган маданиятли қиз эди. Ваҳбонинг жарангдор, ёқимли овозига маҳлиё бўлган Маҳмуд Дарвиш ҳар сафар: «Бу толиба эмас, хушовоз хонанда», деб қўярди:

— Бу қиз ўрта мактабда қандай жозибали бўлган экан-а?— Аттанг ярим умримиз бекор ўтибди-да,— деди бир куни менга Жаъфар Халил.

— Узига ўқимишли куёв топиш ниятида бу ерга ўқишга кирган,— дедим мен.

— Жазман қидириб де,— қўшиб қўйди Жаъфар Халил.

Кўп ўтмай у ҳақида:

— Афтидан яҳудийлар маҳалласида яшаса керак. Уни ҳеч ким тергамайдиганга ўхшайди.

— Ота-она ва ака-укалари ҳам тарбиясиз.

— У ориятини йўқотган, ўйин-кулги ва кайф-сафога берилган жувон,— қабалида ҳар хил миш-мишлар тарқалди.

Бир куни Жаъфар Халил Ваҳбо билан танишишга уриниб кўрди, лекин уддасидан чиқолмади. Шунингдек, бошқаларнинг ҳаракатлари ҳам беҳуда кетди. Қиз одоб доирасидан чиқмаган талабалар билан яхши муносабатда бўлиб қолаверди. Бориб-бориб, унинг ҳусни-жамоли ҳақидаги доврўф бутун

университет бўйлаб тарқади. Ваҳбони кўргани бошқа факультетлардан ҳам талабалар кела бошлади.

Суод факультетимиздаги инглиз тили тўғарагига қатнай бошлади. Баъзан у «Отелло» драмасидан айрим монологларни ёд айтиб, сахнада пайдо бўлганида ўзининг таъсирчан, жарангдор, ёқимли овози билан томошабинларни гўё сеҳрлаб қўяётганга ўхшарди. Қиздаги бу қобилиятни сезган инглиз тили ўқитувчиси у билан шахсан танишиб олиб, унга тил бўйича ёрдам бера бошлади.

Турли жойлардан келган талабалар Ваҳбонинг замонавий кийиниши ва бунинг оқибати тўғрисида мунозара бошладилар. Бу гап ўзини талабаларнинг ҳақиқий ғамхўри ва юксак идеал ҳимоячиси деб ҳисоблаган доктор Иброҳим Ақлга ҳам таъсир кўрсатди. У Суод ишқида оромлари бузилган талабалар диққатини ўзига тортиб:

— Университет аудиторияси билан кўргама зали ўртасида фарқ бўлиши керак,— деди.

Талабалар гур этиб кулиб юборишди. У сўзини давом эттирди:

— Биз ҳаммамиз хоҳ эркакдир, хоҳ аёл кўпчилик назарида эканимизни зинҳор унутмаслигимиз зарур. Баъзилар аёлларнинг эркаклар билан ўқитилиши у ёқда турсин, ҳатто уларнинг саводли бўлишларига қаршилар.

Дарс охирида Иброҳим Ақл Суод Ваҳбони ўз хонасига таклиф этди. Суҳбат қай тарзда бориб, нима билан тугагини тахминан билардик. Баъзи ўртоқлар ҳар кунги мароқли томошадан айрилиб қолишларини сезиб, афсусландилар. Суод доктор Иброҳим Ақл ҳузуридан қовоғи солиқ чиқди ва ташқарида илҳақ турган талабаларга кўзи тушиши билан ҳаммага эшиттириб:

— Ҳеч ким, ҳеч қачон шахсий эркимни тортиб ололмайди,— деди.

Уни факультетдан ҳайдаш тўғрисида қарор чиқди. Баъзилар бу қарордан хурсанд бўлдилар. Бошқалар эса Ватан ҳурриятини топтовчи, мутаассиб сиёсий қарорга бир овоздан қаршилик кўрсатишга келишиб олинганлигига қарамай, шунчаки ачиниб қўя қолдилар.

Қизнинг отаси декан билан суҳбатлашиб, ушбу

қарорни бекор қилишини илтимос қила бошлади. У илтимоси қондирилмагунча бир неча бор факультетга келиб кетди.

Суоднинг факультетга қайтиши тўғрисидаги хабардан ажабланганлигимни Жаъфар Халилга айтган эдим, у кулиб:

— Бу ерда қандай сир борлигини билдингми?— деди.

— Қанақа сир?

— Бу ҳақда олий таълим министрининг ўзи деканга кўрсатма берибди.

— Лекин олий таълим министрининг ўзи анъаналарни ҳурмат қилиш тўғрисида оғиз кўпиртириб гапиришни яхши кўрувчи одам-ку?!

— Уни Суод билан шахсан танишлиги бор деб эшитдим.

Нима бўлганда ҳам Суод факультетга қайтди. Унинг аудиторияга киришини қарсақлар билан кутиб олдик. Қизни биринчи марта оддий, миллий кийимда кўришимиз эди. Пардоз-андозсиз ҳам ниҳоятда гўзал бўлган Суод узун ва кенг кўйлак кийиб олганди. Отаси қизининг қандай кийиниши кераклиги тўғрисидаги кўрсатмага амал қилибди. Лекин бу либос ҳам мусаффо сийнадаги жозибани яшира олмабди.

Бир куни Ваҳбони инглиз тили ўқитувчиси билан Хилвондаги «Япон боғи»да сайр қилиб юрганини кўриб қолишибди. Бу хабар факультетга яшин тезлигида ёйилди. Суоддан:— Шу гап ростми?— деб сўралганда, у:— Биз бир-биримиз билан тасодифан учрашиб қолдик,— деб жавоб қайтарибди.

Лекин қизнинг боғдаги сайридан деканатдаги масъул кишилар ҳам хабардор бўлишди. Бироқ оқибат кутилмаган натижа билан тугади. Инглиз элчихонасининг газабини қўзғамаслик ва ўқитувчи шаънига доғ туширмаслик учун қизга қарши бирор чора кўрилмади Жаъфар Халил бу воқеага киноя қилиб: «Англия 28 февраль битими моддаларига Суод Ваҳбога хос янги банд киритибди»,— деди.

— Агар Суод Ваҳбога қарши бирор чора кўрилса, Англия денгиз флоти Мисрдаги барча божхоналарни эгаллаб олади, деб таҳдид қилаётганмиш,— ҳазиллашди кимдир.

Бу воқеага атаб курсдошларимиз ҳажв ёзишди. Декан шаънига ёмон сўзлар айтилди. Лекин янги ўқув йили бошланиши билан аҳвол бутунлай ўзгарди. Инглиз тили ўқитувчиси битим муддати тугаганлиги сабабли юртига жўнаб кетди. Суод эса факультетга қайтмади. Айтишларича, у ўша инглиз тили ўқитувчиси билан Англияга кетибди. Кимдир Суод ал-Алфий кўчасидаги қовоқхонада қўшиқ айтаётган эмиш, деган гап топиб келди. Лекин мен Қоҳира кўчаларида Суод Ваҳбони бошқа ҳеч қочон кўрмадим.

САЙИД ШАИР

Гарчи Аббосиядаги ўртоқларим ичида Халил Закий бақувват бўлса ҳам сахийлиги билан ҳаммамизнинг ҳурматимизни қозонган Саййид Шаир жўрабошимиз эди. У ўйин пайтларида ҳазилкаш ўртоқ, рамазон кечаларида эса, ажойиб суҳбатдош эди. Бу ўринда мен Саййид Шаир билан Халил Закийни таққосламасликка иложим йўқ. Иккаласи ҳам кучли ва жангари. Халил жиноят қилишдан ҳам тоймаса, Саййид ҳаёсиз ва димоғдорлиги билан танилган. Иккаласи ҳам ўрта мактабда яхши ўқий олмай ҳар бири ўз оталарининг дўконида ишлашган. Халил ҳам, Саййид ҳам уйдан ҳайдалиб, ота меҳридан маҳрум бўлган. Бири қўполлиги туфайли, иккинчиси эса харидор аёлларга шилқимлик қилгани учун.

Ҳанонни севишимни сезиб қолган Саййид бир куни:

— Бўлмаган гап, сен уни севмайсан,— деб мени масхаралай бошлади. Мен севгим калака бўлишини нстамаганим учун жаҳлим чиққанини сездирмадим. У эса гашимга тегишни давом эттириб:

— Яхшиси, у билан хилват жойда учраш,— деди уялмай.

Таътил вақтларида ҳар чоршанба куни кечқурун Саййид бизни кўчамизнинг этагида жойлашган уйига таклиф қиларди. Одатда шу кунлари уларникида зикр ўтказиларди. Биз ҳам ёнма-ён қўйилган диванларга ўтириб, «ҳу-ҳу»ларга жўр бўлиб, долчин солинган чой ичиб, зикр тушувчиларнинг ҳаракатларини кузатардик. Саййид отаси сал нарироқ кетиши ҳамано бизга зикрчилар ҳақида уятли латифалар

айтиб берарди. У катта, тақводор хонадонда ўсган бўлишига қарамай жудаям одобсиз эди.

Саййид ўрта мактабда ўқий олмагач, отасининг ал-Буриядаги дўконида ишлай бошлади. Ёзги таътил кунлари қош қорайди дегунча, унинг олдига бориб, дўкон ёпилишини кутиб турардик. Кейин ҳаммамиз кўчама-кўча, қаҳвахонама-қаҳвахона айланиб юрардик. Ана шу дўстимиз сабабли биз ал-Аҳзар, ал-Фийшовий, ал-Мадақ ва Хон ал-Халилий ажойиботлари билан танишдик. У ерларда кўрган ёмон одатларга тақлид қила бошладик ва ўрта мактабнинг бошланғич синфларидаёқ папирос ва чилим чекишни, нард ва домино ўйнашни ўрганиб олдик.

Уша пайтлар Саййид Шаир учун олтин давр бўлиб, ота бағрида ҳеч нарсага зориқмай, пул совуриб бойваччалардек яшади. Ун тўрт ёшидаёқ ўзини улгайган ҳис этиб, катталарга тақлид қиладиган бўлиб қолди. Бир куни харидор аёлга шилқимлик қилган экан, ташқарида турган эри уни роса дўппослабди. Бу етмагандек, отаси ҳам кўпчилик олдида уни таъзирини берибди. Алам қилган Саййид дўкондаги қатор-қатор атир шишаларни синдирибди. Шундан кейин отаси уни дўкондан ҳам, уйдан ҳам ҳайдаб юборибди. Натижада улар бутунлай юз кўрмас бўлиб кетишибди. Биз оталаримизни ўртага солиб, уларни яраштириб қўймоқчи бўлдик. Лекин Саййид: «менга уй қамоғи тўғри келмайди. Худонинг даргоҳи кенг»,— деб таклифимизни рад этди.

Биз бу гапни у жаҳл устида, ўйламасдан айтди, деган фикрда эдик. Бироқ вақт у ҳақиқатда ҳам дарбадарлик тарафдори эканлигини исбот этди. Уйи билан бутунлай алоқани узиб, муштумзўрлар тўдасига қўшилиб кетди.

Уша пайтда Саййиднинг бу қарорига қандай баҳо беришни билмадим. Лекин кейинчалик бири отаси билан ишлаётган, яна бошқаси муваффақиятли ўқиётган ака-укалари ичида Саййид анча омадсиз эканлигини англадим.

Уйдан ҳайдалгандан кейинги учрашувмизда у менга:

— Мени кварталимиздаги йирик савдогарлар ишга олиши мумкин,— деди такаббурлик билан.

— Лекин аёлларга шилқимлик қилишни тўхтат энди,— дедим насихатомуз.

— Аёл зоти хушомад эшитиш ёки ўзини кўз-кўз қилиш мақсадида дўконма-дўкон кезади,— деди масҳара аралаш.

Саййид савдо ялли танозулга учрагунча кўп дўконларда ишлади. Танозулдан кейин эса у дўкондорларга, дўкондорлар унга керак бўлмай қолди. Шундагина Саййид бирор қариндош-уруғсиз, бемақсад, ишсиз ва ёлғиз қолганлигини англади. Мен ва бошқа ўртоқларимиз унга дурустроқ ёрдам қилолмадик. Лекин Саййиднинг ўзи Маржўш қаҳвахонасининг хўжайини ва айна вақтда қора дори билан кўтара савдо қилувчи бир танишига мурожаат қилган экан, фойдадан маълум қисмини ваъда қилиб, дори тарқатишни тавсия этибди. Бу ҳақда Саййид бизга ёш болалардек қувонч билан хабар қилди. Биз бу қалтис ишнинг оқибатини кўз олдимизга келтириб қўрқиб кетдик. Сурур Абдулбоқий:

— Эсингни еб қўйибсан,— деди.

— Бундай ишга қўл ура кўрма,— унинг гапини маъқуллади Ризо Ҳамода ҳам.

Саййид огоҳлантиришимизга эътибор бермади. Лекин бу ҳақда рақиб Халил Закийга билдирмаслигимизни илтимос қилди. Кейин қора дори сотишга берилиб кетди. Чўнтагига бироз пул тушгач, ҳаваскор сифатида эмас, балки доимий мижоздек «ишрат» уйларига йўл олди ва ўша ердаги бир аёлни ёқтириб қолиб, унинг уйида яшай бошлади. Бир кун Саййид бизни ўзи ишлаётган янги «олам»ни «зиёрат» қилишга таклиф этди. Сурур Абдулбоқийдан ташқари ҳаммамиз тентаклик қилиб унинг «ишхона»сига бордик. Шу заҳотиёқ қариндошим Аҳмад Қадрий бошидан кечган воқеа ёдимга тушди. Ўша уй ва бизга умидла қараб турган ёш «қора кўзлар»ни кўриб алланечук бўлиб кетдим. Саййид бизни бу ерга бир вақтлар ал-Ҳусайн кварталига бошлаб боргани каби нотаниш йўллар билан олиб борди. Бу «уй»ларнинг қонун-қоидалари ва сир-асрорларини билиб олдик. Биз уй соҳиблари, қўшмачилар, товламачилар ва фоҳишалар даврасида бир неча бор тонг оттирдик. Қовоқхоналарнинг бачкана ашулалари, тутруқсиз куйлари, яланғоч аёллар рақслари, ҳаёсиз қилиқлар-ишвалар бизни сеҳрлаётгандек бошимизни айлантириб қўяр, дилимизда ҳам хурсандлик, ҳам ғашлик сезардик.

Саййид кўп ўтмай қандайдир корчалонлар тўдасига қўшилди-да, ал-Бирка марказида гиёҳвандларга ёқадиган куйлари, арзон ичимликлари ва шинамлиги билан ном чиқарган қаҳвахона очиб олди. Оддий товламачилардан иборат бўлган қаҳвахона хўжайинларидан фарқ қилиш, ўзининг аслзода эканлигини билдириш учун башанг костюм кийиб юрди. Саййид пихини ёрган савдогарлар табассуми-ю, фоҳишалардан самарали фойдалана бошлади. Иккинчи жаҳон уруши даврида қаҳвахона даромади икки баробар ошди. Бироқ унинг хотини инглиз аскарлари чўнтагини қоқлаш ва обрўлироқ қаҳвахоналарда ишлашни истаган фоҳишалар билан бирга кетиб қолди. Саййиднинг қўлида эҳтироси сўнгган, гўзаллигидан нишон ҳам қолмаган, ёши катта аёллар қолди холос.

Қаҳвахона синганди. Энди башанг костюм ҳам иш бермай қўйди. Саййиднинг биз билан учрашиб туришдан бошқа чораси қолмаганди.

Шаъровий ал-Фаҳҳомнинг бевақт ўлими бизни яна бир ерга йиғди. Жаъфар Халил, Халил Закий, Ризо Ҳамода, Сурур Абдулбоқий, Ийд Мансур, Саййид Шаир ва мен бирга ўсиб улғайган маҳалламизда тўпландик.

Ўттиз, ўттиз беш ёшларда, умримизнинг айни гуллаб-яшнаган даврида биз тенгқурлар бир дўстимиздан жудо бўлдик. Ҳаммамиз ҳаётда ўз ўрнимизни топгандик: ўқитувчи, ҳимоячи, врач, инженер, савдогар, қўшмачи, товламачи ва контрабандист. Ҳар биримиз марҳум дўстимизни эслаб ёш тўкарканмиз, ачиниб дердик:

— Қандай яхши одам эди-я!

— Қулиб яшаб, кулиб оламдан ўтди.

— Дилида армон билан кетди.

Шаъровийдан хабар олмай қўйганимиздан Саййид Шаир хафа бўлди. Уша эски маҳалла учрашув учун номуносиб жой эди, деб биз ўз узримизни айтдик. Лекин у жаҳл билан:

— Шу ҳам баҳонами? Худо раҳмат қилгур, мендан доимо хабар олиб турарди,— деди.

Иккинчи жаҳон урушидан бир неча йил кейин исловатхоналар расман беркитилди. Бу ҳол кўпгина тажриба ва минг жунайҳдан ортиқроқ пул орттирган Саййид Шаирга ҳам таъсир қилди. У ўз касбини

ташлагга мажбур бўлди. Ал-Фийшовий қаҳвахона-
сида учрашганимизда Ризо Ҳамода унга насиҳат
қилиб:

— Янги, ҳалол ҳаёт бошлашинг учун қулай фур-
сат келди. Бундай имкониятдан фойдаланиб қол,—
деган эди, Саййид унга жавобан ҳазиломуз:

— Дунёда энг ёмон кўрганим насиҳат,— деяр-
кан, ўзини бироз тиклаб олишга қарор қилганлигини
айтди.

Шу суҳбатдан кейин кўп ўтмай у Муски меҳмон-
хонасига ишга ўтиб, «ўрганган кўнгил, ўртанса қўй-
мас» деганларидек қўшмачилар ҳукмида бўлган ёш-
ёш қизларни авраш, арақ ва наша сотиш ишларини
авжлантириб юборди. Кундузлари эса чилим чекиш
ва карта ўйнашдан бўшамай, дунё билан иши бўл-
май қўйди. Ҳатто Фаластин уруши, Қоҳира ёнғини,
ва июль революциясидек муҳим воқеаларга ҳам зар-
рача қизиқмади. Ёши элликка етганда эри қамоқда
ўлган, контрабандист аёлга уйланди. Ҳукумат кон-
трабанда билан шуғулланувчиларга қарши қаттиқ
жазолар жорий қилганига қарамай, наша ва қора-
дори сотишни тўхтатмади. Ад-Дарроса томонидаги ал-
Муқаттам тоғига олиб борувчи йўл ёқасидаги катта
боғ ўртасига ҳашаматли иморат қурди. Ярим гек-
тардан ортиқроқ майдонга хурмо, узум, хина, лимон
ва апельсин экти. Уйнинг ҳоналарини шарқий усул-
да безади. Товуқ, ғоз ва қуёнлар боқиш учун жой
ажратди.

Ризо Ҳамоданинг хотини вафот этган кун эски
қадрдонлар яна бир бор жам бўлдик. Ярим кечада
у ердан қайтиб келаётиб Саййиддан:

— Шунча жамғарган пулларинг наша сотмасдан
яшашингга етмайдими?— деб сўраган эдим, у:

— Кўп топаман, кўп сарфлайман ҳам,— деди
калондимоғлик билан.

— Лекин оқибатини сира ўйламаяпсан-да.

— Оқибатидан ташвишланма,— деб Саййид елкам-
га қўлини қўйди. Сўнгра дил ҳасратини тўкиб солди:

— Уруш пайтларида мени ташлаб кетган хоти-
нимни биласанми? Эшитишимча, у мендан ўғил кўр-
ган экан. Лекин уларни ҳеч қаердан тополмаяпман.

— Ўғиллик бўлгинг келаяптими?

— Ҳозирги хотиним билан ҳам бахтлиман. Бош-
қасига уйланишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ.

Бошқасига уйланиш мен учун хонавайрон бўлиш ёки ҳалок бўлиш билан баробар,— деди-да, хўрсиниб туриб давом этди:— Мен кўрган қийинчиликлар дўстимиз Ризо Ҳамода бошига тушган мусибатлар олдида ҳеч нарса эмас.

Мен ҳам Ризо Ҳамодага ачишиб:

— У ичимизда энг улуғ ва энг бахтсиз одам,— дедим.

— Халил Закий билан унинг бахтини қиёслаб кўр.

— Ҳа, ғоятда аянчли.

— У ярамас ва пасткаш. Мен эса... Нима, наъна сотиш айбми?

— Оқибати яхшилик билан тугамайди.

— Яхшиси, наъна сотиш билан шуғулланмаган Ризо Ҳамода тақдири ҳақида уйлайлик,— деди. Сўнгра ад-Дарросадаги уйига боришимни илтимос қилди.

Орадан бир неча йил ўтди. Уни 5 июнь мағлубиятига бир ҳафта бўлганда ал-Фийшовий қаҳвахонасида кўрдим. Ушанда Саййиднинг қай аҳволда олдимга келганини ҳеч унутолмайман. Мен энглиш сабабларини англай олмай, ғамгин паришон ҳолда ўтирган эдим, у ёнимга келди-да, ҳол-аҳвол сўрагач:

— Синайнинг босиб олиниши у ердан яширин мол олиб ўтишга ҳалал бермасмикин? Бу ҳақда қандай фикрдасан? — деди.

Мен нима ғамда-ю, бу нима ғамда. Қайси дунёда яшаётганикин ўзи?!

Саййид ўз хатосини сезиб, жимиб қолди ва анча вақтгача чилим чекиб ўтирди. Кейин паст овозда заҳарханда қилди:

— Сен одатдагидек ҳамон сиёсат билан бандсан. Менимча, у бош оғриғидан бошқа нарса эмас.

— Эҳтимол, бўлган воқеалардан беҳабардирсан?— сўрадим жаҳл билан.

— Нега энди? Бўлаётган мўъжизаларни эшитиб турибман.

Саййид билан икки йилдан кейин Ийд Мансур хонасида учрашиб қолдим. У жуда ўзгариб, юзи ва қорни шишиб кетганди. Кўринишидан қаттиқ дард-мандлиги сезилиб турарди.

— Аҳволинг қалай?— сўради у мендан.

— Кўриб турганингдек, ёмон эмас.

— Ёлғиз парвардигорнинг ўзигина ҳеч қачон ўзгармайди.

— Ниҳоят, худони эслаб қолибсан-да,— деди Ийд Мансур кулиб.

— Узингни бирорта врачга кўрсатдингми?— сўрадим.

— Сен врачларга ишонасанми?— саволимга савол билан жавоб қайтарди Саййид. Сўнгра фахр аралаш қўшиб қўйди:— Умрим бўйи на врачга борганман, на дори ичганман.

У кетгач, Ийд Мансур заҳархандалик билан:

— Эҳтимол, биз тез кунда яна мотамда учрашиб қолсак ажаб эмас,— деди.

ШАРОРА ан-НАҲҲОЛ

Шарора ан-Наҳҳолни мен давлат корхонасига ишга тушган кунимдан бошлаб биламан. У ўша пайтларда оддий телефон диспетчери бўлиб ишларди. Олти йиллик бошланғич маълумоти бор, йигирма ёшлар чамаси бу йигит қадди-қомати келишган, хушбичимлиги билан кўпчиликнинг эътиборини жалб этганди. Баъзан хизматкор Сақр амаки унга:

— Костюмингни ечиб, ўрнига аёллар либосини кийиб олсанг, йигирма тўрт соат ичида сенга куёв топмасам, Сақр номимни бошқа қўяман,— деб ҳазиллашаётгани қулоғимга чалиниб қоларди.

Ишхонамизда юқори лавозимга тавсия этиш бўйича маълум қонун-қоида йўқлиги сабабли, беш йил бошланғич маълумот билан юқори лавозимларни эгаллаб турганлар дипломли хизматчиларга еб қўйгудек ўқрайиб қарайдиган бўлиб қолишганди. Нима бўлди-ю, еттинчи даражали иш жойи, шу ўринни эгаллаб турган хизматчининг вафоти туфайли бўшаб қолди. Саккизинчи даражадаги хизматчилар бу ўринга зимдан кўз олайтириб, ҳар ким ўзи ишонган таниш-билишини бирор депутат, шайх ёки министри ишга солиб, шу ўринни эгаллашга ҳаракат қила бошлади. Кўп ўтмай министр ўринбосари номига тавсияномалар ёғилиб кетди. Бу мусобақада мен ҳам қадрдон дўстим, депутатлар советининг аъзоси Абду ал-Басюнийга умид боғлардим. Лекин устоз Тантовий Исмоил мени секретариат йўлагига тўхтатиб, қовоғи солиқ ҳолда сўради:

— Еттинчи даражали вазифага ким қабул қилин-ганини билдингизми?

— Билмадим,— дедим юрагим орқамга тортиб.

— Кечикмасдан Шарора ан-Наҳҳолни табрикланг.

— Шарора ан-Наҳҳолни?!

— Ҳа.

— Ахир у бошланғич маълумотгагина эга-ку. Хизмати ҳам министрликка тааллуқли эмас.

— Эй худо, Мисрда ҳалиям тўғри фикр юритувчи инсон боракан-а,— деди Тантовий осмонга қараб, сўнг-ра ўз хонаси томон юра бошлади. Секретариат идо-расига кирганимда ушбу хабарнинг ростлигига менда шубҳа қолмади.

— Оддий телефон диспетчери еттинчи даражага кўтарилибдими?

— Ким уни диспетчер деди? У министр ўринбоса-ри кабинетига ишга олинди.

— Шахсан министр ўринбосарининг-а?

— Ҳа, шахсан ўзларининг.

— Қандай қилиб? Нима учун?— сўрадим ажабла-ниб.

Устоз Аббос Фавзий қулоғимга пичирлаб:

— «Ё аййюҳаллазина оману, ло таъсалу»¹,— деди.

Хизматкор Сақр амаки менга қаҳва узата туриб гап қотди:

— Ажабланманг. бек. Гап шундаки, сиз бу ерда нисбатан янги одамсиз. Аслида, бу ўринга бошқа ки-ши тайинланган эди. Лекин Шарора министр ўринбо-сари билан учрашиш ниятида экан. Унинг ҳузурига киришни илтимос қилиб, туриб олди. Секретариатдан ҳайдаб чиқаришса ҳам, ўрнидан жилмай кутиб ўти-раверди. Министр ўринбосари уйга қайтиш учун йў-лакка чиқиши ҳамоно, Шарора унинг оёқлари остида тиз чўкиб, Фотима Рушдий каби артистлик билан ўзининг етимлиги, оилада кўпчилик унинг қарамоғида эканлиги, худодан ва жаноб ўринбосардан бошқа суян-чиғи йўқлигини билдириб унга мурожаат қилди. Бош-лиқ унга аввало истар-истамас қараб қўйди. Бироқ Шароранинг қиёфаси ўзгача туюлдими, у яна бир бор назар ташлади. Назар ташлади-ю, ундан кўзини узол-мади.

Хизматкор муғомбирона кўз қисиб, жим бўлди. Ажабланиб, ундан:— Бу билан нима демоқчисиз?—

¹ Эй аҳли мўминлар, сўраманглар.

деб сўраган эдим, хизматкор иш столимдан четроққа имлади-да, қулоғимга:— Бежиримлиги ўринбосарга ёқиб қолди,— деди.

Шарора министр ўринбосари кабинетига ишга ўтди. Янги лавозимга монанд кийимини ҳам ўзгартирди. Кўримсиз, эски костюми ўрнига янги, замонавийсини сотиб олди. Таги резина туфли ўрнига янги, чармдан тикилганини кийди. Бўйнига ипак галстук тақиб (унинг ҳадя этилганлиги сезилиб турарди), костюмининг чап кўкрак чўнтагида чети уқали ипак рўмолча олиб юрадиган бўлди. Биз бир-биримиз билан учрашиб қолгудек бўлсак, оддий хизматкор даражасидаги шахс юқори мансабдаги хизматчи билан эмас, балки ҳар жиҳатдан бир-бирига тенг ҳамкасблар каби муомала қилиб юрдик. Шарора ҳар ҳолда ўзи ҳақидаги миш-мишлардан хабардор эди. Эҳтимол, ҳаммага отининг қашқасидек маълумлигиданми ёки юқори лавозимли шахснинг кучи ҳар қанақа ўткир тилларни ҳам қирқиб ташлашга қодир эканлигига ишончи комиллигиданми, ўзи ҳақидаги узун-қулоқ гапларга мутлақо аҳамият бермасди.

Икки йил ўтмасдан, олтинчи даражага кўтарилиб, министр ўринбосарининг шахсий секретари қилиб тайинлангач, у ҳақида яна янги миш-мишлар тарқалиб кетди. Шунда устоз Аббос Фавзий менга:

— Тез орада унинг бошлиқлар қаторидан ўрин олишига ҳам аминман,— деди.

Дарҳақиқат, сал фурсатда, министр ўринбосари кабинетида муҳим, ҳатто, кабинет мудиридан ҳам зарурроқ шахсга айланди. Аҳоли ва хизматчиларнинг аризалари унинг қўлига тушадиган, уларда кўрсатилган масалалар унинг ихтиёрига қараб ҳал қилинадиган бўлди. Ҳар томондан турли-туман совғалар ёғилиб кела бошлади. Илтимос билан келганлар учун Шароранинг ҳар бир табассуми оллоҳга ҳамду сано айтиб, фахрланиб юришга арзийдиган илтифотга айланди.

Кутилмаганда бизга ўзга партия вакили министр этиб тайинланди. Собиқ министр ўринбосари билан янги министр бир партиёга мансуб бўлишларига қарамай, министрликда ҳеч кимнинг хаёлига келмаган тараф вазият вужудга келди. Пайти келса, қасос олишни дилига тугиб юрган бухгалтерлардан бири янги министрга собиқ министрнинг ўринбосари ва унинг хуш-

бичим секретари Шарора устидан иғво қилди. Фурсат топиб, баъзи ҳужжатлар билан таништириш баҳонасида секретарни министр ҳузурига киритди. Лекин министр бир қарашдаёқ бу секретарнинг анча тажрибали ва малакали эканлигини сезиб, уни ўз кабинетига олишга қарор қилди. Секретарь бундан беҳад мамнун бўлди. Ўринбосар бу фикрга қарши чиқиб, секретарни ўз ҳузурида олиб қолишга уриниб кўрди. Ҳаттоки бу мақсадда озроқ пул ҳам сарфлади. Ўринбосарнинг бу қилмиши министрға маъқул бўлмай, секретарни ўз кабинетига олишга буйруқ берди. Бундан норози бўлган ўринбосар бир неча кун ишга келмай ҳам қўйди. Икки бошлиқ ўртасидаги келишмовчилик партия раҳбари қулоғига етиб борди. Айтишларича, партия раҳбари иккаласига ҳам танбеҳ бериб, уларнинг низоси вафд матбуотини қизиқтириб қолиши мумкинлигини айтибди. Шундан кейин ўринбосар ғазабини ичига ютиб, яна ишга қайтди. Шарора мансабда ўсишда давом этиб, тўртинчи даражани эгаллаш нияти билан бешинчисига кўтарилди. Уни порлоқ келажак кутмоқда эди. Албатта, Шароранинг муваффақиятлари фақат чиройидагина эмас, унга омад кулиб боқилишининг асосий сабабларидан бири — серғайрат ва зийраклигида ҳам эди. Шарора ишининг ниҳоятда кўплигига қарамай, сиртдан ўқиди ва «уларнинг мавқелар»дан фойдаланиб, етуклик шаҳодатномаси, бакалавр ва ниҳоят ҳуқуқшунослик бўйича лицензиат илмий унвони дипломини олишга муваффақ бўлди.

Бу ҳақда устоз Фавзий ярим ҳазил, ярим чин аралаш:

— У ўз тоифасидагилардан анча фарқ қилади. Агар бошқалар бежиримликлари туфайли нари борса тўртинчи ёки учинчи даражага кўтарилишиб, сўнгра ёшлари ўтгач унутилиб кетсалар, бу янада юқорироқ чўққиларни кўзламоқда, — деди.

Менимча ҳам у серғайрат, чидамли ва ишнинг кўзини биладиган хизматчи эди. Идора ишлари учун шунинг ўзи кифоя қиларди. Лекин Шарора ўта таъмагир ва такаббур, қўл остидаги кекса ҳамкасбларига қўпол муомала қилар, уларнинг арзимаган хатоларини ёки билмасдан айтиб юборган сўзларини ҳам сира кечирмасди. Хизматчиларни ҳақоратлаб, калака қилишга ўрганиб қолганди.

Шарора министр кабинетига мудир сифатида учинчи даражага кўтарилганида ҳукумат ўзгариши юз бериб, ҳокимият вафдчилар қўлига ўтди. Натижада министр истеъфога чиқарилиб, унинг ўринбосари ҳам маоши сақланган ҳолда ишдан челатилди. Ҳасадчилар пайтдан фойдаланиб, янги министрга кабинет мудир устидан шикоят қилдилар ва уни антипартиявийлик ва ахлоқсизликда айбладилар. Шарора охириги кучи қолгунча курашиб, ўзини сиёсат билан иши йўқ, меҳнатсевар ва дўстларига содиқ ҳақиқий хизматчи сифатида ҳимоя қилди. Шунга қарамасдан, уни архив бўлимига тушириб қўйишди. Гарчи бу бўлим даромадсиз бўлса ҳам, Шарора астойдил ишга киришиб, кўп ўтмасданоқ бу ерда қаттиқ тартиб ўрнатгани учун архив жонланиб кетгандек бўлди. Шундан кейин Шарора министрни таклиф этиб, уни архивдаги тартиб ва янги китоблари билан таништирди. Шароранинг ишидан мамнун бўлган министр унга ташаккур билдирди. Фурсаддан фойдаланган Шарора «ал-Муқаттам» газетасига «Вафдчи министр шу партия рақибларидан бирига ташаккур билдирди» деган мавзуда мақола ёзиб, министрнинг адолатли, самимий эканлиги, омма манфаати учун хизмат қилиши, Шарорага қарши бўлиш ўрнига уни рағбатлантирганини қайд қилиб, министрни кўкларга кўтарди.

Устоз Аббос Фавзий айтишича, Шарора министр ҳузурида эканида у дўстимизни чақириб олиб, унга ташаккур билдирган ва:— Бундай чиройли услубда ёзишни қаерда ўргандинг?— деб сўраган. Шунда Шарора:— Саъд Зағлулнинг унутилмас нутқларини ёд олганим илҳом берди,— деган ҳозиржавоблик билан.

Кўп ўтмай Шарора министрликда хўжалик ишлари бўйича мудир этиб тайинланиб, вафд партияси истеъфога чиқиш арафасида иккинчи даража кўтарилди. Вафднинг раҳбарликдан кетиши баъзи ҳасадгўйларни қаттиқ қувонтириб юборди. Улар «айиқ қулади» деб ўйлагандилар. Мана собиқ министр билан унинг ўринбосари қайтиб келишди. Энди Шарора ишдан ҳайдалса керак, деб ўйлашганди. Бироқ унинг биринчи даражага кўтарилиб, идорага бош директор этиб тайинланиши ҳаммамизни ажаблантирди.

— Бу қанақаси?

— Дунёда нималар бўляпти ўзи?

Кўп ўтмай, вазият ойдинлашиб, масаланинг бизга қоронғи томонлари аён бўлди. Маълум бўлишича, вафд партияси ҳукмронлик қилган пайтда Шарора собиқ министр билан яширинча учрашиб, унинг баъзи илтимосларини бажариб келган. Шунингдек, барча маҳоратини ишга солиб, уни собиқ ўринбосар билан ҳам яраштириб қўйган. Уларнинг барабар ишга қайтишларини Шарора зўр қувонч билан қарши олди.

Сезгир Шарора саройда асосий ҳал қилувчи кучлар йиғилганини, у ер узоқни мўлжаллаган одамлар учун энг муносиб жой эканлигини ҳис этди. У маълум мақсадда «Янги Миср бунёдкорлари» деган китоб ёзиб, ўша китобни Муҳаммад Али, Исмоил ва қирол Фуодларга бир нусхадан тортиқ этгач, саройга кириб борди. Қирол унга ташаккур билдирди-ю, асар барча матбуот органларида эълон қилинди. Шу воқеадан кейин ўзини бироз хотиржам ҳис эта бошлаган Шарора ҳамкасби ва рақиби Адлий ал-Муаззинга қараб:— Мен ҳам сарой одами бўлиб қолдим. Энди менга ҳеч ким жазо беролмайди,— деди.

Шарора урушнинг охириги йилларида нуфузли оиланинг қизига уйланди ва ўзи каби ниҳоятда чиройли бир ўғил ва қизли бўлди. Қизини ўз секретарининг ўғлига узатди. Ўғли эса армия офицери бўлди.

Иккинчи жаҳон уруши тугар-тугамас, оқсоқоллар кенгашига сайловлар арафасида, у мени ҳузурига чақириб олиб:

— Оқсоқоллар сайлови катта аҳамиятга эга. Борди-ю, бу сайловда вафдчилар ютиб чиққудек бўлсалар, ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетади,— деди.

Мақсадига тушунолмай, Шарорага савол назари билан қараган эдим, у давом этди:

— Сайлов комитетлари комиссиясининг номзодлар рўйхатига сизнинг ҳам исмингизни киритиб қўймоқчиман.

Гапидан кулгим қистаб, индамай ўтирдим.

— Оқругларда партиямизнинг ишончли одамлари бор.

— Қайси партиянинг?— сўрадим айёрлик билан.

Унинг хушрўй чеҳрасига қон югуриб, қаттиқ кулди.

— Партиянинг номини билишингиз шарт эмас. Энг муҳими соҳиби аршга содиқлик.

— Менинг бу ишларда сира тажрибам йўқ.

У кўзини қисди-да:

— Бу ёғини маъмурларга қўйиб беринг. Сиздан ҳеч нарса талаб қилинмайди,— деди.

Қовоғимни солиб, бу ишга рози эмаслигимни билдирдим.

— Номзодингизни кўрсатишга асосий сабаб, сизнинг яхши хулқ-атворингиз эди. Борди-ю, рози бўлма-масангиз, мажбур этолмайман,— писанда қилди Шарора.

Ўрнимдан туриб ташқарига чиқдим. Қўрқитиш, дўқ-пўписа ва кўзбўямачиликнинг ҳамма турлари ишга солинган бу сайлов қирқ тўрт округда кўпчилик овоз билан вафдчилар фойдасига ҳал бўлди. Бундай тарихий жиноятда иштирок этмаганимга шукр қилдим.

Шароранинг виждони тўғрисида ҳам ҳар хил гаплар юрарди. Баъзилар у кўп нуқсонга эга, аммо софдил десалар, баъзилар жуда эҳтиёткор, эпчил ўғри дердилар. Унинг Ҳилвонда чорбоғи ва Дўққида катта иморати борлиги ҳаммага маълум эди. Лекин унинг ўзи булар хотинимнинг пулига сотиб олинган,— дерди.

1952 йил июль революциясидан кейин унинг устидан жазолаш комитетига шикоятлар ёғилиб кетди. Лекин исбот қиладиган бирор далил бўлмагани учун Шарора ўз ишида қолдирилди. Айтишларича, офицер ўғлининг ҳимоясида тафтишдан осонгина қутилибди. Шундан кейин у министр ўринбосарилигига кўтарилиб, социалистик қонунлар жорий этилиши биланоқ, давлат муассасаларининг бирига бошлиқ этиб тайинланди.

Уни икки маротаба: биринчиси, ўғли Яман урушидан енгил ярадор бўлиб қайтганида, иккинчи сафар эса 1967 йил 5 июнь мағлубиятидан кейин талабалар бошлаган намоён пайтида қаҳвахонада ўтирган куёви тўсатдан шабкўр бўлиб қолган вақтда кўрдим.

Министрликдан бўшаганидан кейин Шарора бутунлай кўринмай кетди. Дўстларимдан бири уни 1970 йили Маккада, ҳаж вожибани адо этаётганида кўрибди.

ШАЪРОВИЙ ал-ФАҲҲОМ

Эҳтимол Аббосиядаги энг хушчақчақ ўртоқларимдан бири шу бўлса керак. Шаъровий ўта содда ва беғам ҳам эди. Уни эсласам, доим кулимсираб турган чехраси кўз олдимга келади. Бирорта ножўя сўз эшитиб қолса ҳам, сиёсат соҳасида кескин мунозаралашсак ҳам, футболчилар тўғрисида баҳс кетса ҳам барига бепарво кулиб тураверарди. Бирор танишимизникига таъзияга боргудек бўлсак, ўзининг ноўрин кулгиси билан атрофдагиларни ранжитиб қўймасин деб, Шаъровийга эътибор бермасликка ҳаракат қилардик. Бир куни Жаъфар Халилнинг ёш қариндоши жанозасига бордик. Йигитнинг онаси сочларини юлиб яланг оёқ, тобут кетидан дод солиб чиқди-да, эси оғиб қолиб, рақсга туша бошлади. Бу аянчли манзарадан ҳаммамиз қаттиқ таъсирланиб кўзимизга ёш олдик. Шу пайт назарим Шаъровийга тушиб қолди. У кулиб юборишдан ўзини аранг тийиб турарди. Уни бағритош, бетамиз ёки телба деб бўлмасди. Шаъровий ўзига хос, ғалати табиатли йигит эди.

Гўдаклигидаёқ отадан етим қолган Шаъровий, Саййид Шаирларнинг ёнидаги ота мерос уйда онаси билан ёлғиз турарди. Она эрининг маоши билан бирга вақфдан оладиган ўн жунайҳни рўзғор ва бола тарбиясига сарфларди. Шаъровий вояга етгунча бу маблағ оила учун етиб турди.

Шаъровий Халил Закий, Саййид Шаирлар каби шўхлиги ва ўйинқароқлиги сабабли эмас, балки ўқишга қунти йўқлиги ва дангасалиги учун бошланғич мактабда яхши ўқий олмади. Дарсларни ўзлаштирамагани, синфда қолаверганидан мактабдан ҳайдалди. Энди унинг бевош, қаҳвахонама-қаҳвахона тентираб юришдан бошқа иложи қолмаганди. Ўзини одобли ҳисоблагани учун Халил Закий билан дўстлашишни истамади. Бироқ қордан қутулиб, ёмғирга тутилди деганларидек, Саййид Шаир билан тил топишиб, аста-секин ал-Хусайн кварталдаги қовоқхоналарга, сўнгра косиблар кварталдаги «ишрат» уйларига қатнайдиган бўлиб қолди. Шу тарзда у арақ ичиш ва наша чекишни ҳам ўрганди.

Бир куни ҳали бошланғич мактабда ўқиб юрган чоғларимизда Шаъровий менга:

— Ҳаммасини биламан,— деди.

— Нимани биласан?— сўрадим Ҳайрон бўлиб.

У муғомбирона жилмайиб, қулоғимга аста:

— Ҳанонни яхши кўришингни,— дея жавоб қайтарди.

Ноқулай аҳволга тушиб, қизариб турган эдим, у мен ҳам Ҳанонни севаман, деб қолди. Жон-поним чиқиб кетди.

Бу суҳбат Мустафо Ҳанонлар онласи маҳалла-миздан кўчиб кетмасдан бир неча кун илгари бўлиб ўтган эди. Кўп ўтмай Шаъровий билан орамиздаги низо ўз-ўзидан йўқолиб кетди. Шундан сўнг унинг бирорта қизни севган-севмаганлигини билмайман. Аммо косиблар кварталдаги «ишрат» уйларига ўрганганидан кейин, ҳақиқий муҳаббатга ишончи қолмагани шубҳасиз.

Уғлининг ўқиб одам бўлолмаслигига кўзи етган она, бекор юргандан кўра ишласин, деган ниятда уни бирор ишга жойлаб қўйиш пайига тушди. Шу мақсадда у бадавлат, обрўли қариндоши Аҳмад пошо Надо хузурига ёрдам сўраб борди. Қариндоши Шаъровийни министрликка жойлаб қўйди. Лекин у ишга қунт қилиш ўрнига кўп вақтини Саййид Шаир дўкони ёпилишини кутиш билан ўтказди. Охири ишдан ҳайдалди. Бироқ у хоҳ ўқувчилик, хоҳ хизмат даврида бўлсин, бирор марта ҳам ҳафталик йиғилишларимизни қанда қилмасди. Бориб-бориб, ҳар кеча ичадиган одат чиқариб олди. Ичганда ҳам энг арзон ичимликларни топиб ичарди. Уғли ёмон йўлга кириб кетаётганини кўрган онанинг нақадар ташвиш чекаётганини тасаввур этиш қийин эмасди.

Бир куни кечқурун Шаъровий билан Саййид Шарнинг Важҳ ал-Буркадаги қаҳвахонасида гаплашиб ўтирган эдик, у бизга:

— Онам бечоранинг ороми йўқолди. Мени бирор жойда ишлашимни истайди, лекин меҳнатга тоқатим йўқ. Уйлантириб қўймоқчи бўлди, бироқ нимага уйланаман?— деди.

— Ойлигинг ўн жунайҳ, бу кам эмас. Агар камроқ ичиб, бемаъни юришингни ташласанг, бирорта бой қизга уйланиб олишинг ҳеч гап эмас,— маслаҳат берди Ийд Мансур.

Шаъровий одатдагидай кулди-да, тез орада омади юришиб кетажagini айти. Бунда у қирол девонбоши-

си даражасига кўтарилган қариндоши Аҳмад пошо Надони назарда тутаётган эди. Қимнинг қанча бойлиги борлиги билан қизиқиб юрадиган Ийд Мансур:

— Қариндошининг бойлиги кўпми?— деб сўраган эди, у қадаҳини коньяк билан тўлдираётиб жавоб қайтарди:

— Фақат ерининг ўзи йигирма минг феддан¹. Қолган бойликларининг ҳисоби ёлғиз худогагина аён.

— Сизлардан бошқа меросхўри ҳам борми?

— Ягона меросхўр онам.

Қизиғи шуки, Шаъровийнинг Аҳмад пошо билан қариндошлигини биз яқинда билгандик. Унинг бошланғич мактабда ўқиб юрган чоғларимиздаёқ қиролга яқинлиги учун обрўси қолмай Саъд Зағлулнинг ашаддий душмани ҳисобланган ўша қариндошини биздан яшириб келганлиги маълум бўлди. Энди эса онаси у шахснинг ягона меросхўри эканлиги ва етмиш беш ёшли кекса қариндошига бирор гап бўлса, омади юришиб кетишини айтиб ўтирибди.

— Қариндошинг қолдирадиган бойликларни қандай сарф қиласан?— сўради Жаъфар Халил қизиқиб.

У мириқиб кулди-да:

— Оҳ, орзуларим амалга ошди дегунча, қариндошим Аҳмад пошо каби Қоҳира ва Искандарияда қасрлар қураман. Омборхоналарни энг эски винолар билан тўлдириб ташлайман. Аёлларга келсак....— деди.

— Тўхта, тўхта, — унинг сўзини бўлди Сайид Шаир. — Биз ўртоқлар четда қолаверамизми?

— Кечаларингиз қасрим боғида ўтади. Лаззатли таомлар, антиқа ичимликлар, гўзал аёллар — барчаси сизларники бўлади. Галимга ишонаверинглар!

Ризо Ҳамода қулоғимга пичирлаб:

— Дўстимиз орзусига эришиб, катта меросга эга бўлган кун биз учун ҳам тарихий бўларкан-да,— деди.

Шаъровий мерос умидида ичавериб, охири эти бориб суякка ёпишди. Еш бўлишига қарамай сочи оқариб кетди. Иттифоқо кекса қариндоши Австрияга қилган сафаридан йигирма ёшлардаги, шахло кўзли жонон билан қайтди. Айтишларича, чол ўша аёлга шариат бўйича уйланмоқчи эканлигини билдирибди.

¹ Феддан — 0,42 гек.

Бу ҳаммани ҳайратга солди. Дўстимиз жинни бўлишига оз қолди. У қариндошини савдойига чиқариб васийлик талаб қилди. Биз бу гапнинг кимдан чиққанлигини билолмай, ҳайрон бўлдик. Суриштирсак, Халил Закий уни йўлдан урган экан. Лекин негадир чол у жувонга уйланмади. Аёл эса йигирма минг жунайҳ олгандан кейин ватанига жўнаб кетишга рози бўлибди. Сарой талабига мувофиқ газеталар бу ҳақда ортиқча шовшув кўтармади. Шаъровийнинг даъвоси ҳам рад этилди. Аҳмад пошо эса ҳеч қаерга бормаи, ҳеч кимни қабул қилмай, ўз қасридан ташқарига чиқмай қўйди. Сал ўтмай, у ер-мулки билан бойликларини масжидга вақф этганлиги ҳақида эълон қилди. Дўстимизнинг аҳволига қаттиқ ачиндик.

Бу воқеадан кейин у ал-Фийшовийдаги қаҳвахонага маст, кўзлари қизарган, паришон ҳолда кириб келди. Бизга бирма-бир кўз югуртириб, телбанамо кула бошлади. Сўнгра оёқ кийимни ечиб, ложада турган диванга сакраб чиқди-да:

*Бахтинг сендан юз ўгирса гар
Эпчиллик ҳам етказар зарар —*

деб ашула айта бошлади ва яна кулишни давом эттирди. Биз ҳам унга қўшилишиб кулдик. Шу воқеадан кейин Шаъровий муккасидан ичкиликка берилиб кетди. Кечаю кундуз ичди. У татиб кўрмаган сифатсиз вино нави қолмади. Иштаҳаси бўғилиб, аёлларга қарамай қўйди. У сургунда яшаётганга ўхшарди. Ишора билан гапирар, ўзидан-ўзи кулар ёки рўёбга чиқмаган орзуларини эслаб, ғамгин бош эгарди. Жазфар Халил уни кино соҳасига қизиқтириб кўрди. Лекин бу фикр Шаъровийга ёқмай, узоқ кулди. Саййид Шаир уни ичмаслик шарти билан қаҳвахонада ишлашга таклиф қилди. Шаъровий бу гапга ҳам кулди. Унда на ғайрат, на иштиёқ ва на интилиш қолган эди. Иккинчи жаҳон уруши бошларида онаси вафот этди. Дўстимиз энди уйини ижарага қўйиб, ўзи болохонада яшай бошлаганди. Италия самолётлари Қоҳирани тонгга яқин бомбардимон қилганда, у болохонадаги юмшоқ, айланувчи ўриндиқда ширакайф ўтирган экан. Чамаси, ўриндиқдан бир қадам ҳам силжий олмай, бошига теккан снаряд парчасидан жон берган бўлса керак. Унинг ўлими сафимиздаги биринчи оғир жудолик бўлди. Бу мотам маросимига кўпдан

кўришмай кетган дўстларимиз ҳам келишди. Ҳаммамиз бошимизни эгиб, мотамсаро ўтирарканмиз, Сайид Шайр ачиниб:

— Шаъровийни худо раҳмат қилсин. Доим ҳолимдан хабар олиб турадиган ягона дўстим шу эди, — деди.

СОДИҚ АБДУЛҲАМИД

— Доктор Содиқ Абдулҳамид, — деди Жодд абу ал-Уло Дукқидаги салониди уни менга таништираётди.

Бу номни эшитдим-у, ўстимдан муздек сув қуйиб юборилгандек сесканиб тушдим. Баданим титраб, Содиқ билан кўришарканман, дарҳол Дуррия хоним ва унинг ўз эри ҳақида айтган гаплари ёдимга тушди. Балки булар шунчаки адаш, бошқа-бошқа одамлардир, деб ўйладим ўзимча. Бироқ Жодд абу ал-Уло суҳбат мобайнида унинг бир неча йил Англияда ўқиб, докторликни ҳам ўша ерда ёқлаганлиги, ҳозир болалар врачлари бўлиб ишлаётгани, адабиёт, санъат, фалсафа ва сиёсат билан қизиқишини айтгач, бу одам Дурриянинг эри эканлигига заррача шубҳам қолмади. Демак бу ўша, маъшуқам Дуррия хонимнинг эри.

Қирқ ёшлар чамасидаги, кўринишидан салоҳиятли ва заковатли эканлиги сезилиб турган бу одам сиёсат ва санъат бобида сўз юритар экан, унинг билим дўрасининг кенглиги, маънодор фикрлари ва мароқли суҳбати мени ўзига ром этди. Унда кишиларнинг меҳрини қозонадиган сирли бир хислат бор эди. Биз у билан тез орада дўстлашиб кетдик ва дўстлигимиз кун сайин мустаҳкамланиб борди. Шундан кейин гарчи мен учун жуда оғир бўлса-да, Содиқнинг хотини билан учрашмай қўйдим. Дўстлигимиз янада бегубор тус олди. Янги дўстимнинг илтимосига биноан доктор Моҳир Абдулкарим, устоз Солим Жабр ва устоз Зуҳайр Комиллар салонидаги йиғилишларимизга уни ҳам олиб бордим. Бу йиғилишларимизга қатнашишдан унинг асосий мақсади ижод сирларини ўрганиб, бирор нарса ёзишни машқ қилиш бўлса керак, деб ўйлагандим. Лекин унга олам-олам қувонч бағишлаётган суҳбатларимизни диққат билан тинглаб, мунозараларимизда иштирок этиб туришдан бошқа истаги йўқлиги маълум бўлди. Содиқ ҳеч қандай партияга мансуб эмасди. Бунинг устига, келиб

чиқиши гирт камбағал оиладан эди. Шунинг учун ҳам у июль революциясини бутун вужуди билан қувватлади. Бир куни Ризо Ҳамода ундан:

— Революциянинг сенга ёқмайдиган бирор томони борми? — деб сўраган эди, Содиқ кўтаринки руҳ билан:

— Йўқ, мен революциянинг партияларга, шу жумладан, «Мусулмон биродарлар» ташкилоти ва ҳатто коммунистларга бўлган муносабатини ҳам қўллаб-қувватлайман, — деб жавоб берди.

— «Ҳатто» деганинг нимаси?

— Мен коммунист эмасман, лекин коммунистлар билан революция орасидаги бирдамликни олқишлайман. Революция ва коммунистларнинг илдизи, мақсади бир. Ҳукуматнинг Сурия билан бирлашиш ва Яманга ҳарбий ёрдам бериш сиёсатини ҳам маъқуллайман.

— Бу билан сен социализм биз учун энг яхши тузум, демоқчимсан?

— Салбий томонлари ҳам бор. Лекин булар — ўтиш ва ривожланиш даврларига хос хусусиятдир. Сен айтайлик, куч ишлатиб мавжуд тузумни бир зарба билан ағдаришга муваффақ бўлдинг. Бироқ, инсон онгида ўзгариш яшаш учун вақт талаб қилинади.

Содиқ ўз фикрини тасдиқлаб, давом этди:

— Кооперация масаласида эҳтимол ҳақдирсизлар. Лекин бу — идеал иш ташкил қилиш услубидир. Вақти келиб фисқу фасодлар унутилади. Кооперация эса, ўз ишини бажаради. Давлат сектори хусусида ҳам шуни айтишим мумкин. Ер кредити банки ёдингиздами? Исмоил Сидқий бу банкдан ўз рақибларини жазолаш ва миллат бирлигини тарқатиб юбориш мақсадида фойдаланди. Лекин Исмоил Сидқий кетди, банк эса қолаверди.

1967 йил 5 июнь воқеасидан боши гангиган Содиқ Абдулҳамид худди қиёмат қоим бўлгандек ваҳимага тушиб қолди. Бир куни мен билан телефон орқали гаплашаётим:

— Наҳотки, биз шундай ажойиб тузумни тушимизда кўргандек бўлиб қолаверсак, — деди тушкун кайфиятда.

Шу суҳбатдан бир неча кун кейин уни Ризо Ҳамоданинг янги Мисрдаги уйида учратиш қолдим. У атрофдагиларга куйиниб мурожаат қиларди:

— Қаёққа қарасанг ичи қоралар, бахиллар, масха-
рабозлар. Ҳеч ким ақлдан озмади, ўзини ўлдирмади,
юрак касалига мубтало бўлмади. Бас, шундай экан,
нега энди мен жинни бўлишим ёки ўзимни ўлдиришим
керак?

Вақт ўтиши билан Содиқда яна ишонч ва дадиллик
пайдо бўла бошлади. Мағлубиятни ўзимизни кимлиги-
мизни, нималарга қодир эканлигимизни аниқ билиб
олишимиз учун синов, аччиқ тажриба тарзида изоҳла-
ди. Душманларнинг «революция ҳалок бўлди» деган
уйдирмаларини эшитган сари унда революциянинг
барҳаётлигига ишонч ортиб борди. Асосий кучни бо-
сиб олинган ерларни қайтариб олишга сарфлагандан
кўра, революцияни сақлаб қолиб, уни ҳимоя қилишга
сарфлаш аҳамиятлироқ эканлигини англади. Револю-
цияни бой бермаслик — қўлдан кетган ерларни эр-
тами-кечми қайтариб олиш ва араб дунёсини тиклаш
гарови эканлигини тан олди.

— Биз таъқиб остидамиз,—деди у.—Бизни қолоқ-
лик маҳв этмоқда. Ашаддий душманимиз Исроил,
эмас, балки қолоқлигимиз. Исроил бизнинг доим қолоқ
бўлишимизни истайди ва бизни қолоқликдан чиқар-
масликка ҳарақат қилади.

Бир куни кечқурун доктор Моҳир Абдулкарим
салонидан бирга қайтдик. Ҳаворанг фарали «Наср»
енгил машинаси қоронғиликни аста ёритиб бо-
рарди:

— Абду ал-Басюний менга қизиқ бир нарса айтди.

— Нима деди?

— Доктор Зуҳайр Комил Наима хонимни севиб
қолганмиш.

— Бунинг ҳеч ажабланадиган жойи йўқ.

— Ахир доктор олтмиш ёшда. Практикант қиз
эса йигирмада.

— Севги ёш танламайди.

— У шу қизга уйланмоқчимиш.

— Эҳ, азизим. Тўсатдан бирор уруш ёки зилзила
бўлади-да, минглаб, миллионлаб одамлар ҳалок бў-
либ, қанчадан-қанча шаҳарлар вайронага айланади.
Доктор Зуҳайр Комил тўйидан эса яна бир икки бўла-
жак қурбон дунёга келади холос.

Узоқ жимликдан кейин:

— Мен ҳам биттасини яхши кўриб қолганман,—
деб қўшиб қўйди.

Охирги учрашувимизда Дуррия айтган гап эсимга
қушди. Лекин ҳеч нарса билмагандек, сўрадим:

— Ростданми?

— Опера ва балет театрида ишлайдиган италиялик
балерина.

— Ҳар ҳолда, бир боқишда туғилган муҳаббат-
дир?

— Ундай эмас, ўн йилдан бери учрашиб турамиз.

— О, ҳақиқий муҳаббат экан-ку!

— Менга бу муҳаббат ҳаддан ташқари чўзилиб
кетгандек туюлади.

Унинг хотини ҳақида сўрашга тортиниб ўтирган
эдим, Содиқ фикримни ўқигандек:

— Бир куни хотинимни ҳам шу хилда яхши кўриб
қолгандим, — деб қалб сирини очди ва менга илгариги
ўз севгиси — имтиёзли врачнинг оддий ҳамшира қизга
бўлган муҳаббати ҳақида сўзлаб берди:

— У камбағал оиладан эди. Биз ҳам унчалик бой
эмасдик. Лекин қариндошларим унга уйланишимга
рози бўлишмади.

— Шундай бўлса ҳам, сиз унга уйланавердингиз.
шундайми?

— Ҳа. Биз бир-биримизни жуда яхши кўрар,
дийдоримизга ҳеч тўймасдик.

— Сўнгра муҳаббат булоғи қуриди, шундай эмас-
ми?

Содиқ ўзини ҳимояга чоғлагандек, баланд овозда
жавоб қайтарди:

— Она бўлди-ю, менга бўлган муҳаббати бутунлай
ўзгарди.

— Ненга энди?

— Қайдам.

— Биласиз, дўстим Биласиз.

— Эҳтимол янаям кучлироқ муҳаббат истагандир.
Лекин менда илк муҳаббат ҳисси сўнди. Натижада...

— Хўш, натижада нима бўлди?

— У бутунлай меъдамга тегди.

— Бечора аёл!

— Рўзгорини ҳар тарафлама бут қилиб қўйган-
ман. Ҳеч нарсадан зориқмайди. Бироқ орамизда
муҳаббат йўқ. Шунинг учун ҳам баъзан бирор эр-
какни севиб қолса-ю, у билан бахтиёр бўлса майлий-
ди; дейман.

Шу суҳбатдан кейин умуман Дуррия хонимни
унутдим.

Кунлардан бир кун мен ва Содиқ Абдулхамидни доктор Зуҳайр ёш хотини Наима Ориф билан таништириб қўйди. Содиқ Зуҳайр билан хотинини Файюм, саёҳатига таклиф этди. Ўзи эса Дуррияни бу саёҳатга олиб бормади.

Шундан бир йил кейин Жодд абу ал-Уло ўз саломидаги суҳбат пайтида Кинг Маргатда Наима хоним билан доктор Содиқни бирга кўрганлигини айтиб қолди.

— Эҳтимол у...

Жодд масхараомуз сўзимни бўлиб, «Эҳтимол у...» ибораси бор қуйидаги байтни ўқиди:

— Эй Жамил¹,— дедилар,— ўзгармиш еринг,

Уни айнитмишдир бўлгоч-у, игво.

— Эҳтимол у...— дедим бепарво.

Ўзимга-ўзим: «Доктор Содиқ Абдулхамиднинг ҳиссиётга тез берилувчанлик хислатини дурустроқ ўрганишим керак экан»—деб қўйдим. Содиқ сиёсат ва санъат борасидаги суҳбатларимизга қатнашиб юраверди. У ўзининг янги муҳаббатидан ҳеч кимнинг хабари йўқ деб ўйларди. Зуҳайр Комилга ҳам ўзини дўст деб кўрсатарди. Айни пайтда унинг хотини билан учрашишни қўймасди. Содиқнинг бу қилиғи менга ёқмади. Худди ўша йили хотини Дурриянинг Жодд абу ал-Уло билан «Аҳром» томонга кетаётганини кўриб қолдим. Шундан сўнг Содиқдан умуман ҳафсалам пир бўлди.

Беихтиёр Ажлон Собитнинг Жодд абу ал-Уло вилласи ва у ерда Абду ал-Басюнийнинг хотини билан Абу ал-Улонинг учрашиб туриши ҳақидаги гапи эсимга тушди. Мана, Дуррия хоним ҳам чангалидан ҳали ҳеч аёл зоти соғ чиқмаган Жодд абу ал-Уло тузоғида ўз бахтини яна бир бор синаб кўрмоқчи. Ахлоқий кечинмалар ҳақидаги мулоҳазаларим жонимга тегаркан, бундай ахлоқни жирканч ва нафрат билан «буржуйча ахлоқ» деб таърифлаганларини эслаб, чигал ҳамда фусункор ҳаётда озгина умрим қолганлигига шукр қилдим.

---

¹ Асл исми Жамил ибн Абдулла ибн Маъмар (тахм. 660-701). Умарийлар даври бадавий лирикасининг намояндаси. Афлотунча пок муҳаббат кўйчиси.

САБРИЙ ЖОДД

Эндигина университетни тугатиб, лицензиат дипломини олган 22 ёшлардаги Сабрий Жодд мағлубият йилининг охирларида маданият министрлигининг секретариатига ишга тайинланди. Биринчи учрашишдаёқ диққатимни тортган бу танишим асли қишлоқда туғилган бўлса ҳам, Қоҳирада ўсиб, шу ерда таълим олган, ўрта ҳол ота-онасининг узатилган учта қизидан кейинги ёлғиз ўғли эди.

— Сиз устоз Аббос Фавзий билан таниш эмасмиз? — деб сўраб қолди бир куни Сабрий мендан.

— Ҳа. У нафақага чиққунга қадар бўлимимиз бошлиғи эди.

— Ҳозир қаерда истиқомат қиларкин?

— Обидийнда. У билан учрашишингиз керакми?

— Ҳа. «Фан» журнали учун интервью олмоқчиман.

— Сиз бу журнал билан ҳамкорлик қилиб турасизми?

— Ҳозирча стажёрман.

— Бирга борсак нима дейсиз? Уни кўрмаганимга ҳам анча бўлиб қолди..

— Бемалол.

Аббос Фавзийнинг Обидийн кварталлидаги ҳашаматли вилласига бордик. У бизни одатдагидек очиқ чеҳра билан қарши олди. Сабрий ундан классик араб адабиёти устида олиб бораётган изланишлари ҳақида маълумот олди. Суҳбат тугаб, биз кетиш ниятида ўрнимиздан турган ҳам эдик-ки, Аббос Фавзий Сабрийга мурожаат қилди:

— Менинг ҳам сизга баъзи саволларим бор. Шуларга жавоб олмагунимча рухсат йўқ.

Сабрий савол қайси мавзуда экан, деган маънода Аббос Фавзийга қаради.

— Сизнинг маслақдошларингиз тўғрисида баъзи нарсаларни билмоқчиман. Лекин саволларимга аниқ жавоб бера олармикинсиз?

— Ҳаракат қиламан,— деди Сабрий кулиб туриб.

— Фақат бир илтимос, очиқчасига, ҳақиқатни яширмай жавоб беринг. Биз ҳозир хизматда эмасмиз. Суҳбатимиз ҳам норасмий.

— Бош устига.

— Устозни шахсан сиз эмас, балки сиз каби ёш.

ларга онд бўлган нарсалар қизиқтирмоқда,— деб таъкидладим мен.

— Ҳа, балли, худди шундай демоқчи эдим,— маъқуллади устоз Фавзий.

Сабрий саволга жавоб беришга тайёр эканлигини билдиргач, устоз Аббос диванга ўрнашиб ўтириб олди-да, савол бошлади:

— Динга бўлган муносабатингиз қандай?

— Дин билан ҳеч ким қизиқмайди.

— Ҳеч ким?!

— Умуман, кўпчилик.

— Нима учун?

— Сабабини аниқлашга уриниб кўрмадим. Эҳтимол, динда ҳаётга зид, ақл бовар қилмайдиган нарсаларнинг кўплиги бўлса керак.

— Маълумки, давлат мактабларда дин ўқитишига катта аҳамият беради, уни пухта ўрганишни талаб ҳам қилади.

— Биз динни яхши ўрганамиз ва ҳатто аъло баҳолар ҳам оламиз.

— Сизнингча динни эътиқод сифатида ўқитиш самарасизми?

— Ҳа.

— Оилада-чи? Уйда дин хусусида таълим беришадими? Ота-онангиз мусулмонми?

— Алҳамду лилло. Аммо улар намоз ҳам ўқинмайди, рўза ҳам тутишмайди. Умуман дин тўғрисида гапирганларини эслолмайман.

— Талабалар орасида «Мусулмон биродарлар» ташкилотидан ҳеч ким йўқми?

— Йўқ... Бўлса ҳам жуда кам.

— Динга ишонадиган талабалар ҳам йўқми?

— Менимча, улар жуда кам. Аммо мағлубиятдан кейинги йилларда динга яна мойиллик сезила бошлади. Баъзиларнинг айтишича мағлубиятимизнинг сабаби ҳам динимизни оёқ-ости қилаётганимизда эмиш.

— Демак, имонга майл бор?

— Ҳа.

Устоз Аббос кулиб туриб, суҳбатдошининг янада аниқроқ жавоб беришини илтимос қилган эди. У:

— Урта мактаб ва университетда хотирамда қолган маълумотларим асосида шуларнинггина айта оламан, холос,— деди.

— У ҳолда сизга кўмаклашиб юборай. Сиз айтмоқчисизки, ёшлар орасида дин ўз аҳамиятини йўқотди, аммо мағлубиятдан кейин аҳвол бироз ўзгарди. Шундайми?

— Ҳа, тахминан шундай.

— Сизнингча, бу мойиллик қай даражада?

— Билмайман.

Устоз Аббос ўйланиб қолди. Мен уларни диққат билан кузатиб турдим.

— Сиз қайси бойликни муқаддас деб биласиз? — орага чўккан жимликни бузди устоз Аббос.

— Бойлик?!— деди Сабрий таажжубланган ҳолда.

— Илтимос, аниқроқ гапирсангиз, — устозга мурожаат қилдим мен.

— Мактабда ўқишдан кўзлаган мақсадингиз нима?

— Кўча-куйда беҳуда дайдиб юргандан кўра ўқиганимиз маъқул.

— Фақат беҳуда дайдиб юрмаслик учунми?

— Яхшироқ яшашни таъминлайдиган бирор мансабга эга бўлиш учун ҳам.

— «Яхши яшаш» деганда нимани назарда тутяпсиз?

— Яхши турар-жой, ширин таом, яхши кийим ва бундан ташқари ҳаёт лаззатларидан...

— Наҳотки илмни астойдил ўрганишни истама-сангиз? Унинг чўққиларига интилмасангиз? — гапга аралашдим уни ранжитиб қўйишни хаёлимга ҳам келтирмай.

— Урта мактаб шаҳодатномасидаги баҳолар йиғиндиси олий ўқув юртига етарли бўлган ҳар бир ўқувчи илм олишни истайди.

— Нима мақсадда?

— Чунки дипломи бор шахсларгина юқори мансабга эга бўладилар.

— Фанни чуқур ўзлаштириш ва унга янгиликлар киритиш ниятингиз йўқми?

— Менимча, аълочи талабалар бу ҳақда орзу қилсалар керак.

— Бўш вақтингизда бирор нарса ўқиб турасизми? — сўради устоз Фавзий.

— Бўш вақтимизни қўшиқ эшитиш, кинога бориш ва телевизор кўриш билан ўтказамиз. Қитобга қизиқувчилар кам.

— Орангизда классик адабиётга қизиқувчилар борми?

— Бўлмаса керак.

— Филолог сифатида классик адабиётга муносабатингиз?

— Аввало, бу — тили оғир, аҳамиятсиз, замон талабига жавоб бермайдиган адабиёт.

— Дилингизда заррача бўлса ҳам Ватанга муҳаббат учқуни борми? — деди устоз Аббос овози ўзгариб.

— Албатта.

— Исроилга қарши кураша оласизларми?

— Сизлар хонавайрон этган Ватани ўз қонимиз билан озод этамиз.

— Сизлар хонавайрон этган?!

— Ҳа, сизлар!

— Адашмасам, ҳозир ҳоқимият тепасида биз эмас, сизлар турибсизлар.

Мен устозга суҳбатни бу хилда кескинлаштирмастикни ишора этгандим, у ҳовридан тушиб, одатдаги оҳиста ва мулоим овоз билан сўради:

— Сизлар қайси тузумни афзал кўрасизлар? Социализмни ёки капитализмни?

— Тузумнинг номи бизни қизиқтирмайди.

— Номи бизни қизиқтирмайди?!

— Ҳа, барча номлар жонимизга теккан. Эми муҳими, биз ҳар бир шахс бахтли бўлишини истаймиз.

— Демак, сиз социализмни маъқул кўраркансизда, — луқма ташладим мен.

— Билмайман.

— Ёки сизларга капиталистик тузум кўпроқ маъқулми? — саволини давом эттирди устоз Фавзий.

— Йўқ.

— Ёки бирор янги тузум ўрнатмоқчимисиз?

— Йўқ. Буларнинг барчаси жонга тегди.

— Севгига бўлган муносабатингиз қандай? Ҳозир пок севгининг қадри борми ёки у фақат ҳирсни қондиришдан иборатми?

— Албатта биринчи ўринда ҳирсни қондириш туради. Камдан-кам одамларгина ҳамон севгини қадрлайдилар. Ҳатто муҳаббат асосида оила қурмоқчи ҳам бўладилар.

— Кўпчилик-чи?

— Кўпчилик шахвоний нафсларини қондириш билан банд.

— Қимлар билан?

— Уқувчи қизлар... толибалар... умуман аёллар билан!

— Жинсий алоқадан кейинги никоҳни қабул қиласизларми?

— Кўпчилик қабул қилаверади. Лекин баъзилар ҳамон кекса авлод анъаналарига риоя қиладилар.

— Қизлар-чи? Қизларда оила қуриш хоҳиши борми?

— Афсуски, бор. Бу уларнинг энг биринчи нуқсони.

— Сиз ҳам вақти келиб, уйланарсиз ахир?

— Уйланишга уйланаман-ку, лекин маошим етмайди. Келажагим эса йўқ.

— Сизни яшашга ундаётган нарса нима?

— Ўз-ўзини сақлаб қолиш кўникмаси.

— Ҳаётингиз хурсандчиликлардан ҳам холи бўлмаса керак?

— Ҳа. Ширин таом, яхши фильм ва аёллар билан беғараз ишрат...

— Беғараз ишрат деганда нимани назарда тутасиз?

— Яъни, ишратимиз никоҳга бориб етмаслиги керак.

— Кекса авлодга нисбатан ўзингизни устун деб биласизми?

— Отам «Вафд» партияси тарафдори эди. Саъд Зағлул ва Мустафо Наҳдосни ҳурмат қиларди. Бу эса мен учун кулгили ҳол.

— Нима учун?

— Ҳаёт уларнинг мажусийлар сифинувчи санамлардан фарқлари йўқ эканлигини исбот этди.

— Ҳўш, шундан кейин эътиқодингиз ўзгардими?

— Ҳа. Лекин 5 июнь воқеаси ҳаммасини пучга чиқарди.

— Ҳозирги аҳволни яхшилаш учун нима қилиш керак?

— Ҳеч нарса фойда бермайди.

— Сизнинг таклифингиз?

— Дунёни шу аҳволга солиб қўйган барча бошлиқларни қириб ташлаш.

— Ундан кейин нима бўлади?

— Бунинг аҳамияти йўқ. Энг муҳими аҳвол яхшиланади.

— Азизим, классик меросимизни мутлақо қадрламай туриб, у ҳақда интервью олгани келибсиз.

— Мен ўргамчик журналистман.

— Маслагингиз оппортунистик.

— Бунинг нимаси ёмон? Бу ўткинчи дунёда юқориқ мансабга кўтарадиган ҳар бир имкониятдан фойдаланиб қолиш керак.

— Сизга катта раҳмат.

— Арзимаёйди.

Устоз Аббос Фавзийнинг вилласидан қайтарканмиз, мён қарама-қарши фикрлар тўлқинида сузардим.

САФО ал-КОТИБ

Бир трамвай бекатидан иккинчисигача бўлган масофа бўйлаб ястаниб ётган, атрофи сўлим боғ-роғлар билан ўралган, кварталнинг шарқий қисмига алоҳида ҳусн бахш этиб турган Қотиблар уйи Аббосияда кўпчиликка маълум эди. Биз кўпинча унинг узундан-узоқ деворлари ёнидан ўтиб, Саҳро томонга футбол ўйнаш учун борардик. Йўлимизда ҳовлидаги дарахт учлари-ю, шамолда ҳилпираб турган пардалардан бошқа ҳеч нарса кўзга ташланмасди.

Бир куни Саҳро томонга бораётиб, катта йўлга олиб чиқадиган шарқий кўчада кетаётган извошни кўриб қолдим. Унинг ичида чодрасини елкасига ташлаб, мудраб ўтирган кампир билан ҳуснда тенги йўқ бир ҳурилиқо борарди. Унинг жозибали ҳуснига кўзим тушиши биланоқ алланечук бўлиб кетдим. Бирданига мени жўшқин ҳаёт сирлари қамраб олиб, самодан дилимга чексиз муҳаббат туйғулари ёғилгандек бўлди. Кварталнинг шарқий қисмини ҳаммамиздан кўра яхшироқ биладиган Шаъровий ал-Фаҳҳом извош ичида ўтирган фаришта шу қаср соҳибининг қизи — Сафо эканлигини айтди.

Бу ердаги боғлардан манго ва узум ўғирлаб юрган Халил Закий:

— Унинг ёши йигирмада, — деди.

Мендаги ўзгаришни сезган Жаъфар қулоғимга:

— Сен эса энди ўн бешга кирдинг, — дея шивирлади.

Шуниси қизиқки, қанча уринмай бир кўришдаёқ оромимни ўғирлаган ўшал ҳури пайкарнинг қиёфасини кўз ўнгимга келтиролмасдим. Кўз-қошлари, қадди-қомати, сочлари қандай эди? Сираям эсимда йўқ. Бутунлай хотирамдан фаромуш бўлган. Бироқ қачон эсимга тушса димоғимга атиргул ҳиди урилгандек ҳузур қиламан. Ўзимни ўша билангина тирикдек сезаман. Кўкдаги юлдузларнинг сирли жилоси билан ўша дилбарнинг мен эслолмаётган сиймоси орасида қандайдир ўхшашлик борга ўхшайди. Гўё юлдузлар ўз жилвалари билан ўша дилдорнинг хатти-ҳаракатларини менга эслатаётгандек бўлади. Ҳа, мен ўша сиймо рамзида табиатнинг сирли жозибасига мафтук бўлиб қолгандим. Бу сирли жозиба шу инсон ортида яширинганди. Бу кутилмаган севги мени ёқимли изтироблар оғушига олди. Ваҳоланки, у билан холи гаплашмаганман. Уни шу қадар севиб қолишимга мени нима мажбур этди? Билмайман. Ҳатто мен у билан учрашмаган ҳам бўлсам. Мен уни фақат бир лаҳзагина, извошда кўрдим. Кўрдим-у оромимни йўқотдим. Шу бир лаҳзанинг ўзи мени бутунлай бошқа куйга солиб қўйди. Ҳолбуки яқиндагина Ҳанон Мустафони севиб юргандим. Билсам, у севги эмас экан. Буни энди тушуниб турибман. Мен илк бор чинакам севиб қолгандим. Инсон ўз ихтиёрини йўқотиб, ишқ йўлида савдойига айланиши, одамови бўлиб қолиши сабабини энди тушундим.

Бир неча кун Котиблар хонадони атрофини айланиб турдим. Лекин, бахтга қарши хаёлим ўғриси дийдорини кўролмадим. Лоақал пардалари ҳилпираб турган дераза ортидан ҳам хиёл қараб қўймасди. Баъзида дарвозабон, боғбон ёки хизматкорлардан бири бирор юмуш билан ташқарига чиқиб қолишарди. Бир куни қудоғимга дарвозабонни чақираётган ёқимли овоз эшитилди. Сафо бўлса керак, деб юрагим «шиғ» этиб кетди. Тахминим тўғри чиқди. Бироқ ўзи кўринмади.

Қизни иккинчи марта Саъд Зағлулнинг дафн маросимида кўрдим. Деразаси Муҳаммад Али кўчасига қараган қандайдир уйнинг балконида бир неча аёллар тўпланишган эди. Ногаҳон, улар орасида кўз ёшларини артиб турган ўша қизга кўзим тушди. Кутилмаган қувончдан эсанкираб қолдим. Лекин қувончим умумий қайғу олдида ўтмиш пардалари ортига бе-

кинди. Кўп ўтмай уни келинчак либосида, уйининг зинапоясидан кўёвнинг машинаси томон тушиб келаётганида кўриб қолдим. Ушанда мен Сафолар қасрининг қаршисида, бир гуруҳ одамлар орасида турардим. Бу воқеалар бир йил ичида бўлиб ўтди. Лекин бу бир йил мен учун умрбод илҳом манбаига айланди.

Аҳволим дўстларимга ошкор бўлиб, баъзилари мени «Сафо Мажнуни» десалар, бошқалари эса бу ўткинчи ва алдамчи ҳиссиётни унутиб, эс-ҳушимни йиғишни маслаҳат беришарди. Биз энди балоғат ёшига қадам қўяётган ўсмирлар бўлиб, севги ҳақидаги тушунчаларимиз китобий таассуротлар натижаси эди.

— Узингни тут, йўқса Лайли ишқида ақлдан озган Қайс аҳволига тушиб қоласан,— деди Сурур Абдулбоқий.

Уша севгим мени не куйларга солмади. Ҳам қувонтирди, ҳам куйдирди. Чинакам гўзаллик шайдо-сига айландим. Муҳаббат аталмиш бу бедаво дард, гарчи сабабчиси аллақачонлар эҳалик бўлиб кетган бўлса ҳам, ўн йилдан ортиқ менга ором бермади. У энг нозик куй, нафис санъат асари каби бир умр қалбим тўридан ўрин олди.

Сафони эсладим дегунча ҳаётимдаги ўша тотли дамларни қўмсайман ва ўшанда мен чиндан ҳам ақлдан озган эдимми?— дея ўзимдан-ўзим сўрайман. Севгимнинг воқеликка айланиб, ҳаёт тажрибасидан ўтмаганига, севги имтиҳонида тобланмаганига, унинг аёвсиз ва шафқатсиз зарбаларига юзма-юз келиш насиб этмаганига афсусланаман.

Бир куни Ризо Ҳамода менга:

— Сафо сен учун ҳаёт рамзи бўлди,— деганида мутлақо ҳақ эди.

— Биз кўпинча бир-биримизнинг устимиздан кулишга ўрганиб қолганмиз. Лекин мен ўша кунларга ҳеч бефарқ қарай олмайман,— дедим мен.

— Бефарқ?! Инсон ҳеч қачон ҳаётидаги энг лаззатли дамларга бефарқ қарай оладими?— савол берди Ризо Ҳамода.

Олтмишинчи йилларда, бир вақтлар Котиблар оиласи истиқомат қилган иморат ёнидан ўтиб қолдим. Иморат бузилган, ишчилар унинг ўрнини текислаб, турар-жой учун тўртта катта бинога пойдевор қуришарди. Бу аҳволни кўриб, кулгим қистади, ҳам хўр-

лигим келди. Беихтиёр келинчак либосида зинадан тушиб келаётган, ҳозиргача мен у ҳақда ҳеч нарса эшитмаган Сафо кўз ўнгимда гавдаланди. У ҳаётмикин? Бахтлимикин? Олтмиш ёшда қандай кўринаркин? Бироқ Сафо қанақа ҳаёт кечирмасин, одамлар у ҳақда нималар демасин, ишқини қалбида умрбод пок сақлаган, унинг номи билан тирик, уни эслаган ҳамона вужуди ларзага келадиган бир бечоранинг борлигини билармикин?

САҚР ал-МАНУФИЙ

Тўлачадан келган, паст бўйли ва серғайрат Сақр ал-Мануфий секретариатимизда гап ташувчи эди, деса хато бўлмайди. Бироқ вақти келиб идорамиз «Сақр амакининг идораси» деб юритиладиган бўлди. Ҳақиқий изқувар, айна вақтда ўз манфаатини ҳам унутмовчи Сақр ал-Мануфий эрталаб хонама-хона қаҳва улаша туриб қўшни хонада ёки бошлиқ ҳузурда эшитган янгиликларини қулоғимизга шипшитиб кетарди. Шарора ан-Наҳҳолнинг оддий телефон диспетчери вазифасидан, то министр ўринбосари даражасига етишиш сирини ҳам ана шу дўстимиздан эшитган эдик. Аббос Фавзий, Адлий ал-Муаззин, Абдурахмон Шаъбон, Абду Сулаймон ва оқ кўнгил Тантовий Исмоиллар тўғрисидаги миш-мишлар ҳам шу ҳазратнинг беминнат хизматлари туфайли кўпчиликка ошкор бўлганди. Бир куни, урушдан кейин нарх-наво-нинг ошиб кетганлиги ва ойликка қараб қолган хизматчиларнинг оғир аҳволи ҳақида Аббос Фавзий билан ҳасратлашиб ўтиргандик, у:

— Сақр амаки лаззатли таомларга ўч-да, яна нуқул сифатлисини танлайди,— деди.

— Лаззатли таомларга ўч бўлиш бошқа-ю, уни топа билиш бошқа,— эътироз билдирдим мен.

Аббос Фавзий сўзида давом этди:

— У жуда ишбилармон. Қаерда тўй ёки аза бўлса, ўша ерда ҳозир-нозир. Хизматчилар орасига билдирмай кириб олади-да, пайт пойлаб туриб, дастурхон атрофида пайдо бўлиб қоладди. Айниқса, мавлуди шариф ойларида унинг пичоғи мой устида. Қоронги тушди дегунча, каттароқ масжид атрофидан нари кетмайди. Худойнда мириқиб овқатлангач, тўй-

ган қўзидек уйига жўнайди. Менимча, ҳеч қайси бой ҳам ўз қорни тўғрисида бунчалик қайғурмаса керак.

Сақр худойима-худойи, зиёфатма-зиёфат турлитуман лаззатли таомлар еб, ўзини парвариш қилиб юрганлиги сабабли соғлом ва бардам кўринса-да, аслида оиласи билан ал-Хусайния кварталда, Даъбас кўчаси муюлишидаги уйнинг қоронғи ертўласида ночоргина яшарди.

Аммо у бойлик орттириш режасини қачон тузган? Бу менга номаълум. Эҳтимол 1934 йили министрликда иш бошлашимдан илгари ҳам унда шундай режа бўлган-у уни шошмай, аста-секин амалга ошириб боргандир.

Айтишларича, Сақр дастлаб онасидан қолган уч-тўртта мис тақинчоқларни сотиб, пулини ишхонамиздаги зориққан ўртоқларга судхўрлик эвазига қарз бериб турган. Шу йўл билан аста-секин бойиб борган.

Аслида, Сақр амаки каби мўмин-мусулмонлар учун ҳаром йўл билан кун кечирши гуноҳ ҳисобланса ҳам, дўстимиз бу соҳага жон-жаҳди билан киришиб кетди ва кўп ўтмай камбағал хизматчилар орасида судхўр сифатида ном чиқарди. Қарз сўровчилар кун сайин кўпайиб бориб, Сақр амаки махфий банк марказига айланди. Сал ўтмай, ўзи ертўласида истиқомат қилаётган уйни минг жунайҳга сотиб олиб, унинг ўрнига тагида икки дўкони билан икки қаватли янги иморат қурди.

Унинг икки ўғли ва бир қизи бўлиб, Сақр уларни жуда хасислик билан вояга етказган эди. Қишлоқ касалхонасида қоровуллик қилаётган тўнғич ўғли отасидан ҳеч хабар олмасди. Қассобга шогирдликка тушган ўғли эса, ўртоқлари билан муштлашиб қолиб, пичоқ еб ўлганди. Энди бўйи етган қизи қаёққадир ғойиб бўлди. Уни биров ўғирлаб кетганми ёки ўзи уйдан қочиб кетганми, ҳеч ким билмасди.

Ушбу кулфатлардан чуқур қайғуга тушган Сақр амаки буларнинг ҳаммасини оллонинг жазоси деб билиб, судхўрликни тарк этиб, ҳажга ҳам бориб келди.

Қизиғи шуки, моддий ҳаёти қанчалик яхшиланмасин, Сақр амакининг ташқи кўриниши ва одати сира ўзгармади. Бечораҳол хизматчилар ўртасида ўзини молия министри ҳисобласа ҳам, гап ташиш ва текин овқатга ўчлиги қолмади. Лекин ёлғиз қолди дегунча,

дом-дараксиз кетган қизи ва ўлдирилган ўглини эслаб ўксинарди.

Жаъфар Халилнинг таъзиясига келган Адлий Муаззин мени кўриб, Сақр ал-Мануфий қамалганини айтди. Ҳайрон бўлиб, сабабини сўрадим.

— Бу одам жинни-пинни бўлиб қолганга ўхшайди. Уйда ёлғиз ўтирган экан, ювилган кийимларни кўтариб норасида дазмолчи қиз келиб қолибди. Сақр амаки эса унга тажовуз қилиб, номусига тегибди,— деди Адлий Муаззин.

Шу воқеадан кейин Сақр амакини анча вақтгача кўрмадим. Бир куни ал-Фийшовий қаҳвахонасида ўтирган эдим, ёнимга Сақр амаки келиб қолди. Бир-биримиз билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашдик. Маълум бўлишича, бир неча ой бурун қамоқдан чиқибди.

У қамоқдалигида хотини дунёдан ўтибди. Энди бутунлай ёлғиз эмиш. Тўнғич ўглининг олдига борган экан, у ерга бир ҳафта ҳам сиғмабди.

Сақрга тасалли бериб, кўнглини кўтаргандим, у:

— Мен бошимга тушган барча кулфатларга розиман. Қилмишимга яраша жазо тортдим. Лекин нечук Шарора ан-Наҳҳол ёки Адлий ал-Муаззинларга ҳам худо жазо бермаганига ҳайронман,— деди.

САБРИЯ ал-ҲИШМА

Сабрия Ҳишма 1930 йилларда Дарб Тайёб маҳалласидаги кичкинагина «ишрат» уйининг соҳибаси эди. Унинг қўл остида тўртта фоҳиша бор эди. Уша пайтларда бу аёл Саййид Шаир билан таниш бўлгани учун биз ҳам дўстимиз баҳонасида гоҳо у ерга бориб турардик ва беканинг яқин кишилари қатори ичкаридаги «базми жамшид»ларда қўшиқлар тинглаб, рақс томоша қилар, баъзан тонггача қолиб кетардик. Қирқ ёшлардаги, дўмбоққина, салобатли Сабрияга ҳамма итоат қиларди. Унга ҳеч ким: на фоҳишалар, на мижозлар, на қўшмачилар ва на ходимлар сўз қайтаришга журъат этиша оларди. Жаъфар Халил билан Шаъровий ал-Фаҳҳомларга бу аёл ёқиб қолди. Буни сезган Саййид Шаир уларни огоҳлантириб:

— «Уй» соҳибаси фойда олади, лекин ўзини сотмайди,— деди.

— Нима, у аёл эмасми?— сўради Шаъровий.

— У ҳам аёл. Лекин пулга сотилмайдиган аёл. Унинг винофуруш италиялик жазмани бор.

Иккинчи жаҳон уруши бошланиши биланоқ, Сабрия ўзи каби аёллар ичида янги, фавқулодда шароитга тезда мослашиб олганлардан бири бўлди. Шамполен кўчасида ижарага катта квартира олиб, уни махфий «ишрат» уйига айлантирди. Ал-Малика Нозли кўчасида эса майхона очиб, инглиз аскарларининг чўнтагини қоқлай бошлади.

Шундай кескин, ғала-говур вазиятда эс-ҳушини йўқотмай, ниҳоятда усталик билан иш кўраётган бу аёлга қойил қолган Саййид Шаир:

— Фаолиятининг бу қадар гуркираб кетишидан эсанкираб қолса керак, деб ўйлаган эдим. Лекин у жуда пишиқ ва уддабурон аёл чиқди, — деди.

Сабрия билан тез-тез учрашиб турадиган Саййид Шаир орқали унинг барча сир-асроридан воқиф бўлиб турардик. Жумладан, унинг бозорда вино ва эски-туски сотиб, фойда орттираётганлигини ҳам бизларга Саййид Шаир айтган эди.

— Сабрия, — дерди Саййид Шаир, — ўзи оми аёл бўлса ҳам, ҳисоб-китобда баъзи министрларимиздан устароқ. У маншатхона, майхона ва савдо-сотиқ ишларида бир тийинга ҳам янглишмайди. Барча айғоқчиларини ном-баном билади. Уни ҳеч ким алдай олмайди. Қўл остидаги қўшмачи ва фоҳишаларга нисбатан эса жуда сахий. Шунинг учун ҳам ходимлари уни ҳурмат қилишади, яхши кўришади. Ҳар бир қадамларини ўйлаб босишади.

— Мен кунига беш вақт намозини қанда қилмайдиган, риёкор Заҳрон Ҳассунадан кўра, маишатхона соҳибаси Сабрияни кўпроқ ҳурмат қиламан, — деди Ризо кулиб туриб.

— Унинг «фаолияти» ҳозир министрларимиз ва давлат арбобларимиз инглизлар билан биргаликда Ватан зарарига олиб бораётган ишдан минг чандон хайрли.

— Раҳматли дўстимиз Шаъровий ал-Фаҳҳом, — деди ғамгин оҳангда Жаъфар Халил, — қисқа ҳаётида шу аёлдан бошқасига кўнгили қўймаганди.

Урушнинг охириги йилларида Сабрия Ҳишма жуда катта бойлик орттириб, пул жамғаришда ман-ман деганларни ярим йўлда қолдириб кетди. У эллик бешга тўлганида барча ҳаром ишларига чек қўйди. Жамғармасини банкка ўтказиб, Маодийда ўзига

шинамгина вилла қурдирди. Шу вақтга келиб, италиялик жазмани дунёдан ўтди. Сабрия ўзи ёлғиз қолди. Унинг на қариндоши ва на бирор меросхўри бор эди. У барча гуноҳлари учун тавба-тазарру қилиб, оёқ-ёйишта, фаровон ҳаёт кечира бошлади. Ҳатто ҳажга ҳам бориб келди. Одамларга нисбатан саховати ошди. Хайрли ишларга катта-катта маблағлар ажратди.

1950 йили, олтимишга тўлганида топография идорасида ишлаётган ўттиз ёшлардаги бир йигитга турмушга чиқибди, деб эшитдим. Шундан сездимки, қариган чоғида ҳам нафси голиблик қилиб, қолган умрида яна бироз яшаб қолишга қарор этибди. Ушандан бери у ҳақда ҳеч нарса эшитмадим. Чунки унинг эшиги энди Саййид Шаир учун ҳам ёпиқ эди.

ТАНТОВИЙ ИСМОИЛ

Назаримда, феъли-атвори ва муомаласи жиҳатдан бошқа амалдорларга сира ўхшамайдиган ягона бошлиқ шу эди. Мен ишга кирганимда Исмоил министрлик секретариатининг мудирини бўлиб, эллик ёшга тўлди ҳамки, шу лавозимдан юқори кўтарилмади. Пенсияга ҳам 1944 йили шу мансабдан кетди.

Тантовий ҳужжатларимни кўздан кечираётиб сўради:

— Доктор Иброҳим Ақлнинг шогирдиман, денг?

— Ҳа, доктор Моҳир Абдулкаримнинг ҳам,— дедим фахр билан.

— Доктор Моҳир Абдулкарим яхши одам, аммо Иброҳим Ақл ярамас, шаккок, фарб мутеси.

Менда доктор Иброҳим Ақлни ҳимоя қилиш нияти йўқ эди. Шунинг учун ҳам:

— У илм соҳасида ҳеч нарса яратмади. Профессорлигидан эса, фақат номини қолди холос,— дедим.

— Илгари у Фарбнинг ювиндихўри эди, ҳозир ҳам шундайлигича қолди,— гапимни маъқуллади Тантовий.

Уни қачон бошлиқ ҳузурида кўрмай, доимо дадил, ўз иззатини сақлаган ҳолда муомала қилишига қўйил қолардим.

Кўпинча имзо чекиш учун келтирилган қоғозлардаги луғавий ва ҳарфий хатоларни тузатиб ўтирганига кўзим тушарди. Табиатан ҳалол Тантовий кўл

остидаги ходимларидан ҳар бир ишга астойдил киришишни, интизомли бўлиш, идорага умид билан келганларни мумкин қадар ноумид қайтармасликни талаб қиларди. Шубҳасиз, унинг бу одатлари бошқа амалдорларга ёқмас ва устидан кулишарди.

Министрлар советининг «Унутилган хизматчилар» тўғрисидаги махсус қарорига мувофиқ унинг ҳам мансабини оширишгани эсимда. Шу муносабат билан уни табриклаган эдим, Тантвовой ҳаммага эшиттириб:

— Асли ҳокимиятни шу «унутилганлар»га топшириш қўя қолишса ҳам бўлаверарди. Чунки нафсиламрни айтганда, энг ҳалол одамлар шулар,— деди.

Енимизда турган Сақр амакига бу гап ёқмади:

— Эҳтимол, шундан кейин жаноблари вафд партиясига муносабатларини ўзгартирсалар керак-а?

Тантовий бу фикрга қўшилмади:

— Бу қарор илдиз отиб кетган ёмонликни яхшилик билан мурасага келтириш, қийин аҳволдан қутилиш мақсадида зўрма-зўраки ўйлаб топилган тадбир. Сизлар вафд партиясининг пинҳоний нияти нимада эканлигини билмайсизлар. Ҳақ камол, ноҳақ завоф топиши муқаррар. Ҳокимиятни ҳалол ва шу ишга мос одамларга топшириб, золимларнинг жазосини бериш савоб иш. «Ватан» партияси раҳбарларини худо раҳмат қилсин. Улар курашни ҳам, қурбон беришни ҳам ўрнига қўйдилар. Қуруқ сиёсат ва келишувчилик билан чиқишолмадилар.

Бир куни мансаблари оширилиб, мукофотга тақдим этилган хизматчилар рўйхатини кўздан кечираётган Тантовий:

— Худога ва унинг ақл ожизлик қиладиган ҳикматларига ишонмаганимда эди, жинни бўлиб қолишим ҳеч гап эмасди,— деди.

Бу гапни эшитган таржимонимиз Абдураҳмон аш-Шаъбон қулоғимга пичирлаб:

— У ҳозиргача ўзини соғ ҳисоблайди шекилли,— деди.

Ҳа, кўпчилик уни жиннига чиқариб қўйганидан; баъзи гапларига аҳамият ҳам беришмасди. Унинг ўтмиши ҳақида менга Аббос Фавзий ва Сақр амакилар гапириб беришганди. Айтишларича, Тантовий йигирма ёшларида савдо институти дипломи билан бизнинг министрликка ишга тайинланиб; беш йил мо-

байнида молия ишлари бўйича инспектор бўлиб ишлабди. У пора олмайдиган, бировнинг ҳақини емай-диган, давлат мулкига хиёнат қилмайдиган, ҳалол одам бўлганлиги учун идора ходимларининг юрагига ваҳима тушибди. Чунки улар совға-салом ва пора олиб ишлашнинг пири бўлиб кетишган экан-да. Тантовий идора ходимларига уларни тириклик манбаидан маҳрум этиб қўядиган кучли бомба бўлиб кўри-нибди. Улар сал журъат этишса, уни ўлдириб қўйишлари ҳам ҳеч гап эмас экан. Лекин барибир Тантовийдан қутулишнинг чорасини ўйлаб топишибди. Ўйни, қандайдир сохта ҳужжатга билдирмай, унинг номидан қўл қўйиб юборишибди. Натижада мутлақо айбсиз Тантовий суд қилиниб, ишдан бўшатилибди. Ҳалол одамнинг қаллобликда айбланиб ишдан ҳайдалишини бир тасаввур қилинг-а! Мен айбдор эмас-ман, виждоним пок! Худо ўзи кўриб турибди,— деганича ишхонадан кетибди бечора. Шу кетганича беш йил мобайнида ўз ёғига ўзи қоврилиб, ярим оч-ярим яланғоч юраверибди. Охири бутунлай ҳолдан тойибдида, асаблари чарчаб, жинни бўлиш даражасига етибди. Ҳатто амакиси уни Ҳилвондаги асаб касалликлари шифохонасига ҳам олиб боришга мажбур бўлибди ва Тантовий у ерда бир йилча даволаниб чиқибди. Шу пайтларда молия ишлари вакили қаттиқ бетоб бўлиб, ажали яқинлашганини сезибди-да, маҳкама ишлари бўлим бошлиғини чақиртирибди ва Тантовий Исмоилга нисбатан адолатсизлик қилинганини тан олибди. Кейин махфий текшириш ўтказилиб, натижада Тантовий қайта ишга қабул қилинибди. Лекин «баъзилар» хижолат чекмасин учун уни «номолиявий» — «жавобгарлиги кам» ишга тайинлашибди.

У билан ўн йилга яқин бирга ишладим. Тантовий тақводор, ватанпарвар, ҳалол одам экан. У диний китобларни кўп мутолаа қилар, баъзиларини ёд ҳам биларди. Бир куни, ҳижрий янги йилни нишонлаш кечасида, ал-Ҳусайн масжидида Тантовий билан ёнма-ён ўтириб қолдим. Ушанда шайх Али Маҳмуд ҳозир бўлганларни янги йил билан табриклаб, энди ваъз бошлаган ҳам эдики, Тантовий ёнидагилардан:

— Олижаноблик ҳозир ҳам маъқулладимми ёки хурофот ҳисобладимми?— деб сўраб қолди. Сўнгра кўрқоқлик, порахўрлик ва хўжасизликни қораларкан, фикрини давом эттирди:— Ҳозир янги тўфон керак

бўлиб қолди. Майли, барчамиз фарқ бўлайлик, энг муҳими, кемада адолатли, янги замон қуриш учун олижаноб, ҳалол, солиҳ бир гуруҳ кишилар омон қолишса бас.

Тантовийнинг шахсий ҳаёти, ёшлиги, оиласи ва аёлларга муносабатини ўрганиб чиқиб, унинг текин-хўр, нокаслар орасида қолган ниҳоятда ростгўй, виждонли одам эканлигига имоним комил бўлди. Тўғри, гоҳо Тантовийнинг талабчанлиги шафқатсизлик даражасига етар, юз-хотир қилиб ўтирмасди. Шунинг натижасида дўстлари ҳам аксари душманга айланишарди. Таржимон Абдураҳмон аш-Шаъбон уни тентак қаторида кўрса, Аббос Фавзий Тантовий «Бин ал-Ҳаттоб»¹ дея мазаҳ қиларди.

Тантовий ўзининг яқин одамларини Европа таъсиридан сақлаб қололмаганига қаттиқ ачинар эди. Бир куни, мен унда энди ишга олинган эдим, Тантовий ҳузурда ўтирган хушбичим, жозибали бир қизни менга таништириб:

— Сурайё Раъфат, акамнинг қизи. Педагогика институтининг толибаси. Мен илм-зиё тарафдориман. Лекин аёлларнинг илм олиб, эркаклар билан ёнма-ён ишлашига мутлақо қаршиман. Бироқ на чора, акамга сўзим ўтмайди. Унинг ихтиёри ўзида. Менинг ишим фақат огоҳлантириб қўйиш,— деди норози оҳангда.

Тантовий тўғрисида хаёлимда қолган яна бир нарса 1942 йил, 4 февраль воқеасидир. Уша куни у иш столи ёнига ўтираётиб, менга мурожаат этди:

— Бу нимаси, сизларнинг раҳбарингиз инглиз танкида бош министр бўлиб кириб келди-ку!

Унинг қаттиқ изтироб чекаётганини кўриб индамай қўя қолдим.

— Шу йўл билан ҳокимиятга эришиш тарихда бўлмаган! Тўфон, тўфон! Янги тўфон керак!— дея хитоб қилди Тантовий.

ТАҲО АНОН

Таҳо Анон ўрта мактабнинг тўртинчи синфидан бошлаб биз билан ўқий бошлади. Унинг отаси Ассют

¹ Умар бин ал-Ҳаттоб. Муҳаммад пайғамбардан кейинги тўрт саҳобаларнинг иккинчиси. У 650-660 (х.) йилларда халиф-фалк қилган ва адолатли... «одил» халиф деб ном олган.

шаҳри полиция бўлимларининг бирида бошлиқ бўлиб ишларди. Кейинчалик, у Қоҳиранинг ал-Вайли полиция бўлимига бошлиқ қилиб тайинланди ва улар Аббосияда яшай бошлашди. Таҳо кўп ўтмай Жаъфар Халил, Ризо Ҳамода ва Сурур Абдулбоқийлар билан танишиб олди. Лекин кўпроқ мен ва Ризо Ҳамода билан яқин дўст эди. Чунки уччаламиз ҳам вафд партиясига мойил бўлиб, дунё қарашларимиз ҳам яқин эди. Дўстимиз Бадр аз-Зиёдий ҳалок бўлган иш ташлашда Таҳо ҳам иштирок этди. Уша куни мактабни қуршаб олиб, уни оёқ ости қилган полициячилар орасида Таҳонинг отаси ҳам бор эди. Отасининг ўқувчиларга қарши куч ишлатганини қоралаган эдик, Таҳо қаттиқ хижолат чекди:

— Отам ҳам бизлар каби ватанпарвар. У бир вақтлар Саъд Зағлулга ишонгандек Мустафо Наҳхосга ҳам ишонади. Лекин буйруққа итоат этишга мажбур бўлган.

— 1919 йили отангга ўхшаш кўп офицерлар революция томонига ўтишган,— деди Ризо Ҳамода.

— У вақтда революция бўлган эди, ҳозир эса шароит бутунлай бошқача,— эътироз билдирди отасини ҳимоя қилиб.

Таҳо табиатан жиддий бўлгани учун Жаъфар Халилнинг ҳазилларини ёмон кўрарди.

Биз баъзан классик ва шунингдек янги ғояларни олға сурувчи замонавий ёзувчиларнинг асарларини бирга мутолаа қилар ва ўқиган асарларимиз устида қизгин баҳслашардик. Кўпинча фикрларимиз бир-бирига мос келарди. Таҳо китобий гапларга астойдил ишонар, ҳаёт қийинчиликларига ўша китоблардан жавоб изларди. Менинг Сафо ал-Котибни яхши кўришимни эшитган Таҳо ҳайрон бўлиб:

— Бу ғайри табиий ҳол,— деди.

— Ғайри табиий бўлса ҳам, уни севишим рост,— жавоб қайтардим унинг гапидан аччиғланиб.

— Мен ҳам амакимнинг қизини яхши кўраман, яқин орада унаштириб қўйишади,— деди Таҳо.

Ҳар бир масала бўйича китобга мурожаат этишга ўрганиб қолган Таҳо бир куни мени кутубхонага бошлаб борди. Биз инглиз қомусида «Муҳаббат»нинг турлари ҳақидаги мақолани ўқиганимиздан кейин у менга танбеҳ берган бўлди:

— Мана, муҳаббатнинг ҳар хил кўринишлари:

жисмоний, руҳий ва ижтимоий. Кўриб турибсанки, сендаги ҳиссиёт муҳаббат эмас, тентаклик холос.

Унинг гапидан жаҳлим чиққанини кўргач, Таҳо кулиб туриб:

— Хафа бўлма, бу ҳақда яна бирор нарса ўқишимиз керак шекилли ҳали,— деб қўйди.

Лекин шундан кейин биз муҳаббат тўғрисида ҳеч нарса ўқимадик. Бироқ ёзги таътил кунлари бошқа нарсалар, айниқса турли янги ҳодисалар ҳақида кўп мутуола қилдик. Уқиган ҳар бир асаримиз ёш қалбимизда чуқур из қолдириб, биз учун янгидан-янги дунё кашф этиб борди.

Кунларнинг бирида ал-Фийшовий қаҳвохонасида ўтирган эдик, Таҳо:

— Биз ҳамма нарсани янгидан бошлашимиз керак,— деди.

— Янгидан?

— Ҳа. Акс ҳолда, қийинчиликларга бардош беролмаймиз.

Гарчи нима демоқчи бўлаётганини англаб турган бўлсам-да, унга савол назари билан қарадим.

— Ҳа. Ҳаммасини бошидан бошлаймиз. Маданиятимизни ақл ва идрокка таянган ҳолда қайта тиклашимиз керак.

— Мураккаб муаммоларга дуч келиб қолсак-чи?

— Ақл билан иш тутсак ҳаммасини енгамиз.

Таҳо Анон билан университетнинг иккинчи курсига бира бирга ўқидик. Кейин кутилмаган воқеа юз берди. Исмоил Сидқий 1923 йил конституциясини бекор қилди. Вафд партияси унга қарши чиқиб, халқни курашга чорлади. Вазият ниҳоятда кескинлашди. Ҳар бир чорраҳа полиция ва аскарлар билан лиқ тўлди. Шунинг учун катта намоиш ўтказишнинг имконияти бўлмади. Маҳаллаларда, муюлишларда, тор кўчаларда тўпланган турли тоифадаги одамлар ғавғо кўтаришар, полициячиларни тошбўрон қилишарди. Лекин полициячилар ўқи остида тум-тарақай бўлиб кетардилар. Ризо Ҳамода, Таҳо Анон ва мен шу хилдаги намоишларда иштирок этиб турдик. Бир куни ёмғирдек ёғилаётган ўқлар остида юзлаб қурбон бўлгани, аскарлар зир югуриб ярадорларни машиналарга улоқтирганлари, асфальтдаги қон изларини тупроқ ва қум сепиб йўқотишга уринганларини ўз кўзимиз билан кўрдик. Кечга бориб намоишчилар сафи сийрак-

лашди. Лекин узоқдан шовқин ва яккам-дуккам ўқ овозлари эшитилиб турарди. Уйга қайтишга қарор қилдик. Қаттиқ ҳориганимиз учун бир-биримизга суйниб, терлаб-пишиб, Ҳасан ал-Акбар кўчасидан базўр ўтиб борардик. Уртамизда кетаётган Таҳо Анон:

— Халқ бир неча ойдан бери қаршилиқ кўрсатмоқда. Қурбонлар ҳисобсиз,— деди.

— Исмоил Сидқий ашаддий қонхўр экан!— хитоб қилди Ризо Ҳамода.

— Ҳар ҳолда халқнинг кўзи очилиб, вазиятни тушуна олгани доктор Моҳир Абдулкарим салониди эшитган сафсаталаримиздан кўра фойдалироқ,— деди Таҳо ва бирданига гавдаси шалвираб қолди.

— Сенга нима бўлди, чарчадингми?— деб сўраган эдим, Таҳо чурқ этмай гавдасини баттар кифтига осилтирди. Бундай қараб унинг оғзидан қон оқаётганини кўрдик.

— Яраланибди!— деб қичқирди Ризо Ҳамода.

Ўқ овозлари ҳамон тинмасди. Уйларнинг бирида «Тиш доктори» деб ёзилган лавҳага кўзимиз тушиб, шартта ўша уйга кирдик. Қабулхонада фельдшердан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Фельдшер Таҳони диванга ётқизди-да, тез ёрдамга қўнғироқ қила бошлади.

Лекин вақт ўтган эди. Тез ёрдам етиб келгунча, Таҳо қўлимизда жон берди.

АБДУРАҲМОН ШАЪБОН

Секретариат идорасига қадам қўйишим биланоқ Абдураҳмон Шаъбон диққатимни жалб этди. У Аққод каби узун бўйли, Зевар пошо каби гавдали, савлатли, башанг костюмда бўлиб, ташқи кўринишидан бирор министр ёки банк директорига ўхшарди.

— Жаноблари министрлигимиз таржимони, муҳтарам Абдураҳмон Шаъбон,— дейишди уни менга таништираётиб.

Биринчи кунни Шаъбон менга одамови, камгап, қайсардай бўлиб туюлди. Тақдир тақозоси билан бир хонада, ёнма-ён ўтириб ишлашимизга тўғри келган бу ҳамкасбимнинг дилига йўл топа олишим қийин бўлса керак, деб ўйладим. Аммо янглишган эканман. Абдураҳмон табиатан бир гапириб, ўн куладиган, очиқ кўнғил, ўктам одам экан. Қулганда ҳам шундай са-

мимий, гўдаклардек беғубор кулардики, ҳатто юма-лоқ юзларигача анордек қизариб кетарди. Суҳбат чоғида ўзи яхши билмаган нарсалар ҳақида кўп гапирар, ақли етмаган мавзуларга ҳам билар-билмас аралашиб кетаверарди.

Хуллас, кўп гапиришни яхши кўрарди. Оғзи-оғзига тегмай машина, уй жиҳозлари, касалликлар, сиёсатдонлар, кинофильмлар, мамлакатлар, тарих, жуғрофия, илми фалак, қонун, чиқимлар, даромадлар, «ишрат» уйлари ҳақида гапиргани гапирган эди. Ёши ўттиз бешда-ю қилиқлари гўдакларникидек ёқимли, латифалари беозор, хушчақчақ эди. Аммо жаҳли чиқса (унинг сал нарсага жаҳли чиқиши мумкин эди), асти қўяберинг. «Ерлар ларзага келиб, вулқонлар отилиб, бўронлар увилларди»¹. Борди-ю, унга ҳеч ким аҳамият бермаса, ўзидан-ўзи ҳовридан тушар, айтган сўзларидан хижолатланиб, кечирим сўрарди ва сигарета таклиф қиларди ёки Сақр амакига айтиб, қаҳва олдириб келарди.

Бир куни ҳамкасбларимиздан кимдир Абдураҳмон билан баҳслашиб қолди. Рақибни анча ўжар экан, ўз фикрини исботлаш мақсадида ислом дини тарихидан мисол келтириб:

— Бадавий бир куни Абдумалик бин Марвон ҳузурига кирибди-да, дебди...— дейиши ҳамоно, бу соҳада авом Абдураҳмон девдай қоматини ростлаб ўдагайлай бошлади:

— Абдумалик бин Марвон! У ким ўзи? Менга қандайдир ҳайвон тўғрисида гапирасан. Сенинг ҳам, Абдумалик бин Марвонингни ҳам падарига лаънат!

Бечора баҳсчи хонадан ўқдек отилиб чиқиб кетди. Лекин у Абдураҳмон устидан шикоят қилмади. Секретариатимиз бошлиғи Тантовий Исмоил ҳам Абдураҳмоннинг бундай одатларига кўникиб қолган эди.

— Шаъбон тентак бўлса ҳам, министрлигимизда ундан ҳалол одам йўқ,— дерди у доимо.

Мен бу таржимон билан айниқса, ўзинг яхши билган, лекин у билмаган мавзуларда баҳслашиш мутлақо хатарли эканлигини англадим. Абдураҳмоннинг феъли-атворини яхши ўрганган Аббос Фавзийгина у билан муомала қилиш йўлини биларди. Абду-

¹ Қуръон оятига ўхшатма — реминисценция.

раҳмон ҳам гарчи дилида уни ёмон кўрса-да, ҳурма-тини ўрнига қўярди.

Абдураҳмоннинг отаси ҳарбий министр бўлган экан. У ўғлини табобат илмини ўргансин деган ният-да Францияга ўқишга жўнатибди. Шаъбон бўлса ўн йилни Франциядан Англияга, Англиядан Францияга беҳуда бориб-келиш билан ўтказибди. Икки йил медицина факультетида, иккки йил табиёт факультети-да, шунингдек, ҳуқуқшунослик ва адабиёт факуль-тетларида ҳам бир-икки йилдан ўқибди. Лекин дип-лом ололмабди. Отаси вафотидан кейин Мисрга қайт-ганда, Абдураҳмон ўттиз ёшда эди. Унинг чет элдан олиб келган билими, агар инглиз ва француз тиллари-ни яхши ўзлаштириб олганини ҳисобга олмаганда, аёллар, қимор, қовоқхона, кино-театр ва «ишрат» уйлари ҳақидаги чалакам-чатти маълумотлардан нари ўтмасди. Шаъбон чет элдан ўзи билан тенгқур ли-ванли аёлни ҳам олиб келганди. Абдураҳмонга ота-сидан ҳеч нарса мерос қолмаганди. Элчига турмушга чиққан опаси эса, чет элда яшарди.

Абдураҳмон аввал Франция элчихонасига таржи-мон бўлиб ишга кирган. Лекин у ерда бир йил ҳам ишлай олмаган. Матбуот вакилига мушт туширгани учун ишдан кетишга мажбур бўлган.

Радиода бироз ишлаган. Аммо биттаси билан қат-тиқ жанжаллашиб қолиб, у ердан ҳам кетган. Кейин «сал-Муқаттам» газетасида бошлиғини ҳақорат қилиб, маҳкамага тушишига сал қолган. Кейин у ердан ҳам кетишга мажбур бўлган. Ниҳоят министрликка ишга келди. Рўзғорда ҳамма нарса бекаму кўст бўлишига ўрганган Абдураҳмон Шаъбон биргина маоши билан қаноатланмади. Икки тил соҳасидаги билимини пул тэпишга—нашриётга материаллар тайёрлашга иш-латди. Жон-дилидан севадиган ёлғиз қизи деб ўлиб-тирилиб меҳнат қилди.

— Баъзан,— деди у бир куни менга,— атрофимга қараб ҳайрон бўламан; ўзимни жоҳил, пасткаш, ито-атгүй, риёкор хизматчилар орасида бегона ҳис қила-ман. Эй, раҳматли отагинам, нега бор-шудингизни қиморга бой берганикинсиз-а?

Унинг мусулмонлиги туғилганлик тўғрисидаги гу-воҳномасида қайд этилган эди, холос. Динга алоқаси бўлган кишилардан фақат Муҳаммад пайгамбарнинг номини биларди. Руҳий ва моддий олам билан қизиқ-

масди. У кашанда, ичкиликбоз, қиморбоз, шу билан бирга, олиҳиммат ва ор-номусли эди. Барча танишларим ичида энг эзмаси шу десам хато бўлмас. Ишдан сўнг бирга кетаётганимизда министрликдан то уйининг олдидаги трамвай бекатигача тинмай гапириб борарди. Мен эса сабр-тоқат билан қулоқ солардим. Йўлида учраган ҳар бир нарсани танқид қилар ва уни Франция ёки Англияда кўрганлари билан таққосларди:

— Қарагин, мана бу дўкон ва магазинчалар сенга ёқадими? Булар магазин эмас, отхона-ку!

— Шаҳар марказидаги кўчаларнинг ифлослигини қара. Ҳадемай у ер пашшалар маконига айланади.

— Сулаймон пошо кўчасидаги яланг оёқ болаларга нима дейсан?

— Мана бу антиқа манзарага қара. Арава, туя ва енгил машина бир карвонда. Яна сизлар «Мустақиллик ёки ўлим!» деб аюҳаннос соласизлар.

— Али Маҳмуд қорининг овози сенга ёқадими? Кўзи кўр, башарасига қарасанг, кўнглинг айнийди. Жиннига ўхшаб бақиргани-бақирган. Буни христианларнинг музика садолари остида адо этиладиган пешинги ибодати билан солиштириб кўр-а...

— Менга ишонавер, сен қойил қолаётган Миср сиёсатдонлари чет эл элчихоналаридаги оддий хизматчиларга ҳам тенг келолмайдилар.

— Миллион-миллион ночор деҳқонларнинг яшашдан мақсади нима? Нега уларни замонавий қишлоқ хўжалик техникаси билан таъминламайсизлар?

— Миср маданияти ихтиро этган энг муҳим янгилик — наша. У ҳам вискининг ёлдида ҳеч нарса эмас.

— Мана шу ёзувчи ва адиблар ҳақиқатда ҳам сенга ёқадими? Ишонтириб айтаманки, жаҳон миқёсида уларни ёзувчи эмас, оми деб биладилар.

— Мени кечирасан, аммо сен парвона бўлаётган арбоблар ва сиёсатдонларнинг барчасига тупураман.

— Бизга берилган энг «катта бахт» нима, биласанми? Европанинг Мисрни босиб олиши. Қелажак авлод буни мавлуди шарифдек нишонлайди.

— Ғазабимни қўзғатаётган нарса сизларнинг ўринлими, ўринсизми. Умарнинг одиллиги, Муавия-

нинг айёрлиги, Холид бин Валиднинг ҳарбий маҳорати ҳақидаги сафсатарингиз; Умарми? Тиламчи. Муавия қаллоб, Холид эса уч пулга арзимайдиган саркарда. Унинг адабини берадиган киши бўлмаган.

— Миср аёли — ҳурматга лойиқ бирдан-бир жонзот. У ҳақиқий арслон. Унга озгина эрк берилса борми, қириб ташлашга лойиқ бу халққа бахт келтириши мумкин.

— Европаликлар ер юзини эгаллаб олиб, ўзларидан бошқаларни қириб ташласалар, башарият учун яхши бўлмасмиди-а?!

Бу сўзлар унинг шу масала юзасидан юритадиган муайян мулоҳазаси эмас эди, уларни қалбидаги адоват ёки нафратдан ҳам айтмасди. Буларнинг ҳаммаси жон куйдириб, енгил истехзо билан айтилган сўзлар эди, холос. Агар шу пайтда Европанинг устунлигини исботловчи бирор мутаассиб чиқиб қолса, у шу ондаёқ Шарқнинг ҳақиқий ҳимоячисига айланарди. У табиатан эътирозга мойил, сен «ширин» десанг, у «аччиқ» дейиши турган гап эди. Унинг учун баҳслашишга имкон бўлса бас.

Абдураҳмон қизини жуда яхши кўрарди. Унга сажда қилишга ҳам тайёр эди. Қизининг баъзи бир жиҳатларини дoston қилишни, билар-билмас айтган баъзи гапларини ҳикматлар дурдонаси даражасига кўтаришни яхши кўрарди. Ҳар хил урушлар ва ҳодисалар натижасида ватан бошига тушган оғир кунлар ҳақида қизим ундоқ деди, қизим бундоқ деди, деб баъзан ўзидан қўшиб-чатиб, ҳатто катта ёшдаги одамлар айтиши мумкин бўлган фикрларни ҳам унга тегишли қилиб кўрсатарди.

Мен Абдураҳмоннинг илонинг ёғини ялаган Адлий ал-Муаззин ва Шарора ан-Наҳдоллар билан тўқнашиб қолишидан чўчиб юрдим. Лекин Шаъбоннинг ташқи кўриниши, салобати, анча-мунча одамни, ҳатто баъзи амалдорларни ҳам у билан ҳурматда бўлишларини тақозо қиларди. Ўзи ҳам элчихона, радио ва газета редакцияларидаги кўнгилсиз воқеалардан кейин, обрўли кишилар мажлисидан анча четда юрадиган бўлиб қолганди.

Абдураҳмон кўпинча:

— Ярамас, муттаҳамларни ҳурмат қилишга ўрганган кунларимизга минг лаънат!— дерди менга.

Бир куни уни «ал-Фийшовий» қаҳвахонасига таклиф қилиб, Жаъфар Халил, Ризо Ҳамода, Шаъровний ал-Фаҳҳомлар билан таништириб қўйдим. Учрашиб турадиган жойимиз ҳам, дўстларим ҳам унга маъқул бўлди. Шаъровний ва Жаъфарларнинг дафн маросимида куюниб-куюниб йиғлади.

Дўстлигимиз қанчалик самимий бўлмасин, мен ҳам унинг габабидан омон қолмадим. Бир куни газетада Салома ал-Ҳижозий хотирасига бағишланган мақолага кўзим тушиб қолди ва мақола муаллифининг фикрига қойил қолиб, Аббос Фавзийга мурожаат қилдим:

— Буни қарангки, Вердининг ўзи «Агар Салома Италияда туғилган бўлганда, мен бунчалик шуҳрат қозонмаган бўлардим»,— деган экан, дейишим билан китоб ўқиб ўтирган Абдураҳмон Шаъбон қўлидаги китобни мен томон улоқтирди-да, момақалди роқдек гумбурлаган овоз билан бақира кетди:

— Бу ўзбошимчалар нима ёзишса ишонаверасанми? Салома Ҳижозий ким бўлибди? Франциядаги ҳар бир ахлат ташувчи сенинг Саломангдан кўра яхшироқ куйлайди. Сиз, мисрликлар, шунақасизлар ўзи. Баландпарвоз гапларни яхши кўрасизлар: «Шарқ юлдузи!», «Қирол ва амирлар хонандаси!», «Қўшиқ маликаси!», «Саҳна офтоби!». «Мисрлик бўлмасам, мисрлик бўлишни орзу қилган бўлардим». Ундан кўра, эшак бўлган яхшироқ! Эшакдан фойда бор. Тупурдим бундай мамлакатга!

1950 йилда Абдураҳмоннинг қизи миллий банк амалдорларидан бирига турмушга чиқди. Тўй «Оберж»да ўтказилди. У хурсандлигидан ўзини қаерга қўйишини билмасди. Биз ҳам қувончига шерик бўлдик. Уша тўйдан кейин икки йил ўтгач, 27 январь 1952 йилда министрлик хизматкорларидан бири хонамизга кириб:

— Бандалик-да, Абдураҳмон Шаъбон оламдан ўтди,— деди.

Бу мудҳиш хабардан ҳаммамиз ҳанг-манг бўлиб қолдик. Кеча у билан деярли уйигача бирга боргандим. Намойишчиларга лиқ тўла кўчалардан қийинчилик билан ўтиб бораётганимизда, ёнаётган бинолар, магазин, ресторан ва кино-театр деразаларининг гоҳ у еридан, гоҳ бу еридан аланга чиқиб турганини кўрган эдик.

Эртаси куни, жанозада маълум бўлишича, Абду-
рахмон инглиз улфатлари билан қовоқхонада ўтирган
экан; у ерга бостириб кирган намойишчилар қовоқхо-
надагиларнинг ҳаммасини отиб ўлдиришибди.

АБДУЛВАҲОБ ИСМОИЛ

Иккинчи жаҳон уруши йиллари ўрта мактабда
араб тили ўқитувчиси бўлиб ишлаган Абдулваҳоб
Исмоил билан доктор Моҳир Абдулкаримнинг уйда
танишгандим. Ушанда у ўттиз ёшларда эди. Бугун
эса бамисоли эртақ қаҳрамони. У ҳақдаги тафсилот-
лар ҳам эртақлардаги каби ранг-баранг.

Ал-Азҳарни битириб, баъзан адабий журналларга
танқидий мақолалар ёки қасидалар ёзиб турадиган
бу дўстимиз чет тилини мутлақо билмасди. Лекин
шунга қарамай, билим доираси кенг ва чет тилидан
анча хабардор Иброҳим Ақл, Солим Жабр, Зуҳайр
Комиллар мунозарасида дангал қатнашиб, мантиқи-
нинг кучлилиги билан уларни лол қолдирарди. Абдул-
ваҳоб тилининг равонлиги ва табиатининг вазминлиги
билан ҳам бошқалардан ажралиб турарди. Унинг
асабийлашгани, қўпол муомаласи ёки одоб доираси-
дан чиққанлигини мутлақо билмайман. Доймо катта
олимлар суҳбатида бўлар, илмда улардан қолишмас-
ди. Ғарб адабиёти билан фақат таржима асарлари
орқали танишган бўлса ҳам, бу соҳада йирик-йирик
мутахассислар билан дадил баҳслаша оларди. Баъзи
масалаларда Иброҳим Ақл, Солим Жабр ва Зуҳайр
Комиллардан анча устунлиги сезилиб турарди. Ҳозир-
ги замон араб адабиёти тўғрисидаги мулоҳазалари
Лондон ва Париж дипломига эга бўлган танқидчи-
ларникидан чуқурроқ эди. Унинг фикрларида фақат
тажрибали мутахассисларгагина хос аниқлик ва му-
камаллик бор эди.

— Бу йигит ажойиб истеъдод эгаси. Афсуски, чет
элга ўқишга юборилмади,— деди бир куни менга док-
тор Моҳир Абдулкарим. Доктор ҳар кимга ҳам бун-
дай баҳо беравермасди.

Абдулваҳоб Исмоил ҳар бир гапини ўйлаб гапи-
рувчилардан эди. У фикрлаш, юриш-туриш ва ҳока-
золарда ўзини замонавий қилиб кўрсатишга уринар-
ди. Аммо тақводорлиги, ҳаттоки мутаассиблиги мен

учун сир эмасди. Бир куни ёш қибт ёзувчиси ўзининг танқидий-публистик мақолалар тўпламини унга ҳадя этган экан, ўша куниёқ Абдулваҳоб бу ҳақда ал-Фийшовий қаҳвахонасида менга:

— У ақлли, истеъдодли, нозик дид эгаси, ўзига хос фикрлаш услуби бор,— деди.

Мазкур ёзувчининг мухлиси бўлганим учун ҳам холисона савол бердим:

— Қачон бу ёзувчи ҳақида бирор нарса ёзасиз?

— Кўп кутишингизга тўғри келади,— деди Абдулваҳоб маъноли кулиб.

— Нега?

— Чунки Ислом динига қарши чиқадиган истеъдодларни ҳеч қачон қувватламайман.

— Жаҳолат-ку ахир бу?!— дедим жаҳлим чиқиб.

— Менга баҳо беришга ошиқманг. Фойдаси йўқ.

— Эҳтимол, лекин фикрингизга қўшилмайман.

— Бу мавзуда вафдчи билан баҳслашиш бефойда. Ўзим ҳам бир вақтлар вафдчи бўлганман. Лекин сизга очигини айтсам, ғайридинларга ҳеч ҳушим йўқ.

У ҳақиқатда ҳам бир вақтлар вафдчи бўлган эди. Лекин ҳаддан зиёд ҳурмат қилган дўсти — доктор Аҳмад Моҳир ўлимидан кейин вафддан чиққан. Саъдчилар ҳукумати даврида инспектор лавозимига кўтарилди. Аҳмад Моҳирни ҳалок этган ўқ Абдулваҳоб Исмоилнинг орзуларини ҳам барбод этганди.

— Ватан энг яхши фарзандларининг биридан жудо бўлди,— деди у чуқур қайғу билан.

Абдулваҳоб кўпинча саломатлигидан нолиб юрарди, шуни баҳона қилиб рўза тутмасди. Лекин қандай дарди борлигини очиқ айтмасди. Оилани муқаддас деб билар ва бузуқликни ёқтирмасди.

Бироқ ҳавас қилгули даражада ахлоқли Абдулваҳоб Исмоилда пора олишга мойиллик сездим. Бу ҳақда мен бошқа одамдан эшитганимда ишонмаган бўлардим.

Воқеа босмахона директори бўлмиш бир ёзувчи билан боғлиқ эди. Абдулваҳоб уни ўлгудек ёмон кўрарди ва:

— Агар у босмахона директори ва журналнинг бош муҳаррири бўлмаса мақолаларини ҳеч қайси

---

¹ Саъдчилар — мутаассиб буржуа помещик Саъд партияси аъзолари.

газета ёки журнал қабул қилмаган бўларди,— дерди.

Бироқ «ар-Рисола» журналида Абдулваҳобнинг шу шахсни кўкларга кўтарувчи мақоласи чоп этилди. Бу мени жуда ҳайратга солди. То босмаҳона директори ўз китобини нашр этилишига ижобий тақриз ёзиб беришини сўраб Абдулваҳобга мурожаат этгани ва эвазига катта пул ваъда қилгани ҳақида эшитиб қолмагунимча, бу жумбоқни ечолмай бошим қотди. Шунда унинг ёш қибт ёзувчисига нисбатан адолатсизлик қилганини эсладим. Қулай келган фурсатни кўлдан бой бермабди-да!

Шундан сўнг Абдулваҳобнинг ростгўй, ҳалоллигига ишонмай қўйдим.

У илгаригидек инспектор лавозимида қолаверди. 1950 йили ҳокимият вафд партияси қўлига ўтгунга қадар унинг номи матбуотда кўриниб турди. Шу йили, янги тайинланган министрининг қўпол муомала қилгани баҳонасида Абдулваҳоб инспекторликдан кетиб, бутунлай ижодий ишга берилди. Исломи дини хусусида китоблар ёза бошлади. Бу соҳада у анча шуҳрат қозонди. Абдулваҳоб Исмоил 1952 йил июль революцияси арафасида вафдга қарши кураш ва иломни ҳимоя қилишга қаттиқ берилган эди. Орадан икки йилча вақт ўтди. Бир куни Солим Жабрни кўргани борган эдим, у:

— Абдулваҳоб Исмоилнинг юлдузи янада ёрқинроқ порлайдиганга ўхшайди,— деди.

— Бу билан нима демоқчисиз?— сўрадим мен қизиқиб.

— У энди раҳбарларга яқин.

— Публицист сифатидами ёки тақводор ёзувчи сифатидами?

— «Мусулмон биродарлар» ташкилотининг аъзоси сифатида.

— «Мусулмон биродарлар»?! Мен уни Саъднинг содиқ тарафдорларидан бири деб билардим-ку?!

— Елғиз олло таологина ҳеч ўзгармайди, аммо ўзи ҳамма нарсани ўзгартиришга қодир,— деди Солим Жабр истеҳзо билан.

Орадан бир йил ўтар-ўтмас Абдулваҳоб Исмоилни «Инглизлар бари» яқинида учратиб қолдим. Қўл бериб кўришиб, бирга кетдик. Йўлда суҳбатлашиб бордик. Суҳбат революцияга келиб тақалди.

— Революцияни олқишлайман. Ривож топсин. Лекин революция раҳбарлари нима хоҳлаётганликлари менга қоронғи,— деди у эҳтиёткорона.

Сўзларида қандайдир яширин алам борлигини сездим. Абдулваҳоб мисрликларда камдан-кам учрайдиган хусусият — ўз фикрини сир тутишга қодир эди.

— Эшитишимча, «Мусулмон биродарлар» ташкилотига аъзо бўлибсизми?— сўрадим мен ҳам эҳтиёткорона.

— Бу ҳар бир мусулмон учун бурч-ку!— деди Абдулваҳоб маъносиз кулиб.

— Адабий танқид билан шуғулланмай қўйганингиз ачинарли.

— Қандай жоҳилона тилак!

Биз хайрлашарканмиз, кейинги учрашувимиз фақат тасодифан бўлиши мумкинлигини ҳис этдим.

Революция билан «Мусулмон биродарлар» ташкилоти ўртасида рўй берган биринчи тўқнашув¹да Абдулваҳоб Исмоил бошқалар қатори ҳибсга олиниб, иши судга оширилди. У ўн йилга ҳукм қилиниб, 1966 йилда озодликка чиқди. Кўргани уйига бордим. Ташқи кўриниши унча ўзгармабди. Фақат сочига оқ ора-лабди холос, 57—58 ёшлардаги эркак учун бу табиий ҳол. Бироз тўлишибди. Саломатлиги ҳам ёмон эмасди. Узини тутиши ҳам ўша-ўша вазмин, хотиржам. Салом-аликдан кейиноқ ижтимоий мавзудан гап очиб, виқор билан ўз нуқтаи назарини тушунтира кетди:

— Четдан келтирилган ҳамма қонунлар ўрнини қуръон, шариат эгаллаши, аёллар ичкарига қайтарилиши лозим. Маълумот олишсин, майли. Лекин ишлаш учун эмас, балки рўзғор учун керакли билимга эга бўлишса бас. Талоқ қилинган ёки тул аёлларга давлат нафақа тайинласа ёмон бўлмасди. Социализм, ватанпарварлик ва европача маданият — буларнинг ҳаммаси дилимиздан чиқарилиб ташланиши лозим бўлган бемаънилик.

У шундай ғазаб билан илмга ҳужум қилдики, паришон ҳолда сўрадим:

— Нима? Илмни ҳам ҳаётимиздан чиқариб ташлашимиз керакми?

¹ 1954 йили «Мусулмон биродарлар» ташкилоти президент Носирга суиқасд уюштирди.

— Ҳа, бу соҳада биз ҳеч қачон муваффақият қозолмаймиз. Бошқалар биздан ўзиб кетишди. Энди қанча уринмайлик, барибир орқада судралиб қолаверамиз. Ҳозир фанга янгилик киритувчи бирор рисоламиз йўқ. Биз фақат ислом рисоласи-ю, оллога ибодат қилишни билишимиз керак! «Капитал» ҳам, диалектик материализм ҳам бизга керак эмас.

Унинг гапларини анчагача ижирганиб тинглагач, хайрлаша туриб сўрадим:

— Нима билан шуғулланмоқчисиз? Фикримни тўғри тушунинг-ку, лекин адабий танқидга қайтганингиз маъқул.

— Мен чет элда ишлаш учун таклиф этилдим,— деди хотиржамлик билан Абдулваҳоб.

— Қандай қарорга келдингиз?

— Ҳозирча ўйланиб турибман.

Ниҳоят ташқари чиқдим. Шу суҳбатдан бир йил кейин газеталар «Мусулмон биродарлари»нинг янги суиқасди ҳақида хабар беришди. Уша пайтда Абдулваҳоб Исмоил хаёлимга ҳам келмади. Чунки уни чет элда деб юрардим. Лекин дўстим Қадрий Ризқнинг айтишича, Абдулваҳоб Исмоил ҳам шу суиқасдда иштирок этибди ва ҳибсга олинishi чоғида қаршилик кўрсатмоқчи бўлгани учун ўша ернинг ўзида отиб ташланибди.

АБДА СУЛАЙМОН

Уни министрликка ишга олинган биринчи аёл деса, эҳтимол, хато қиларман, лекин секретариатимизда биринчилиги аниқ эди. Абда иккинчи жаҳон уруши йиллари, Аббос Фавзий эндигина секретариатимиз бошлиғи қилиб тайинланган ойда бизга ишга келди. Уша вақтларда у дўмбоққина, буғдой ранг, ҳусни ўртача, йигирма беш ёшлардаги хушчақчақ қиз эди. Бакалавр дипломи борлигига қарамай, отасининг оғир бетоблиги сабабли анча вақтгача ишга кирмай юриб, отаси вафотидан кейин бизга ишга тайинланганди.

Абда хонамизда пайдо бўлиши билан Аббос Фавзий бизни огоҳлантириб:

— Янги ҳамкасабани қанотинглар остига олинглар,— деди.

— У сизнинг ҳаммаҳаллангиз, Саййида Зайнабда туради,— ахборот берди Сақр амаки менга қаҳва узатаётиб.

— Саййида Зайнабда турса нима қилибди?— сўрадим мен.

— Саййида Зайнабда талабалар кўп. Шунинг учун ҳам у ерда ўсган қизлар аксари... Умуман, уларнинг кимлигини билиш қийин,— деди шубҳали оҳангда Сақр амаки.

Орамизда аёл пайдо бўлиши биланоқ хонамиздаги ходимларга жон кирди. Улар ўзларига оро бериб, бурчакда, Абдурахмон Шаъбоннинг ўнг томонида ўтирадиган Абдага зимдан, мулойим назар ташлаб кўйишадиган бўлишди. Табиийки, аёл кишининг биз билан бирга ишлашига, унга ортиқча эътибор бермасликка одатланишимиз учун анча вақт керак бўлди. Бу орада унинг хулқ-атвори, енгилтаклиги ҳақидаги хабарлар қулоғимизга етиб келди. Бир куни Сақр амаки менга:

— Шундай ифбатли қизнинг эркаклар орасида ишлашга рози бўлганига ҳайрон бўласан,— деди.

— У одобли қиз. Зимдан кўпгина шилқимларнинг адабини бериб юрибди,— эътироз билдирдим мен.

— Бу хилдаги қизларнинг макрини яхши биламиз. Ўзларини ор-номусли, ҳаёли қилиб кўрсатиб, бирор бўз йигитни тузоққа илинтириш ниятида юришади,— бўш келмади Сақр амаки.

Негадир кейинги пайтларда архивдаги ҳамкасбимиз секретариатдаги дўсти олдига серқатнов бўлиб қолди. У бошланғич маълумотли, кўпчиликка танилганди. Доим ўзига оро бериб юрадиган, ўттиз ёшлардаги бу келишган йигитнинг исми Муҳаммад Одил эди. У бадавлат амакисининг қизига уйланган бўлиб, амакисининг юқори табақага алоқадорлиги билан мағрурланарди. Муҳаммад, ўзи камбағал ва арзимаган маош олса-да, бадавлат хотини ҳисобига маишатдан боши чиқмас, башанг кийиниб юрарди. Абда илинжисиди ўша Муҳаммад бўлар-бўлмас баҳона билан секретариатимизга бўзчининг мокисидай танда кўйиб қолди.

Амакисининг министр ўринбосари билан дўстлигини яхши билган Аббос Фавзий ҳам унга ҳеч нарса демади. Лекин ҳеч кимни юз хотир қилмайдиган Аб-

дураҳмон Шаъбон бир куни Муҳаммаднинг ёқасидан ушлаб, эшик олдига судраб борди-да:

— Иккиламчи яна қорангни шу ерда кўрсам, нақ терингни шилиб оламан, билиб қўй,— деди.

Сақр амакининг айтишича, Муҳаммад шунга қарамай, Абдага хушомад қилишни давом эттираверибди. Ҳатто танишиш ниятида қизни Саййида Зайнабгача кузатиб борадиган бўлиб қолибди. Абда Муҳаммадга рад жавоб бераётгани, қандай бўлмасин уйланган одамнинг унинг кетидан эргашавермаслигига ҳаракат қилаётгани маълум бўлди.

Бир куни шу мавзуда гаплашиб ўтирган эдик, Аббос Фавзий:

— Муҳаммад Одил келишган йигит, Абдани ром этиб қўйиши мумкин,— деди.

— Муҳаммад суйюқ, жоҳил одам-ку,— ҳайрон бўлди Абдураҳмон Шаъбон.

— Лекин аёл аёл, эркак эркак ҳар қалай,— деди Аббос Фавзий маъноли кулиб.

— Тўғрику-я,— гапга аралашдим мен,— лекин Абда ўйнаш орттирмоқчи эмас, эрга тегмоқчи бўлса керак.

— Тилиннга шакар, аммо кўнгил ҳар доим ақлга бўйсунавермайди.

Зийраклик билан кузатиб юрдик. Абда Муҳаммаднинг тузоғига илинмаётгани сезилиб турарди. Бироқ бир куни Абда ишдан бир ҳафтага рухсат сўраб қолди. Агар Сақр амаки худди шу кунлари Муҳаммад Одил ҳам бир ҳафтага жавоб сўраганини айтмаганида ҳеч ким ҳеч нарса билмасди.

Бир ҳафтадан кейин Абда қайтиб келди. Кўз ўнгимизда ўша хушчақчақ, тароватли қиз эмас, балки энг қимматбаҳо нарсасидан айрилган, дили вайрон Абда турарди. Биз қизнинг ўзи бирор нарса дейишини кутгандик, лекин Абда ҳозиргина қабристондан қайтгандек мотамсаро қиёфада индамай ишини давом эттираверди. Абдураҳмон Шаъбон унга қайрилиб қараркан, ачиниб:

— Сизга нима бўлди, синглим?— дея кўнгил сўради. Абда бу меҳрибонликдан ҳўнграб юборди. Ҳаммамиз унга қарадик. Аббос Фавзий ўрнидан туриб, Абданинг столига яқинлашди:

— Нима бўлди, қизим? Қандай ёрдам керак бўлса айтавер. Ҳаммасига тайёрмиз.

- Ҳеч нарса бўлгани йўқ!
- Майли, ихтиёрингиз. Ҳамкасбларингиз сифатида сўрагандик холос.
- Барибир ҳеч қандай фойдаси йўқ!— деди тушкун овозда Абда.
- Ҳар қалай айтинг, неч,к бунча хафасиз?
- Мен турмушга чиқиш учун бир ҳафтага рухсат олган эдим,— деди Абда паришонлик билан.
- Бунинг ҳеч хафа бўладиган жойи йўқ-ку.
- Мен Муҳаммад Одил билан никоҳдан ўтдим.
- Муҳаммад Одил билан?
- Ҳа.
- Ҳеч кимга билдирмасдан-а?!
- Амакиси ёки хотини билиб қолишса, унга қийин бўлармиш.
- Хотини борлигини билиб туриб нега рози бўлдингиз?— таъна қилди Аббос Фавзий.
- Кўнгилнинг йўли бўлак дегандингиз-ку,— кесатди Абдурахмон Шаъбон.
- Кейин нима бўлди?— сўради Аббос Фавзий жаҳлидан тушиб.
- Биз Искандарияга бориб, у ерда бир ҳафта турдик.
- Кейинчи?
- Кеча эса, у мени талоқ қилди.
- Талоқ қилди?!
- Ҳа.
- Нима сабабдан?
- Алоқаларимиз шу тарзда давом этаверса, оқибати ёмон бўлармиш.
- Замонавий севги-да,— деди Сақр амаки қулоғимга пичирлаб.
- Биз Абдани койиган бўлсак ҳам унинг аҳволига қаттиқ ачиндик. Баъзилар шарият йўли билан унга фисабиллло ёрдам қилмоқчи бўлишди. Бу хабар Муҳаммаднинг хотини билан амакисининг қулоғига ҳам етиб борди. Министр ўринбосари Одилнинг амакиси билан тил бириктириб, Абдани ўз хонасига чақиртирди ва уни яхшилаб койиркан, болаларча енгилтакликда айблади. Кейин анча-мунча пул ваъда этиб, ундан бу ишни босди-босди қилиб тобора шунини сўради. Лекин Абда ҳомиладор бўлганлиги учун масала чигаллашиб кетди.

Абда қиз кўрди. Унга Муҳаммаднинг арзимаган маошидан нафақа тўлаш белгиланди. Кейинчалик Абданинг Одил билан яна учраша бошлагани маълум бўлиб қолди. Бунни анча тажрибали Аббос Фавзий билан Абдурахмон Шаъбонлардан яшириб бўлмасди. Улар ўртасидаги ғайри-қонуний алоқадан шу вақтгача ҳеч ким хабардор эмасди. Бир куни министр ўринбосари Муҳаммад Одил билан Абдани ўз ҳузурига чақириб:

— Агар учрашувларингиз давом этаверадиган бўлса, иккалангизни ҳам бадарға қиламан,— деб дўқ қилди. Бу суҳбатда Муҳаммаднинг амакиси ҳам бор эди. Ичкаридаги дўқ-пўписалар бизга ҳам эшитилиб турганди. Сақр амаки оғзини кўпиртира бошлаганди, Абдурахмон Шаъбон унга ўзининг йўқолган қизи ҳақида эслатиб қўйди. Шундан кейингина пешонаси тиришган чол хонадан чиқиб кетди.

Кўп ўтмай Муҳаммад Одил қишлоқ хўжалик министрлигига ишга ўтди. Абда анча шартлар билан бир пудратчига турмушга чиқди.

1948 йили, биринчи Фаластин уруши давридаги бу тўйдан йигирма йил кейин, Абда Сулаймонни тасодифан «Майдон ат-Таҳрир» да учратиб қолдим. Қаршимда анчагина тўлишган, эллик ёшлардаги аёл турарди. Биз биров гаплашиб бордик. У қадрдон ҳамкасбларини сўраб-суриштирди. Мен унга Абдурахмон Шаъбоннинг ўлими, Сақр амаки бошига тушган бахтсизлик ҳамда Аббос Фавзийлар ҳақида гапириб бердим. Абда ҳам эрининг икки йил бурун вафот этиб, ундан уч ўғли борлиги, бири медицина факультетида, иккинчиси қишлоқ хўжалик институтида, учинчиси иқтисод факультетида ўқиётгани, қизи эса офицерга турмушга чиққанлиги тўғрисида сўзлаб берди. Охири мандан:

— Қизимнинг отасига нима бўлганлигини биласизми?— деб сўраб қолди.

Бунни қарангки, мен Муҳаммад Одилни бутунлай унутган эканман. Абданинг айтишича, ер ислоҳотидан икки йил кейин Муҳаммаднинг амакиси дунёдан ўтибди. Ундан арзимасгина мерос қолибди, холос. Шунинг учун ҳам хотини унга пул бермай қўйибди. Хотинининг бойлиги билан гердайиб юрган Муҳаммад ишлаётган жойида камоматга йўл қўйгани учун у ердан ҳайдалибди. Ҳозир Искандарияда амал-тақал, тиламчилардай тирикчилик қилаётган эмиш.

Хайрлашув чоғида Абда мендан сўради:

— Айтингчи, энди бизни нима кутмоқда, урушми ёки тинчликми?

— Худо билади,— дедим жавоб ўрнига, қўлим билан ишора қилиб.

АЖЛОН СОБИТ

Тарбуш ўғирлашда айбланиб университетдан кетишга мажбур бўлган Ажлон Собит билан бир йилча бирга ўқигандик. Ушанда Адлий Муаззин у ҳақида гапириб:

— Ажлон кекса онаси билан арзимаган нафақага кун кўради,— дегани ёдимда.

— Унга ёрдамлашолмаймиз, эсиз, анча истеъдодли талаба эди,— дедим ачиниб.

— Ажлон ўта одобсиз. Доктор Иброҳим Ақлдек одам билан ҳаёсизларча баҳслашгани эсингиздами?

— Менимча, ўша баҳслашувда Ажлон ҳақ эди.

Дарҳақиқат Ажлон тил билишда қобилиятли эди. Талабалик чоғидаёқ Шелли¹нинг бир неча шеърларини инглизчадан араб тилига таржима қилиб, «ал-Маърифат» журналида нашр этганди.

У кўпинча менга:

— Сиёсат билан қизиқмаган талабани ҳурмат қилма, сиёсатга қизиқса-ю ўзи вафдчи бўлмаса, юз ўғир ундан, вафдчи-ю камбағал бўлмаса ишонма унга,— дер эди.

— Саъд Зағлул камбағал эмас эди-ку,— дея эътироз билдирдим унга бир куни.

— Мустафо Наҳҳос камбағаллардан чиққан йўлбошчи!

— Сен Мустафо Наҳҳосни Саъд Зағлулдан яхши деб ўйлайсанми?

— Саъд Зағлул доҳий эди. Мустафо Наҳҳос эса пок ниятли, беғараз раҳбар.

Ажлон университетдан кетгач, узоқ вақт иш тополмай юрди. Ошна-оғайниларсиз бирор жойга ўрнашиш маҳол эди. Кейинроқ вафд аъзоларидан бири уни газета редакциясига таржимон сифатида жойлаб қўйди. Гарчи маоши кам бўлса ҳам Ажлон шу соҳада ишлаб юрди.

¹ Шелли Нерси Биш (1792-1822) — инглиз романтик шоира.

Биз қарийб ўн йил бир-биримиз билан кўришмай кетиб, ниҳоят ал-Фийшовий қаҳвахонасида тасодифан учрашиб қолдик. Бу учрашувдан иккаламиз ҳам гоят-да суюндик. Ишларини сўрагандим, у ҳамон илгаригидек таржимонлик қилаётгани, маоши ўша-ўша оз эканлигини айтди. Кейин хурсанд қиёфада:

— Суюнчи бер, мен уйландим!— деди.

— Оббо сен-ей, ҳеч кимга билдирмай-а!

— Муҳаббат, қурмағур муҳаббат сабабчи бўлди...

У мени Хон ал-Халилийдаги уйига таклиф этиб, хотини билан таништирди. Рафиқаси ўрта маълумотли, ажабтовургина, уйим-жойим дейдиган аёл экан. Эрини ниҳоятда яхши кўради, ундан жонини ҳам аямайди. Суҳбатимиз уруш ва сиёсат мавзуида борди.

— Мен энди вафдчи эмасман,— деди Ажлон.

Тушунолмаي, ҳайрон бўлиб турганимни кўргач, коммунистлар сафига қабул қилинганлиги, коммунизм барча дунёвий мушкилотларни, шу жумладан, унинг мушкилини ҳам осон қилишга қодир эканлигини айтди. Кейинги гапига хотини ҳам қўшилди-да, кулиб туриб:

— Биз учун энг муҳими шу,— деди.

Ажлон менга коммунизмнинг илмий назарияси ҳақида тушунтира кетди. Лекин суҳбатининг мазмунидан у ҳали дин билан коммунизм ўртасидаги фарқни яхши тушуниб етмаганлиги сезилиб турарди.

Урушнинг охириги йилларида вафд партияси ҳокимият тепасидан кетиб, мамлакат тақдири қора гуруҳлар қўлига ўтгач, Ажлон ички ишлар министрининг кўрсатмасига биноан редакциядан четлатилди. Ишсиз шу қадар қийин аҳволда қолдики, ҳатто ижара ҳақини тўлашга қурби етмай, яшаб турган кичкинагина хонасидан ҳам айрилиш хавфи туғилди. Вақти-вақти билан унга қўлимдан келганча ёрдам қилиб турдим. Бироқ бора-бора унинг уйида ғалати ўзгаришлар юз бера бошлади. Чунончи, уйи уруш даврида бойиб олган корчалонлар қароргоҳига айланди. Бу уйга арақ, наша ва бегона эркаклар аралашди. Ажлон билан фақат қаҳвахонадагина учрашадиган бўлиб қолдим. Ажлон уялиш, хижолат чекиш ўрнига, аксинча, уйдаги ярамасликларни уялмай-нетмай гапираверарди. Қизиғи шуки, бу ўзгариш унинг сиёсий қарашларига заррача таъсир этмади. Ажлон бамисоли ахлат ичи-

даги зарга ўшарди. 1950 йилда Ажлон эски жойига ишга олинди. Лекин бир томондан, ойлигининг ҳаддан ташқари камлиги ва иккинчи томондан тўғри йўлдан тойганлиги натижасида, у яшаш йўлини ўзгартирмади. Орадан анча вақт ўтгач, эр-хотинни тасодифан кўчада кўриб қолдим. Хотини шундай яسانيб олган эдики, асти қўяверинг. Унинг ўзини туттиши ашаддий фоҳишалардан қолишмасди. Бу ҳолни кўриб, қаттиқ ачиндим. Мендаги ўзгаришни сезган Ажлон:

— Бизни бутунлай тамом бўлган деб ўйлама. Худо хоҳласа кўп ишлар қиламиз ҳали,— деди.

1952 йили дўстлари Ажлонга дурустроқ иш топиб беришди. У ўзини бироз ўнглаб олгач, Жийза майдонидаги кўп қаватли бинога кўчиб ўтди. Натижада Ажлон анча ўзини туттиб олди. Лекин кўп ўтмаёқ сиёсий фаолияти учун қамоққа олиниб, бир неча йилга ҳукм қилинди. Бу орада хотини эски мижозларидан бирининг ҳимоясига ўтди. Қамоқдан яримжон бўлиб чиққан Ажлон, ўз ишига қайтди. Яхшигина пул ишлаб турди. Лекин гиёҳванд бўлиб қолган хотинини ёмон йўлдан қайтаролмади.

— Мен уни ҳозир ҳам илгаригидек яхши кўраман, бироқ хотиним энди менга ҳақиқий севги бахш этолмайди,— деди Ажлон. Сўнгра ғазаб билан қўшиб қўйди:— Мен умуман бузуқликни ёмон кўраман, лекин кимдир устимдан кулишидан қўрқмайман.

Оилани муқаддас билган Ажлон хотинига содиқ ва олижаноб бўлишга ҳаракат қилди. Унинг кўнгилдагидек яшашига шароит яратиб берди. Хотинини олдида ҳам, орқаворотдан ҳам ёмонламади.

Ажлон барвақт қариди. Ҳаёт лаззатларидан, унга фақат меҳнат қилиш, дўстлари билан учрашиб туриш ҳамда хотинига чексиз мурувватли бўлишдан бошқа нарса қолмади. Бироқ айни шу вақтда барча ғам-алам, ожизлик ва хотинининг суюқлигига қарамай, катта обрў қозонди. У худди шу давр ичида сиёсий ва ижтимоий мавзуларда сермазмун мақолалар ёзди. Ажлоннинг араб мутафаккирлари ҳақидаги китобини ҳозирги кунимиздаги энг муҳим асарлардан бири деб ҳисоблайман. Муаллифнинг келажакка ишончи бу асарга алоҳида руҳ бахш этиб туради. Унинг қуйи табақадан чиққанлиги, шахсий ҳаётининг зиддиятга тўлаллиги, жисмоний ожизлиги билан зехнининг ўткирлиги ва тиниқлиги ўртасидаги мутаносибсизликка

келсак, бу вайронагарчилик ва ободончилик, тарқоқлик ва бирдамлик, умидсизлик ва ишончни ўзида мужассамлантирган ҳозирги асримизга хос белгилардир.

Устози Моҳир Абдулкарим Ажлонни ўз адабий муҳитига қабул қилишдан бош тортди. Бундан мен қаттиқ ранжидим.

Устоз одатдаги хотиржамлик билан:

— Айтишларича, бу шахс ўша...— деди-да, қолган сўзларни айтишни лозим топмай, кулиб қўя қолди. Кейинчалик маълум бўлишича, Докторга Ажлон тўғрисида Жодд абу ал-Уло ҳар хил бўлмағур гапларни етказган экан.

АДЛИЙ БАРАКОТ

Адлий Баракотни ўйлаганимда кўз ўнгимда қадимги Аббосия ва унинг сокин далаларини эслатувчи қадрдон манзара гавдаланади. Адлийнинг Аббосиядан мактабгача фойтунда савлат тўкиб бориши, қиролларга хос виқор билан фойтундан тушиб, бизга қайрилиб ҳам боқмай, ёнимиздан ўтиб кетаётганини кўрганимизда уни мазаҳ аралаш ҳасад билан кузатиб қолардик.

Баракотлар оиласи Қотиблар оиласи каби Аббосиянинг шарқий қисмида истиқомат қилувчи зодагонлар табақасига мансуб эди. Адлийнинг онаси турк, отаси мисрлик бой деҳқон бўлиб, уларнинг икки нафар ўғиллари бор эди. Кенжа ўғил Адлий ўн икки ёшга тўлганда онаси вафот этди. Отаси орадан бир йил ўтгач, мисрлик аёлга уйланди. Айтишларича, онасининг вафоти Адлийга руҳан қаттиқ таъсир қилган эди. Оилада ўғай онанинг пайдо бўлиши эса уни бутунлай гангитиб қўйган. Шундан кейин Адлий тушкунликка тушиб, ҳаммага истехзо билан қарайдиган, ҳар бир нарса устидан куладиган бўлиб қолган. У бошқалар олдида марҳума онаси ҳақида сўзламас, ўзгаларнинг ҳам у ҳақда сўзлашларини истамас, онасини тилга олиш ҳам гуноҳ ҳисобланган муқаддас зот деб биларди.

Ёшлигимизда Адлийни мактаб ва боғ ҳовлисида тез-тез кўриб турсак-да, у биз билан, биз у билан дўст тутинишни хоҳламасдик.

Бир куни Саҳро томондаги футбол майдонида келаётиб, эшиги олдида турган Адлийга кўзим тушди.

Халил унинг жиғига тегмоқчи бўлиб, масхараомуз сўради:

— Айтолмайсизми, ловиячи Фалқус амакининг дўконига қандай борса бўлади?

— Адлий лом-мим демай уйга кириб кетди. Узимизни кулгидан аранг тўхтатиб, Халилни койиган бўлдик. Лекин ўз ишимиздан ўзимиз жуда хурсанд эдик. Халил йўл-йўлакай:— Аттанг, ҳиқилдоғидан оладиган пайти келган эди-да,— деб қўйди.

— Адлий билан мен университетга барабар кирдик. У Ризо Ҳамода билан ҳуқуқшунослик факультетида таълим ола бошлади, Мисрнинг «Аҳлий» ва «Терма» футбол клублари ўртасидаги учрашувга борганимизда, Ризо мени Адлий билан таништириб қўйди.

— Бир маҳаллада катта бўлганимизга қарамай, энди танишяпмиз-а?— дедим мен.

У кулди-да:

— Шуни айтмайсанми,— деб қўя қолди.

— Мен Адлийга яхшилаб қарадим. У ниҳоятда сатанг бўлса ҳам, ташқи қиёфаси худди деҳқон отасига ўхшарди.

— Адлий анча оғир, мулоҳазакор бўлгани учун у билан яқиндан танишиш, айниқса дўстлашишга юрагим бетламасди. У атрофдаги ҳамма нарсадан ҳазар қилар, икки гапнинг бирида «кулгили» сўзини ишлатарди. Адлийга суҳбатдошининг фикри мутлақо аҳамиятсиз эди. Унинг учун гражданлик ҳуқуқи ўқитувчиси — «кулгили доктор», Мустафо Наҳҳос — «кулгили йўлбошчи», вафднинг иш ташлаш тўғрисидаги қарори — «кулгили қарор», ислом динининг ақидалари — «кулгили ақидалар» эди.

Бир куни ундан:

— Сен кимларни ҳурмат қилишинг мумкин?— деб сўраган эдим, Адлий:

— Чиройли ҳашаротларни,— деб жавоб қайтарди. Сўнгра кулиб туриб қўшиб қўйди:— Исмоил Сидқий ҳам ёшлигида шу хилда ҳашарот бўлган экан.

— Лоақал отангни ҳурмат қиларсан?

— Отамга ҳам, дунёдаги барча ҳашаротларга ҳам лаънат.

Шунда мен Адлий отасини ҳаддан ташқари ёмон кўришини тушундим. Ота-бола ўртасидаги бу галати муносабат тўғрисида сўзлаган Адлийларнинг машшоқ

кўшниси Адлий отасини ошкора ёмон кўриши, отаси эса буни ҳеч кимга сездирмасликка уриниб, худонинг ўзи инсоф бериб қолар, деган умидда юришини гапириб берди. Бунинг сабабини сўраган эдим, у:

— Ҳеч ким аниқ бирор нарса билмайди. Бизнингча, онаси вафотидан кейин, отасининг бошқа аёлга уйланиши сабабчи бўлса керак,— деди.

Адлий билан ошна тутинганимдан кейин, отасини ёқтирмаслигини қоралаб, уни анча-мунча койидим. Адлийнинг жаҳли чиқиб:

— Кўринишим отамга ўхшаганидан ёмон хафаман,— деди.

— Нега энди. Кўринишинг чиройли. Қадди-қоматинг келишган, бинойидек деҳқонсан.

— Агар яна бир марта шу гапни айтсанг, сени отамдан ҳам баттар ёмон кўриб қоламан.

Адлий отасидан йироқроқ юриш ва уни камроқ кўриш учун ҳовлининг этагидаги илгари меҳмонхона саналган ҳужрада яшарди. Ота-бола бир-бирлари билан ҳаттоки ойлаб кўришмай кетган вақтлар ҳам бўларди.

Адлий университетнинг охириги курсларида суюқ-оёқ талабалар билан дўстлашди. Шундан кейин у аста-секин кўнгил очар жойлар, «нишрат уйлари» ва ал-Фийшовий қаҳвахонасига боришга одатланди. Кўп ўтмай, унинг уйи кашандахона ва майхонага айланди. Отаси ўглининг бу қилғиликларини сезиб юрар, лекин у кўпроқ ўз тинчлигини ўйлагани учун бирор чора кўрмасди.

Адлий университетнинг охириги курсларида суюқ-ийн пулнинг зўри билан 1938 йили аранг тугатди. Отаси югуриб-елиб ўглини давлат прократурасига жойламоқчи бўлди. Лекин бу ўринга мўлжалланган шахс номзоди ҳар томонлама текширувдан ўтиши керак эди. Номзодни ўрганила бошлаганда Адлийнинг фосиқлиги маълум бўлиб, бу ҳақда отасига хабар берилди. Ота ўлига насиҳат қила бошлаган экан, Адлий беписандлик билан:

— Давлат прократураси «ўта кулгили» муассаса,— дея жавоб қайтарибди.

Натижада, ота-бола сен-менга боришди. Тўнғич ўғил ўртага тушиб Адлийни аранг отаси билан яраштириб қўйди. Шундан кейин отаси унинг уйини хусу-

сий ҳимоячи идорасига мослаб жиҳозлаб беришни бўйнига олди. Адлий эса бўш вақтларини бошқа жойда ўтказишга рози бўлди. Ҳаш-паш дегунча Адлийнинг ҳужраси юридик китоблар қўйилган қабулхонага айлантирилди, қасрга кираверишда янги ҳимоячи номи ёзилган лавҳа пайдо бўлди. Лекин келишув узоққа чўзилмади. Қадрдон улфатлар яна йиғилишди. Маишат авжига минди. Адлий ашаддий гиёҳвандга айланди. Бу билан қаноатланмаган дўстлар янги ҳимоячига иш юзасидан келган мижозлар ниқоби остида бузуқ хотинларни ҳам жалб эта бошлашди. Хуллас қабулхона ҳақиқий «ишрат» уйига айланди. Бир куни кечаси кайфи ошиб қолган фоҳиша ҳовлига чиқиб, ойнанинг нурида яланғоч рақсга туша бошлабди. Ғазаби қайнаган ота ўғлини лаънатлай кетибди. Ўз навбатида ўғил ҳам бўш келмабди. Отаси уни бир шапалоқ урган экан, ўғли унга мушт кўтарибди. Шундан кейин отаси Адлийни оқ қилди.

Бу воқеа иккинчи жаҳон урушининг бошларида содир бўлганди. Адлий дам у, дам бу ошнасиникида тунаб юрди. Дўстлари унга бекор сандироқлаб юргандан кўра, бирор ишга киришни таклиф этишди. Лекин Адлий дайдиликни афзал билди.

Ризо Ҳамода уни ўз идорасига ҳимоячи қилиб олмақчи бўлганда ҳам Адлий қонунларни эсдан чиқарганлигини баҳона қилиб, кўнмади. Ризо бўш келмай идора котиблигини таклиф этганди, бу гап унга қаттиқ ботди.

Адлий ёши етмишдан ошиб қартайган отаси вафотидан сўнг тўлаш шарти билан қарз кўтариб, дайдиликда юраверди. Кечаю-кундуз гиёҳвандликдан боши чиқмади. Кийим-боши йиртилиб, озиб-тўзиб кетса ҳам тавбасига таянмасди. Бир куни биз ал-Фийшовий қаҳвахонасида ўтирган эдик, қаёқдандир пайдо бўлиб қолган Адлий столимизга яқин келди-да, жиннилардек кула бошлади.

— Нега куласан?— деб сўрадим ундан.

— Бирор ковакда қумирсқадай ўлиб кетаман шекилли.

— Бўлиши мумкин,— дедим мен.

— Худо тезроқ отамнинг жонини олса, тоат-ибодатга берилардим...

1947 ёки 1948 йил бўлса керак, Адлий ал-Фийшо-

вий қаҳвахонасида наша кайфини суриб ўтирган эди, акасининг одамлари ёнига келиб отаси вафот этгани, дарҳол уйга бориши кераклигини айтишди. У дафъатан гап нимадалигини англамади. Бу хабар оннга етиб боргач, гандираклаб ўрнидан турди-да, жимжимадор нақшлар чизилган деворга маъносиз қараб турди. Сўнгра индамай қаҳвахонадан чиқиб кетди.

Уйда уни акаси билан маҳкама раиси кутиб олишди. Акаси:

— Бандалик, ука,— деб Адлийни ичкарига бошлади.— Утган ишга салавот. Бу ёнига гина-кудуратларни унутайлик.

Сўнгра у отаси ётган хонанинг эшигини очиб:

— Ичкари кир, отам билан видолаш. Олло унинг ҳам, сен билан менинг ҳам гуноҳимизни кечирсин,— деди.

Айтишларича Адлий хонага кириб, марҳумнинг бош томонида тўхтабди. Қафани очиб, отасининг юзига узоқ тикилгач:

— Охиратинг куйсин, ифлос!— деб гўлдирабди. Сўнгра мамнун қиёфада.— Улганига ҳеч ишонгим келмайди, наҳотки ўлган бўлса, анчадан бери мурдаси устида кулишни орзу қилиб юрардим,— дебди.

Бу гапга кўпчилигимиз ишонмадик. Айримларимиз Адлий бундан баттарини айтишга ҳам қодир эканлигини қайд қилдик. Лекин қарангки, унинг омади келди. Отаси унга катта мерос: ойига минг жўнайх соф фойда келтирадиган иккита иморат ва қирқ минг жунайх нақд пул қолдирганди. Баъзилар Адлийга:— Шунча саёқ юрганинг етар, эс-ҳушингни йиғиб ол энди. Бойлигингни ҳуда-беҳуда совураверма,— деб насиҳат қилишди. Бошқалар эса дафн маросимидан кейин унга ўзгача маслаҳат бера бошлашди:

— Эҳтиёжинг унча катта эмас. Бу бойлик билан умрингни охиригача шоҳона яшасанг бўлади.

— Ўзингга яхши уй қидириб топ. Дурустроқ врачга кўрсатиб даволан. Қиморвоз бўлиб кетмаганинг учун худога шукр қил. Аёлларга унча ўч эмассан. Наша бирортасини хароб қилганини ҳозиргача эшитганимиз йўқ. Қандингни уриб яшайвер!

— Маслаҳатларинг ўзларингга сийлов, лаънатлар,— деб ўшқирди Адлий уларга.

Унинг маслаҳат ва маслаҳатчиларга тоқати йўқ эди. Бироқ омади келганидан ғоятда хурсандлиги сезилиб турарди. У дарҳол «Семирамис» меҳмонхонасига кўчиб ўтди. Нил соҳилидаги уйлардан бирини ойнага эллик жунайҳ тўлаб туриш шарти билан ижарага олиб, уни замонавий мебеллар билан жиҳозлади. Биз Адлийнинг йигирма минг жунайҳга уй жиҳозлари сотиб олганини эшитиб анграйиб қолдик. У ҳашаматли, америкача услубдаги «Шарқ» бари ташкил этди. «Кадиллак» энгил машинаси ҳам сотиб олди. Шуларнинг ҳаммасига, кийим-кечаги билан ўттиз минг жунайҳ сарфлади. Адлийнинг ўртоқлари буни оқлаб:— У анча вақт қийинчиликда яшади. Янги уйни жиҳозлаш доим қимматга тушади,— дедилар. «Семирамис»дан «Шарқий хона»га кўчиб ўтилгандан кейин, бу ерда ҳар хил текинхўрлар, кечки клуб мутрибалари, артист ва артисткалар иштирокида базми жамшидлар бошланди. Ичимлик дарё бўлиб оқди. Нашавандлик авжга минди. Энг олий ресторанлардан қимматбаҳо таомлар келтирилди. Адлий сахийлиги шаънига айтилган мақтовлардан маст бўлиб юраверди. Ҳадемай охирги ўн минг жунайҳ ҳам сарфлаб бўлинди. Энди икки уйдан келадиган даромад қолганди, холос. Баъзилар Адлий буёғига ақлини йиғар, деб ўйлашди. Лекин у исрофгарчиликка, «Минг бир кеча»даги каби ишратга муккасидан кетганди. Қизиғи шуки, ресторанлардан таклиф қилинган мутрибаларга аямай пул сарфласа-да, ўзи энг сийқа фоҳишалар ҳамда «ал-Фийшовий» қаҳвахонаси қаршисида ер ёнғоқ сотувчи аёл билан ишрат қиларди. Адлийни бетўхтов сарфдан ҳеч ким тия олмади. Натижада икки уйдан бирини сотиб юборишга мажбур бўлди. Биринчисининг кетидан иккинчиси ҳам сотилди. Уткинчи омаддан эсанкираб қолган Адлий ҳеч нарса ҳақида: на ўтмиш ва на келажак ҳақида ўйлади. 1950 йили Нил бўйидаги уйини ҳам сотиб «Семирамис»га қайтиб келди. Машинасини ҳам пуллаганидан кейингина сал кўзи очилгандай бўлди.

Ниҳоят бор-йўғини созуриб бўлган Адлий «Семирамис»ни ҳам бўшатиб қўйди. Яна «эски ҳаммом, эски тос» аҳволига тушди. Илгари отасининг ўлимига умид қилиб юрган бўлса, энди ҳеч қандай нажот йўқ эди. Адлий бир куни икки шиша виски ичиб, бир дунё наша чекиб, боши оққан томонга йўл олибди. Эртаси куни унинг жасади Нил қирғоғидан топилди.

АЗМИЙ ШОКИР

У билан 1960 йили доктор Моҳир Абдулкаримнинг салонида танишдим.

Азмийнинг яқин ошнаси бўлмиш Солим Жабр у ҳақида менга шундай деди:

— Азмий мактабда ўқиб юрган чоғлари вафдчи эди. Улғайгач, ижтимоий масалалар билан қаттиқ қизиқа бошлади. Ўзининг айтишича, унинг бу йўлга киришида менинг мақолаларим ҳам катта роль ўйнабди.

Бир куни Азмий менга юрагини очди:

— Менинг вафдчилигим сизларникига нисбатан кучсиз эди. Революция арафасидаёқ вафднинг сўл қаноти билан алоқа боғладим. Ушандан бери коммунистман. 1952 йил июль революциясини хайрихоҳлик билан кутиб олдим. Монархия тузумининг емирилиши ва инглиз аскарларининг олиб чиқиб кетилишини олқишладим. Бироқ ер ислоҳотини узил-кесил тўғри деб бўлмайти. Тўғриси айтганда, содир бўлган революцияни ҳақиқий революциянинг олдини олувчи, фақат ер ислоҳотларини назарда тутувчи революция деб билдим.

Азмийнинг сиёсий қарашлари, аввало унинг университетдан ҳайдалишига, сўнгра бир неча йил қамалишига сабаб бўлди. Қамоқдан кейин Азмий матбуот соҳасида ишлай бошлади. Ўз фикрларини ифода этишга имконият берадиган мавзуларда ташқи сиёсат ва тарих бўйича мақолалар ёзиб турди. 1961 йили социалистик қонунлар нашр этилгач, у ўз қарашларини тубдан ўзгартириб, Солим Жабр ва доктор Моҳир Абдулкарим салонларига тез-тез келадиган бўлиб қолди.

— Бу революция мамлакатимизнинг ҳозирги тарихий шароитига жуда мос ҳодиса эканлигини тушундим,— деб қолди бир куни у менга.

— Демак, революция ҳақидаги олдинги фикрингиздан қайтибсиз-да?— сўрадим Азмийдан.

Ҳа, менимча биз сафсаталаримизни йиғиштириб қўйиб, бор кучимиз билан революцияни қувватлашимиз керак.

Унинг сидқидил гапларидан шубҳаланишга асос топмадим. Уша кундан бошлаб Азмий революцияни қувватлаб келмоқда. Унинг қарорини баъзи бир дўст-

ларимиз нотўғри талқин этишди. Ажлон Собит бу хусусда:

— Азмий ўзини садоқатли қилиб кўрсатишга уринаётган бўлса ҳам аслида ичи қора одам,— деганди.

— Мен унинг садоқатига ишонаман,— қўшилмадим мен.

Ажлон калака қилиб:

— Унинг сўзларига учгансан. Сенинг хатоинг ҳам шунда,— деди.

Азмий учун университетга қайтиш имконияти туғилди. Лекин у матбуот соҳасида қолиб, курашни давом эттиришни афзал билди. У революцияга кўр-кўрона ишонмади, революция йўл қўйган хатолардан тегишли хулоса чиқара билди.

— Шуниси ачинарлики,— деганди Азмий,— революция ўз тарафдорларига суяниш ўрнига, уларга шубҳа билан қараб, дўстларини душманга айлантириб қўйиши ҳам ҳеч гап эмас экан.

Бир куни фигони чиқиб:

— Амалдорларнинг порахўрлиги вабо каби авж олмақда. Ҳукумат эса бунга қарши курашишга ожизлик қиляпти,— деди.

Кейинчалик билсам, у озодликни ҳамма нарсадан устун қўйиб, унинг таҳлика остида қолганлигидан қайгураётган коммунистлар билан ҳамфикр экан. Лекин у мамлакатдаги ялпи тарихий жараёнларнинг аҳамиятини заррача камситмади. Ҳозирги қийинчиликлар эвазига келажакда бахтли ҳаёт кечиримизга ишонди. Мен Азмийни Содиқ Абдулҳамид билан таништириб қўйдим. Улар ҳамфикр бўлганлари учун тезда дўстлашиб кетишди. Коммунистларни қамоққа олиш бошланганда Азмий қаттиқ қайғурди. Буни ўткинчи хато деб тушунди. Ҳаммаси тажрибасизлик, мутаассиблик ва воқеликни тўғри англамаслик оқибати деб изоҳлади.

Азмий коммунистларнинг озод этилишидан чексиз қувонди. Қамалганлар орасидаги компартияга алоқасиз шахслар революция билан ҳамкорлик қилишга рози бўлганликларидан суюнди:

— Мана, кўрдилларми, бир вақтлар ўшалар менинг шу фикримни қоралашган эди, энди эса ўзлари коммунистларни қувватлашмоқчи.

— Сиз айтган вақт билан ҳозирги шароит ўрта-

сида катта фарқ бор,— деди Содиқ Абдулҳамид бунга жавобан.

Содиқ Абдулҳамид кабилар олий лавозимларга кўтарилишди. Азмиё Шокир эса панада қолиб кетди. Бу унга бироз алам қилди. Ушанда унинг:— Вақти келиб, ёзувчилар ҳам ғоявий лўттибозлик таъсирига тушиб қолишмасайди деб қўрқаман,— дегани эсимда.

Азмиё журналистика соҳасидаги ишларидан кўнгли совиб, университет ўқитувчилигига қабул қилишларини илтимос этди. Илтимоси қондирилди. Ҳаммамиз қатори у ҳам 1967 йил июнь воқеасидан ҳангу-манг бўлиб қолди. Лекин ҳар ҳафта сиёсий журналларда мақоласи чиқиб турганига қарамай, ўзгаришни қувватламади. Аксинча ундаги иккиланиш ўрнини эртанги кунга ишонч эгаллади. Уша йилнинг октябрь ойида унинг мағлубият сабабларини таҳлил қилувчи ва уни сабоқ эканлигини таъкидовчи машҳур мақоласи пайдо бўлди. Бу мақолада Азмиё халқни умидсизликка тушмаслик, бардам бўлишга даъват этди.

Кейинги йилларда у «Мағлубиятдан бошлаймиз» деган ажойиб китобини ёзиб тугатди. Мазкур рисола янги ҳаёт қуришга даъват этувчи қўлланма бўлиб қолди. Азмиё «Араб социалистик иттифоқи» ташкилотида жонбозлик кўрсатди. Бир неча бор телевизорда оташин нутқ сўзлади. Унинг табиатида рижкорлик ва товламачилик мутлақо йўқ эди. Қаерда бўлмасин рост сўзларди. Азмиё Шокирга қойил қолишим кучли зарбадан эсанкираган Ажлон Собит билан Солим Жабр кабиларга ёқмади.

— Мен Азмиёни жиддий одам деб ҳурмат қилсам, аслида у шахсий манфаатларини кўзловчи худбин экан,— деди Солим Жабр тутақиб.

Ажлон Собит эса Азмиёнинг «Мағлубиятдан бошлаймиз» деган китобини «Мослашувдан бошлаймиз» деб атаркан, киноя қилди:

— Яхшиямки, Жодд абу ал-Уло ва Азмиё Шокирлар каби «атоқли» ёзувчиларимиз бор! О, бечора Миср! Бошқалар Ойга учганда, биз Муҳаммаднинг «тунги сафари»ю, меърожга чиқишини байрам қилиб юрсак-а!

Бошқалар нима дейишса дейишсин-у, лекин Азмиё Шокир эътиқод, садоқат ва фаолиятда доимий собит қадамлигича қолди.

АЗИЗА АБДУ

Азизани илк бор Зуҳайр Комил салоида кўрдим. Бу номни илгари қаердадир эшитган эдим. Эҳтимол, газета ёки журналда ўқиган бўлсам керак. Бугдой ранг, нозик ва хушчақчақ бу аёл салонга эри билан кириб келди. Назаримда у ўттиз, ўттиз беш ёшларда эди. Лекин Жодд абу ал-Уло айтишича Азиза қирқдан ошган экан.

1960 йиллар эди. Нафис санъат намояндалари — Азиза билан унинг эллик ёшлардаги эри мени вақф шаҳарчасидаги уйларига таклиф этишди. Мен мусавирлар асарлари кўргазмасини мароқ билан томоша қилдим ва мавҳум санъат урф бўлган бир вақтда, улар ижодида акс этган воқелик ва ғоявий мазмунни кўриб ҳайрон қолдим.

— «Қолоқ» руҳда чизилган санъатни ҳам кўришга муяссар бўларканмиз-а,— дедим ҳазиллашиб.

— Сиз кўриб турганингиз бирдан-бир замонавий асар,— деб эътироз билдирди Азиза мулоим кулиб туриб.

Шу тариқа орамизда танишлик бошланди. Азиза истеъдодли рассом бўлганлиги учунгина эмас, балки икки ўғилнинг меҳрибон онаси сифатида ҳам менга ёқиб қолди. У майшатга хуши йўқ, хаёлпараст эрига нисбатан анча дилкаш эди. Сўл партия аъзолари бўлмиш бу эр-хотиннинг табиатлари бир-бирларига сира ўхшамасди. Эр ниҳоятда заиф иродали, Азиза бўлса анча-мунчага бўш келмайдиган аёл эди. Бир куни Азизанинг илтимосига биноан адабий журналлардан бирининг муҳаррири Юсуф Бадронни уларниқига бошлаб бордим. Иккалалари негадир бир-бирларини руҳан тез тушуниб, дарҳол дўстлашиб кетишди.

Шу воқеадан анча кейин Юсуф Бадронни кўриш учун унинг қаср ал-Айний кўчасидаги уйига бордим. Кўришаётиб ундан ичимлик ҳиди келаётганини сездим. Шу вақт ичкаридан Бадроннинг пижамасини кийиб олган Азиза чиқиб келди. Мен бироз ноқулай аҳволга тушиб, нима қилишимни билмай қолдим. Кейин ўзимни тутиб олдим-да, гўё ҳеч нарса кўрмагандек, гапни бошқа ёққа бурдим. Азиза бир гапириб, ўн кулар, у ҳам ширакайф эди. У ёқ-бу ёқдан чақ-чақлашиб ўтирдик. Мен учун Азизанинг бегона эркак

уйида, ғалати кийимда ўтириши табиий ҳолдек аҳамият бермадим.

Кейинчалик Юсуф Бадрондан гап нимадалигини билиб олдим.

— Баногоҳ орамизда муҳаббат пайдо бўлиб қолди,— деди Юсуф.

— Аёлларни ром қилишга устасан-да.

— Мен эмас, у ташаббускор бўлди-ку!

Юсуфнинг гапига ишонгим келмади. У эса давом этди:

— Менга ишонавер. Азиза гўзалгина эмас, мард аёл ҳам.

— Уни сеvasанми?

— У мени севади, шунинг ўзи кифоя!

— Сен-чи?

— У мен учун топилмадек. Лекин барибир дидимдаги аёл эмас.

— Эри нима бўлади?

— Эрининг бу билан иши йўқ.

Шу суҳбатдан кейин Азизани Жодд абу ал-Уло салонида учратдим. Эри сафарга кетгани учун бир ўзи келганди. У мендан уйигача кузатиб қўйишимни илтимос қилди.

— Сиз билан орамиздаги дўстликни ниҳоятда ардоқлайман,— деди Азиза йўлда кетаётганимизда.

— Мен ҳам.

— Дўстлар ўртасида ҳурмат ва ишонч бўлиши керак.

— Мен сизни ҳурмат қиламан ва ишонаман.

— Кўзингиздан ҳайрон бўлаётганингиз сезилиб турибди.

— Унчалик эмас.

— Ҳаёт ва эркинликка турлича қарайдиган эр-хотинларни ахлоқсиз деб билсангиз керак-а!

— Мутлақо.

— Мен эримни ҳурмат қилиб келдим, бундан кейин ҳам ҳурмат қиламан.

Шундан сўнг Азиза менга ўтмиши ҳақида сўзлаб берди. Чунончи у ўрта мактабни битиргани, буй етган кезлари биринчи йигитнинг дил розига қаршилиқ қилмай қизлик иффатидан маҳрум бўлгани, йигит мақсадига етгач унга уйланмагани ҳақида гапириб берди.

— Баъзан тақдиримга ачинаман, лекин ҳеч қачон афсусланмайман,— деб сўзида давом этди Азиза.— Кейинчалик анча кўзим очилди, ҳаётга теран қарай бошладим. Жаҳолат ва эркисизлик ашаддий душманам бўлиб қолди.

Хайрлашув чоғида у қўлимни қаттиқ қисиб:

— Келажакни сиз-у менга ўхшаганлар қурамиз,— деди.

Азиза билан танишганимдан бир неча йил кейин бошқа коммунистлар қатори унинг эрини ҳам қамоққа олишди. Азиза учун бу қаттиқ зарба бўлди. Рўзғор тебратиш бир ўзига қолди. Бундан ташқари, учинчи фарзанди ҳам дунёга келиш олдида эди. Азиза салонга ҳам, кўрғазмага ҳам келмай қўйганди. Ундан онда-сонда, телефон орқалигина ҳол-аҳвол сўраб турдим. Бир куни Юсуф Бадрондан Азиза ҳақида сўраган эдим, у:

— Сен нима билсанг, мен ҳам шуни биламан ҳолос,— деб жавоб қайтарди.

— Нима, учрашмай қўйдингларми?

— Эри қамалганидан кейин алоқамиз узилиб қолди.

— Ростданми?

— У ажойиб аёл. Лекин учрашмай қўйганимизга заррача афсусланмайман.

Шундан кейин Азиза тўғрисида деярли ҳеч нарса эшитмадим. Орадан бир неча йил ўтгач, эри озод этилди. Уларни табриклаш учун уйларига бордим. Икки ўғиллари университетда ўқишар, қизи эса олти ёшда эди. Азиза яна орамизга қайтди. У энди фаластинлик бир қизга уйланиб олган Юсуф Бадрон билан алоқани тиклашга ҳаракат ҳам қилмасди. Кунларнинг бирида Шарқий фронтга жўнаётган вакиллар сафига Юсуф Бадрон иккаламиз ҳам тушиб қолдик.

Йўлда Азизани эсладик.

— Унинг қизига кўзинг тушдими?— сўради Юсуф.

— Ҳа, жуда яхши қизча.

— У менинг қизим!

— Бўлиши мумкин эмас?

— Йўқ, шундай. Болани олдириб ташлашни айтганимда Азиза кўнмовди.

— Нега?

— Сени жондан ортиқ севиб қолганман. Шунинг учун ҳам муҳаббатимизнинг мевасини то абад кўз

қорасидек сақлайман,— деди. Лекин шунга қарамай, эри қамалиши биланоқ, мен билан мутлақо алоқасини узди.

— Бу гап қачон бўлган эди?

— Эри қамалмасдан сал олдин.

— Эри билармиди буни?

— Қайдам.

— Менимча, Азиза эрига тўғриси айтган бўлса керак.

— Эҳтимол.

— Қизча ҳақиқатда ҳам сенга ўхшайди,— дедим ўйланиб туриб.

— Худди шунинг учун ҳам у билан учрашмасликка ҳаракат қиламан-да.

1970 йили Азиза санъат соҳасида катта муваффақият қозонди. Унинг кўرғазмаси юксак баҳоланиб, унга Миср халқ рассоми унвони берилди.

АШМОВИЙ ЖАЛОЛ

Унинг икки қаватли уйи кўчамизнинг Аббосияга туташ шарқий томонида жойлашган бўлиб, атрофини ўраб турган қаровсиз боғда ямин, икки туп хурмо ва бир туп мангодан бошқа дарахт қолмаганди. Ҳар сафар шу кўчадан ўтаётиб, барча қўни-қўшнилар қатори, мен ҳам ўша уйга ҳам қизиқиш, ҳам нафрат билан қараб қўярдим. Бу ерга янги кўчиб келганимизда кўчага чиқиб, айланиб юрган эдим, кимдир, эҳтимол Ризо Ҳамода бўлса керак, сўраб қолди.

— Бу ерда ким туришини биласанми?

— Йўқ,— жавоб қайтардим мен.

— Ашмовий бек Жалолнинг уйи шу бўлади.

Кутилмаган бу гапдан ҳанг-манг бўлиб қолдим.

— Ашмовий Жалолнинг уйи?!

— Ҳа-да.

— Талабалар қотилику у!

— Худди ўша.

— Уни тез-тез кўриб турасизларми?

— Узининг ҳам, оиласининг ҳам қаердалигини ҳеч ким билмайди. Улар «Қора қўл» ташкилоти одамларидан яшириниб юришади. Лекин бу ўшанинг уйи эканлиги аниқ.

— Илгари шу ерда яшармиди?

— Ҳа.

— Қачондан бери кўринмай қўйди?

— Намойишчиларни жазолагани ҳаммага ошкор бўлгандан кейин.

Ешлигимданоқ Ашмовий номи менда қандайдир даҳшат уйғотарди. У Миср армияси суворийлар бригадасида катта офицер бўлиб, 1919 йил революцияси қонга ботиришда фаол иштирок этганди. Ашмовий революцияни бостириш давомида қанчадан-қанча одамларни шафқатсизларча қийноққа солгани, талабаларни отнинг думида судраттирганини эшитгандим.

1924 йилда ҳокимият тепасига келган Саъд Зағлул уни истеъфога чиқарди. Ашмовий кўчамиздаги қаровсиз уйга қайтиб келиб, узлатда яшай бошлади. Хотини билан икки қизига гоҳо кўзим тушиб қолар, лекин ўзини сира кўрмасдим. Ашмовий кўчага чиқиш у ёқда турсин, ҳатто деразадан мўралашга ҳам юраги бетламасди.

Унинг бир ўғли ва икки қизи бўлиб, ўғлини халқ интиқомидан қўрқиб, ўрта мактабдалигидаёқ Англияга жўнатиб юборганди. Эшитишимизча, бола бечора ўрта мактабни ўша ерда тугатиб, медицина факультетига ўқишга кирибди ва ўша ерда уйланиб, инглиз фуқаролигини қабул қилибди.

Ашмовийнинг қизлари ниҳоятда чиройли ва назокатли эди. Мен қандай қилиб қотилдан шундай ажойиб фарзандлар бино бўлганига ҳайрон қолардим. Қизлар бўйлари етгач, умуман кўчага чиқмай қўйишди. Улар ичкарида фортепьяно чалганлари чалган эди. Мен эса, шу бағритошнинг куйи ва қўшиқ эшитишни ёқтиришидан янада ажабланардим. 1935 йили у иккала қизини ҳам кимларгадир турмушга берди. Кўп ўтмаай Ашмовий уйини тарк этди. Хотинининг айтишича у ўлимидан кейин аза тутмасликлари, умуман маърака ўтказмасликларини васият қилиб, қабристонга, ўзи учун ажратилган хилхонанинг зиёратгоҳига кўчиб ўтибди ва ўша ерда яшай бошлабди.

Ашмовийнинг хотини эри кетгач гўшанишинликни тарк этиб маҳалла-куйга аралаша бошлади.

Аббосиялик кексаларнинг айтишича, Ашмовий ўрта мактабда яхши ўқий олмагач, вақфлар бўйича масъул ходим бўлмиш отаси ўша вақтда мактаблар инспектори Хурбург пошонинг ёрдамида уни ҳарбий

Ўқишга киритиб қўйган. Ҳарбий мактабни тугатган Ашмовий Суданга йўлланма олган. Хизмат чоғида Судан халқидан бож тўпловчи инглизларга фаол ёрдамлашган. Охири у инглизларнинг ашаддий ювиндихўрига айланган.

1919 йили Миср армияси революцияни бостиришда инглиз аскарларига мадад беришга буйруқ олди. Лекин бу армия инглизлар ишончини оқламади. Унда революцияга хайрихоҳлар кўп эди. Миср армияси Саъд Зағлулга қарши уюштирилган фитнада ҳам қатнашди. Ашмовий эса, революцияга қарши тиш-тирноғи билан курашди. Талабаларнинг раҳбарларини жазолашда бениҳоя хунрезлик қилди. Шундан кейин инглизлар Ашмовийга айниқса қаттиқ ишона бошладилар. Мисрликлар уни кўргани кўзлари йўқ эди. Маҳаллий ҳукумат ҳам уни ёқтирмасди. Бир неча бор уни ўлдиришга қасд қилинди. Лекин бу ҳаракатлар муваффақиятсиз тугади. Ватанпарварлар ташлаган гранатадан унинг оёғи бироз лат еди, холос. Хотини таъкидлашича, бир куни отаси Ашмовийдан ҳарбий хизматдан истеъфога чиқишини талаб қилибди. У эса ҳар ким ўз аравасини ўзи тортсин, менинг ишимга тумшуғингизни тикаверманг, деб қиблагоҳини жеркиб ташлабди.

Ашмовийнинг хотини иккинчи жаҳон урушидан сал кейин, юрак ўйноғи касали билан қаза қилди. Бир йил ўтмай ўзи ҳам жигар касалидан ўлди. Ашмовийнинг қилмишлари биз кекса авлоднинг хотирасидан ҳали ўчгани йўқ. Кўпчилик уни лаънатловчи қўшиқларни ҳамон ёд билади.

АББОС ФАВЗИЙ

Хизматимнинг биринчи куниданоқ Фавзий билан дўстлашиб қолдим. Секретариат идорасининг бир бурчагида мен, секретариат раисининг ўринбосари Аббос Фавзий ва министр таржимони Абдураҳмон Шаъбоннинг иш столлари жойлашган эди. Бошлиғимиз Тантовий Исмоил Фавзийни мен билан таништирди:

— Уша машҳур ёзувчи сиз бўласизми?— сўрадим мен ҳаяжонланиб.

Фавзий тасдиқ маъносида бош силкиб қўйди.

Мен у билан жуда самимий кўришгандим, бошқа хизматчилар бу илиқ кўришишдан ғашлари келиб, пешоналари тиришди.

— Сизнинг араб классик адабиёти ҳақидаги китобларингиз биз талабаларга жуда катта ёрдам берди.

— Эътирофингиз учун катта раҳмат, аммо университетингизда фақат унвонли адибларнигина тан олишади.

— Сизнинг билимингиз ҳар қандай унвондан аъло. Сизникидай китобларни олимларгина ёза олиши мумкин.

— Афсуски, профессор Иброҳим Ақл бошқача фикрда.

Бутунлай янги шароитда Аббос Фавзийдек сиймо ёнимдалиги мен учун катта бахт эди. Хизматим у билан доимо мулоқотда бўлишимни тақозо этарди. Фавзийни доктор Моҳир Абдулкарим салоида ҳам, Солим Жабр қабулхонасида ҳам, кейинчалик Жодд абу ал-Уло уйида ҳам учратиб турдим. Таажжубланарлиги шуки, ўттиз беш ёшдаёқ ҳаммага танилган бу машҳур адиб ҳамон олтинчи даражали амалдорлар поғонасидан юқорига кўтарилмаган эди. Кейинчалик ҳамкасблари уни «танаси бошқа дард билмас», «безиён тентак» деб камситишларини эшитиб қолдим. Уларнинг назарида ҳақиқий амалдорлик фақат буйруқ бериш, бошлиқларни ҳурмат қилишдан иборат бўлиб, китоб ёзиш эса таги пастларнинг иши эди.

Аббос Фавзийнинг қандай қилиб олтинчи даражали поғонага кўтарилганини қуйидагича ҳикоя қилиб беришди:

«У олий маълумотли бўлса ҳам архивда оддий котиб эди. Фавзий министр ўзгарган ҳамоно унга ўз шеърӣ тўпламини дастхат билан ҳадя этарди. Министр совғани қабул қилиб, раҳмат айтиб қўя қоларди. У эса яна архивга қайтарди. Бу ҳолат министр лавозимини адабиёт ва санъатдан хабардор шахс эгаллагунча давом этади. Аббос Фавзий навбатдаги янги министрға манзур бўлиб қолади ва у Фавзийни еттинчи даражага, икки йилдан кейин эса, секретариат бошлиғининг ўринбосари сифатида олтинчи поғонага кўтаради».

Фавзий рақибларининг у ҳақда нималар дейишларини биларди. Шунинг учун у ҳам уларнинг нафратини

га нафрат билан жавоб қайтарарди. Гоҳо улар билан сан-манга ҳам бориб қоларди. Лекин ўртоқлари ўртага тушиб, жанжални тинчитишарди. Буйруқвозликка тоқати йўқ Фавзий амалпараст ва димоғдор мансабдорларни «заҳарли ҳашаротлар» деб атарди.

Ҳатто Тантовий Исмоил ҳам бир куни менга:

— Бу одамдан ўзингизни узоқроқ тутинг. У ақлли, лекин одобсиз,— деди.

Моддий ночор Аббос Фавзий оиласи учун кечаю кундуз тиним билмай меҳнат қилди. Тили аччиқ бу санъаткорнинг мансабпараст, сохта олим ва ёзувчилар устидан кулиши асарларида ҳам акс этган эди. Ўзи амалдор бўлишига қарамай, барча амалдорларнинг устидан куларди.

Фавзийда ҳасадгўйлик ҳам йўқ эмасди. Атрофидагилар муваффақиятидан гаши келган пайтлар ҳам бўлиб турарди.

Бироқ у классик араб адабиётини ҳавас қилгулик даражада чуқур эгаллаганди.

— Сизларни ғарб адабиёти шу қадар мафтун этганки, назарингларда гўё дунёда бошқа адабиёт йўқдек,— деди у бир куни менга.— Ўз адабиётингларни умуман билмайсизлар. Гаров ўйнаб айтишим мумкинки, манман деган ғарб шоирлари ифодалаган фикрлар аллақачон араб шоирлари томонидан баён этилган.

Мен хаёлимга келган икки шеър ва насрий асардан парча ўқидим. Фавзий шу заҳотиёқ қийналмай, шу маънодаги классик адабиётимиздан айният келтирди.

Унинг суҳбат чоғида суҳбатдошининг имло, талаффуз хатосини топиб турадиган одати бор эди. Араб тилидаги адабиётларни албатта зер-забар билан нашр этиш кераклигини қаттиқ талаб қиларди.

Фавзий буйраги қаттиқ шамоллаб ишга келолмай қолди. Таржимон Абдурахмон Шаъбон иккаламиз уни кўргани бордик. Фавзий кўрпага ўралиб ётарди. Салом-алиқдан сўнг ёнига бориб:

— Буйрагингиз тузукми, устоз?— деб сўрадим.

Одатим бўйича буйрак сўзини адабий тилда эмас, халқ тилида айтдим. Фавзий беҳол овоз билан буйрак сўзини зер-забарларини ўрнига қўйиб, адабий тилда талаффуз қилди. Беморнинг олдидан чиққаннимиздан кейин Абдурахмон Шаъбон истеҳзо аралаш:

— Бу одам нариги дунёда фаришталарнинг ҳам талаффузини тўғрилаб юрмаса кўнгли ўрнига туш-маса керак,— деди.

Фавзий араб тили ва адабий меросдан бошқа нарсага қизиқмасди. Санъатга, ҳатто қўшиққа ҳам ҳуши йўқ эди. Ҳозирги замон маданияти тўғрисида тасавури ниҳоятда тор бўлиб, сиёсатга лоқайд қарар, партияларга фарқсиз эди. Фақат министрими-нигина ҳурмат қиларди, холос. Фавзий ҳеч қайси динга ишонмасди. Ҳаётда ўзию оиласининг тинчлигини ўйларди. Унинг секретариатимиздаги хонаси катта-кичик ёшдаги шоирлар, ёзувчилар ва журналистлар учрашадиган жойга айланди. Уларнинг аксари Фавзийдан арзимаган ҳақ эвазига ўз асарларини тил ва грамматика жиҳатдан таҳрир қилдириб олишарди. Қаламкашларга нисбатан бениҳоя меҳмоннавоз устоз Аббос улар кетишлари ҳамона:

— Ҳозир келиб кетган йигитни кўрдингизми? Ута маданиятсиз. Ўзини тутишни ҳам билмайди,— деб мазаҳ қиларди.

Лекин устоз Аббос давлат ва сарой арбоблари тўғрисида зинҳор ёмон гапирмас, сиёсий партиялар ўртасидаги мунозараларга сира қўшилмасди. Сарой аҳли, ҳатто сарой ошпази ҳақида ҳам сизлаб гапирарди. Иккинчи жаҳон уруши даврида иттифоқчиларга хайрихоҳ бўлди. Дюнкердан кейин кўпчилик уруш немислар галабаси билан тугайди, деб ўйлаганда, у Башшар ибн Бурд¹нинг қуйидаги тўртлигини кўтаринки руҳ билан ўқиб юрди:

*Ажалдек ёпирилдик ёв устига,
Майдон узра балқиди байроғимиз.
Баъзиси бўлди асир, баъзиси тупроққа тенг,
Баъзиси қочди қуёндек қувган чоғимиз.*

Ал-Аламиндаги жангда немислар мағлубиятга учрагач, мен ҳам ўз фикримни Башшар ибн Бурд шеъри билан ифодалаган эдим, Аббос Фавзий кино-ямга тушунди ва усталик билан:— «Худо Башшарни раҳмат қилмасин, у фосиқ лўттибоз эди,— деб жавоб берди.

---

¹ Башшар ибн Бурд (714-783).— ўрта аср араб адабиёти-нинг йирик намояндаси, шоир.

Қуиларнинг бирида **Фавзий**нинг ҳузурига Миерда муқим бўлиб қолган, кекса ~~бир~~ инглиз келди. У араб тилида ўз она тилидан ҳам яхши гаплашарди. Меҳмон кетганидан кейин устозимиз шикоятини бошлади:

— Мен инглизларга ва хусусан уларнинг урф-одатларига қойил қоламан. Инглиз билан Миср чалишлари ўртасида катта фарқ бор. Инглиз чалиши қаерга бормасин ўз чалишлигини қўймайди. Аммо умрининг охиригача ўз империясига сидқидилдан хизмат қилади. Миср чалиши бўлса учига чиққан бетайин.

Аббос Фавзий бошқаларга раҳм-шафқат қилмаганидек, бошқалар ҳам уни аяб ўтиришмасди. Устознинг отаси инженер бўлганлигини ҳаммамиз билсак ҳам, рақиблари жўрттага: отаси гўрков, онаси ғассол дейишарди. Ҳатто Фавзийни жинсий нопокликда ҳам айблашарди.

4 февраль воқеасидан кейин бошқа партияларга мансуб амалдорлар вафдни хиёнатда айблай бошладилар.

Ўз фикрини билдирмаслик, вафд фаолиятидан норози бўляпти, деган гап келиб чиқмаслиги учун Аббос Фавзий Тантовий Исмоил «тўфон, тўфон, тўфон» деб аюҳаннос солиб юрган бир пайтда:

— Утгаң кеча воқеаси тўғрисида нима десангиз деяверинглар. Лекин инсоф юзасидан айтганда Мустафо Наҳҳос мамлакатни энг қийин аҳволдан эсон-омон олиб чиқди,— деди.

Устоз Аббоснинг омади келди. Вафд **министр** адабиётни қадрловчи шахс бўлиб чиқди ва **уни** бешинчи даражали амалдорлар поғонасига кўтарди. Тантовий Исмоил пенсияга кетгач, ўрнига секретариат бошлиғи этиб Аббос Фавзий тайинланди. Бироқ унинг китоблари ўзи ўйлагандек муваффақият қозонолмади. Чунки университет профессорлари Фавзий билан жиддий рақобатда эдилар. Профессорлар янги илмий методга таянишар, бинобарин уларнинг тадқиқотлари чуқурроқ ва салмоқли эди.

Классик адабиётни **Аббос** Фавзий асарларидан ўрганган бир ёш олим қуръон ва пайғамбар ҳақида ёзилган рисолалар устида олиб борган илмий ишида у келтирган иловалардан фойдаланиб, анча пул ишлаб олганини эшитган устоз пича хафа бўлиб:— Бизнинг давримизда даҳрийлик расм бўлганди, ҳозир

эса аксинча,— деди ва афсусланиб туриб:— Шундай қулай фурсатни қўлдан берибман-а,— деб қўйди.

Бир куни у мendan:— Араб мамлакатлари нимаси билан бойлигини биласизми?— деб сўраб қолди. Кейин ўзи жавоб берди:— Нефти билан эмас, «қуръон» ва «ҳадис»и билан бой.

— Истасангиз, пайғамбарлар мадҳ этилган ғарб китобларидан айримларини араб тилига биргаликда таржима қиламиз,— таклиф этди Абдурахмон Шаъбон бир куни.

Аббос Фавзий рози бўлди. Икковлари бел бойлаб ишга киришишди. Натижада мўмайгина пул ишлаб олишди. Аббос Фавзий умрида биринчи марта бунча кўп пулга эга бўлганди. Кейинчалик у шунга ўхшаш бир неча китобларни таржима қилиб, бойлиги янаям ортди. Бу унинг урушдан кейинги қимматчиликдан эсон-омон чиқишида асқотди.

Фавзийнинг ўғиллари университетни тугатиб, хизматга тайинландилар. Устоз 1950 йили умрида биринчи марта отпускаи олди. Шунга қадар у бирор марта ҳам дам олмаган эди. Менинг:— Нега ҳеч отпускаи олмайсиз,— деган саволимга Фавзий қуйидагича жавоб қайтарди:

— Э, гумроҳ одам, сиз менинг ўрнимга кимлар кўз олайтириб турганини билмайсиз. Улар мен билан ҳар куни қучоқлашиб кўришадилар, лекин енгларида ханжар яшириғлик. Агар бир ой йўқ бўлсам қайтиб келмаслигим чорасини кўриб қўйишади. Биз мудроқ ўрмонда яшаймиз, ундаги одамлар эса ваҳший ҳайвондан баттар.

Ушанда унинг гапларига тушунолмаи ҳайрон бўлиб қўя қолгандим. Ниҳоят устоз ўз ўрнининг мустақамлигига ишонч ҳосил қилгач, дам олишни лозим топди. Умрида биринчи марта хотини ва қизларини олиб Искандарияга жўнади. Бироқ у ерга боргач, бўш вақтини қандай ўтказишни билмай зеркиб қолди. Искандария хотинининг ҳам саломатлигига тўғри келмади. Шунинг учун қизларининг ялиниб-ёлворишларига қарамай Фавзий бир ҳафтадаёқ қайтиб келди.

Июль революцияси устоз Аббосда ҳеч қандай қизиқиш уйғотмади. Мамлакатнинг бугунги ва эртанги тақдирига бефарқ қаради. У фақат диний мавзуларда китоб ёзиб, пул орттира бошлади. 1959 йил-

да пенсияга чиқиб, олдингидан ҳам астойдил қалам тебратишга киришди. Обидийнда уй қуриб, юқори қаватини ижодхонага мослаб жиҳозлади. Бироқ феъли ўша-ўша ўзгармай қолаверди. Қачон уйига борсам шикоятини бошлайди:

— Мени шу вақтга қадар араб тили Академияси аъзолигига қабул этилмаганини тасаввур қилинг-а! Гўё бошқалар араб тилини мендан яхшироқ биладигандек! Ҳукумат тузган ёзувчилар рўйхатида ҳам номим зикр этилмабди. Кимга дод дейсан бу адолатсизликдан?

Аббос Фавзий июнь мағлубиятидан кейинги аҳволимни кўриб, устимдан кулди:

— Сочингизга оқ ораласа ҳам ақлингиз кирмабди-да! Биз учун мисрлик ҳукмронлик қилди нима-ю, инглиз ёки яҳудий ҳукмронлик қилди нима?!

АДЛИЙ ал-МУАЗЗИН

Мен университетга кирган йилим Адлий ўша ерда қандайдир лавозимда ишларди. Уни баъзан университет кутубхонасида, баъзан биз билан француз файласуфи жаноб Кюренинг лекцияларига борганда кўриб қолардим. Бу хилдаги лекцияларга қатнашиш Адлий учун диссертациясига фойдали эди. Ташқи кўринишига қараб, Адлийни «Миср мирзаси» деб атаган эдик. У бўйдор, елкалари кенг бўлиб, боқишларидан зеҳни ўткирлиги сезилиб турарди. Бир куни факультетга кетаётиб Адлий билан ал-Урмон богида учрашиб қолиб, йўл-йўлакай гаплашиб кетдик.

— Октябрь ойида магистрлик диссертациямни ёқлайман. Лекин ҳозирданоқ, кейинги режалар ҳақида ўйлаётимиз, — деди у менга.

— Докторлик диссертациясига тайёрланмоқчимисан? — сўрадим мен.

— Йўқ. Ҳозир қайси фалсафий китобларга талаб катта?

— Менимча, фалсафий китобларга ҳеч қачон талаб катта бўлмаган.

— Мамлакатимиз файласуфлари ҳақида рисоалар туркуми ёзмоқчиман.

— Хайрли ният.

Ҳақиқатда ҳам Адлий айтган вақтида диссертациясини ёқлади. Лекин кейинги режасини охиригача

етказмади. Фақат файласуфларнинг тушкунликка тушишига доир иккита мақола ёзиш билан чекланди холос.

Ажлон Собит Адлийнинг мен билмаган томонларини ёритиб, гапириб берди:

— У Биби Зайнаб маҳалласида, бизга яқин кўчада яшайди. Отаси трамвай ҳайдовчиси бўлган. Ҳозир Адлийнинг онаси ва онаси бор.

— Юриш-туришидан аслзодаларга ўхшайди-ку.

— Хизматга кирган вақтида бошланғич маълумотгагина эга эди. Иш жараёнида ўқиб юриб, олимпикка эришди. Айтишларича, онаси бузуқ эмиш. Шунинг учун ҳам ҳанузгача турмушга чиқмаган.

Адлий ҳазил-мutoйибани яхши кўрарди. Уқув йили тугалланишига бағишланган кечаларнинг биринда у ўқитувчиларнинг юриш-туришларига тақлид қилиб, ҳаммани кулдирди. Айниқса Иброҳим Ақл юришига монанд, саҳнада у ёқ-бу ёққа юриб: «юксак идеаллар» дейиши биланоқ залдагилар гурра кулиб юборишди. Адлийнинг доктор Иброҳим Ақл билан муносабати яхши бўлган. Доктор сарой ҳомийлиги остида юқори мансабга кўтарилгач, Адлийнинг иши юришиб кетди. Иккинчи жаҳон уруши бошланишидан сал олдин доктор Иброҳим Ақл тавсияси билан Адлийни бир министр ишга қабул қилди. Шундан кейин унинг омади кулиб боқди.

Адлий бизнинг ишхонамизга министрнинг яқин одами сифатида ишга келди. Мен янги мансаби билан табриклар, ишларига муваффақият тилаб, фаолияти албатта, самарали бўлишига ишонч билдирдим. Бироқ қаршимда мен билган Адлий эмас, бутунлай бошқа, омади юришган амалдор турарди. Бир вақтлар фалсафий назарияларга қизиқиб, уларни тушуниб етишга ҳаракат қилиб, бу йўлда анча-мунча вақт сарф қилган зиёли одамдан асар ҳам кўрмадим. Унинг, айниқса, министр ва министрлик ишлари бўйича яширин истеъдоди гуриллаб яшнаб кетди. Шунинг ҳам эътироф этиш керакки, у ақлли, идора ишларига қобилиятли, шунингдек ҳар қандай мисрликда ҳам учрайвермайдиган вазмин одам эди.

Шарора ан-Наҳҳол Адлий билан эҳтиёткорона муносабатда бўларди. Устоз Фавзий эса, министрликка адабиётни қадрловчи одам келди, деб ўйларди. Бора-бора улар дўстлашиб кетишди. Бир куни устоз

Фавзий ўз китобини Адлийга тақдим эта туриб бундай деди:

Дуч келган одамга китобимни ҳады этавермайман. Сизга ўхшаганларгина китобнинг қадрига етишади,— деди.

— Китобингизни ўқиб чиққанман,— совуққина жавоб қайтарди Адлий.

Аббос Фавзийнинг юзида мамнунлик аломати пайдо бўлди. Адлий эса сўзида давом этиб, деди:

— Тўғриси айтсам, китоб юзаки, унда бирор янгилик йўқ.

Устознинг ранги оқариб кетса ҳам, лекин у ўзини тутиб:

— Бу китобни ўз билимингиз билан ўлчаманг. Мен оддий халқни кўзлаб ёзганман. Сиз ҳарқалай файласуфсиз,— деди мулойим оҳангда.

Аббос Фавзий мендан бу гапни ҳеч кимга айтмаслигимни илтимос қилди. Мен устозга «кўнглингиз тўқ бўлсин», дедим. Фавзий одатдагидек заҳарханда қилди:

— Фалсафа ибн Рушд¹дан бошланиб, ибн калб²да тугабди-да.

Кенгаш ҳайъатида раҳбарликни қўлига олган Адлий сал фурсатдаёқ министрликдаги жами бўлимлар ва ундаги хизматчиларнинг миридан-сиригача ўрганиб чиқди. Лекин ўз обрўсига путур етказмаган ҳолда, ҳеч қандай партиявий можароларга аралашмади. Аслида, вафд партиясига мойил, унинг халқчил демократик ва озодлик гоёлари тарафдори бўлса ҳам буни ҳеч кимга сездирмади.

Адлийнинг бирор одамга яхшилик қилганини билмайман. Аксинча, у рақибларигагина эмас, ҳатто дўстларига ҳам панд беришдан тоймасди. Ўзгаларда ҳурмат уйғотиш ўрнига, ўзига душман орттиришни яхши кўрарди. Адлий шу жиҳати билан кулиб туриб жонингизни оладиган, рикорлик ва тилёғламалик билан раҳбарлар ишончини қозонувчи Шарора ан-Наҳҳолдан фарқ қиларди. Ишхонадаги аксари хизматчилар Адлийни ёқтиришмас, орқаворотдан зоти паст, опаси бузуқ деб иғво қилишарди «Ҳануз уйланмай юриши-

¹ Ибн Рушд (1126-1198) — машҳур араб файласуфи.

² Бу ўринда сўз ўйини ишлатилган. Ибн калб — итвачча дегани.

да бирор сир бўлса керак. Келган куниданоқ қадам олиши шубҳали эди», ҳоказо ва ҳоказолар.

Мен унинг ҳар бир министр ва ҳар бир ҳукумат даврида ўз мансабинигина эмас, ҳатто обрў-эътиборини ҳам сақлаб қолишига ҳайрон қолардим. Кейинчалик аниқлашимга қараганда Адлий рақобатдаги партияларнинг айрим амалдорларига вақти-вақти билан ёрдам қилиб тураркан. Натижада, министрлик қайси партия тарафдори қўлига ўтса, ўша одам ўз навбатида министр ҳузурида Адлийга ваколат бераркан. Шундай қилиб у доим кўзга кўринган шахс бўлиб қолаверган. Шу усулда Адлий июль революциясига қадар департамент директорлигигача ўсди.

Биз бир-биримиз билан яқин дўст бўлишимизга қарамай, имкон туғилган заҳотиёқ менга хиёнат қилди. Воқеа бундай бўлган эди. Кадрлар бўйича комиссия мен ва архивда ишлайдиган бир ўртоқнинг шахсий ҳужжатлари билан ҳар томонлама танишиб чиққач, менинг номзодимни юқори даражадаги бўш ўринга тавсия этди. Комиссия қарор қабул қилди. Министр буйруққа имзо чекди. Ҳамкасбларим мени янги лавозим билан табриклашди. Бироқ эрталаб ишга келиб ўрнимга бошқа одам тайинланганини билдим. Бошим қотди. Суриштириб билсам, ўша кун кечқурун қирол саройидан кимдир Адлийга қўнғироқ қилиб, бўш ўринга рақибимни тавсия этибди. Адлий шартта министр ҳузурига кирибди-да, бўлиб ўтган гапни унга тушунтирибди. Шундан кейин мен тўғримдаги буйруқ бекор қилиниб, бошқа буйруқ чиқарилибди. Мен норозилик билдириб, дарҳол Адлий ҳузурига кирдим. У гапларимга хотиржам қулоқ солиб ўтирди-да, кейин оҳиста:

— Матбуотга янги бюджет тўғрисида маълумот тайёрланг,— деди.

Қолган гапларни Адлийнинг душмани, менинг дўстим, кадрлар бўлимнинг ўринбосаридан сўраб билдим.

— Бу очиқдан-очиқ қонунни бузиш,— деди дўстим. Қонун бўйича министрнинг ҳар қандай буйруғи, худди шунга ўхшаш иккинчи буйруқ билан бекор қилиниши керак. Сен ҳақингдаги буйруқни ўз кўзим билан кўрдим. Лекин уни бекор қилиш ҳақидаги буйруқни кўрмадим.

— Бу масалани расмий равишда кўтариб чиқа оласанми?

— Инглиз элчисидан бошқа ҳеч ким бу ишнинг уддасидан чиқолмайди.

— Хўш, рақибимнинг саройда қандай таниши бўлиши мумкин?

— Уни Лут пайгамбар ёрлақаган.

Уша кундан бошлаб Адлий билан муносабатимиз расмий тус олди. Шунга қадар у билан эрталаблари Сулаймон пошо майдонида учрашиб турар, «Америкен» барида бирга понушта қилиб, амалимизда катта фарқ бўлишига қарамай, министрликкача бирга кетардик. Йўлда у ҳар хил борди-келдилар, казо-казоларнинг оилаларидаги латифаомуз ҳангомаларни гапириб, мени роса кулдирадди. Баъзан мени мансаби кўтарилгандан кейин кўчиб ўтган Маодийдаги уйига ҳам таклиф этарди. Лекин иш бошлангандан кейин ўн-ўн беш дақиқа ўтар-ўтмас мени ҳузурига чақираркан, қаршимда совуқ бир бюрократ ўтирганига кўзим тушарди.

Бир куни унинг қабулидан нохуш чиққач, дилимни Аббос Фавзийга очган эдим, устоз бунга жавобан:

— У риёкор одам. Министрликда нопок одамлар билан ишлаш пешонамизга битилган экан,— деди.

1952 йил революциясидан кейин министр ўринбосари лавозимини талашишда Адлий ал-Муаззин асосий рақиб Шарора ан-Наҳҳолдан устун келмоқчи бўлиб, «Тозалаш комиссияси»га Шарора устидан юмалоқ хат ёзишда иштирок этди. Бироқ, қандайдир мўъжиза билан енгиб чиққан Шарора министр ўринбосарлигига тайинланди. Бу Адлий учун кутилмаган зарба бўлди. Кўп ўтмай у янги ходимлар орасида ўзини бегона ҳис эта бошлади. «Тозалаш» жараёнида унга хайрихоҳ бўлган ходимлар секин-аста ишдан бўшатилди. Яккаланиб қолган Адлий шароитга мослашиш йўлига ўтди. У мен билан илгариги дўстона муносабатини тиклашга ҳаракат қила бошлади. Биз яна Сулаймон пошо майдонида учрашадиган бўлиб қолдик. Гоҳо Адлий ишхонамиздан шикоят қилиб: «Министрлик бир гуруҳ думбиллар қўлига ўтди», «Қонун, йўл-йўриқларга ҳожат қолмади», «Ҳозир ҳар ким революция ниқоби остида кўнгли тусаган ишни қилмоқда»,— қабилида зорланарди.

Мен янги ҳаёт голиб келаётганига ишона бошла-
дим.

Адлий ал-Муаззин янги раҳбарлар орасидан ўрин олишга анча уриниб кўрди-ю, лекин бунинг фойдаси бўлмади. У кўп ўтмай оқ қон касалига мубтало бўлиб, уйдан эшикка чиқолмай қолди ва 1955 йили, эллик ёшида вафот этди. Министрликда унинг ўлими ҳақидаги хабар тарқалганда деярли ҳамма хурсанд бўлди.

Адлийнинг жанозаси мен қатнашган жанозаларнинг энг фэйсизиси бўлди. Дафн маросимида ўнтача таниш-билиш, университетдаги маслакдошлари билан битта узоқ қариндоши қатнашди, холос. Бу маросимда эътиборли одамлардан ўша пайтларда икки ўғлидан айрилиб, руҳан эзилиб юрган Иброҳим Ақлдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Адлий вафотининг эртаси куни унинг турмушга чиқолмай юрган опаси ўзини ўзи ўлдирди.

ИСОМ ал-ҲАМЛОВИЙ

Маҳаллада энг катта, атрофи боғ-роғ, баланд деразорлари ортидан хурмо, манго дарахтларининг учлари кўриниб турувчи Ҳамловийларнинг ҳовлиси «Байн ал-Жаноин»га яқин эди. Уч қизи бор Исомбек таниқли аъёнлардан бири бўлиб, нуфузли савдо муассасида ишларди. Унинг ишга кетаётган ёки ишдан келаётганлиги атрофдагиларга қўнғироқли извошининг овозидан маълум бўларди. Исомбекнинг оиласи ҳаммадан ажралган ҳолда яшарди. Улар ўзларини кўни-қўшнилардан катта тутишар, халқимиз урф-одатларини назар-писанд қилишмасди. Исомбекнинг хотини билан қизлари баъзи-баъзидагина кўчага чиқишарди холос.

Бир куни Исомбек иттифоқо машҳур актрисалардан бирини олиб келди. Шундан кейин актриса уникига тана қўйиб қолди. Тез орада аёл Исомбекнинг ўйнаши эканлиги ошкор бўлди. «Санъат» журнали эса Исомбек ўша актрисага ўн минг жунайҳлик дур ҳадя қилганини ёзди.

Биз, маҳалланинг ёш ўспиринлари ҳар сафар актрисанинг келиши ва унинг қандай кутиб олинишини зўр қизиқиш билан кузатиб турардик.

— Биз-ку уни бепул томоша қиляпмиз-а, лекин бу ташрифларнинг охири нима билан тугаркин?— деди бир куни Жаъфар Халил.

— Бўй етган қизлари олдида шундай бемаънилик қилишга Исомбекнинг қандай юзи чидаркин?— ҳайрон бўлди Халил Закий.

— Қизлари оталари олдида ўзларини қандай тутти-шаётган бўлишса, у ҳам қизлари олдида ўзини шундай тутмоқда,— деди Саййид Шаир.

Ҳамловийларга яқин турадиган Саййид Шаир уларнинг ҳовлисида бўлаётган ҳангомаларнинг барчасидан хабардор эди.

— Ҳаммаси маълум бўлди,— деди у бир куни бизга.

Биз ҳаммамиз Шаирни ўраб олдик. У сирли қиёфада:— Исомбекнинг хотини дазмолчи Муҳаммад билан дон олишиб юраркан,— деди.

Ҳаммамиз ҳанг-манг бўлиб қолдик.

Ёш, бақувват, бир кўзи ғилай ва уришқоқ дазмолчи Муҳаммадни биз яхши билардик. У кўчамиздагиларнинг кийим-кечакларини дазмоллаб юрарди. Ниҳоят гўзал, қадди-қомати келишган хонимнинг ғилай Муҳаммадни ёқтириб қолиши бизга қизиқ туюлди.

— Хоним унинг олдига чодрага ўраниб борадилар,— деди Саййид Шаир.— Буни бир неча бор ўз кўзин билан кўрдим.

Тез орада хоним чодрага ҳам ўралмай қўйди. Дазмолчи кийим-кечакларни ўзи олиб келар ва ичкарида анча вақт қолиб кетарди. Исомбек актриса билан чет элга жўнагач, Муҳаммад ҳеч кимдан тап тортмай, кўп вақтини хоним ҳузурида ўтказадиган, баъзан эса ётиб қоладиган одат чиқарди. Исомбекнинг қизлари ҳам ота-оналаридан қолишишмади. Улар Аббосиянинг шарқий томонида ўз жазманлари билан учрашиб туришар, баъзан уларни уйларига ҳам таклиф қилишарди. Ийд Мансур, Шаъровий ал-Фаҳҳом, менинг қариндошим Аҳмад Қадрий, Вайли полиция бўлимининг офицери, тиш доктори ва франциз тили ўқитувчиси уларнинг доимий хушторлари эди.

Бу оила аъзолари ва ташрифчиларнинг қилиқлари ғазабимизни кўзитарди. Қитмирлик қилиб Ҳамловийлар деразасига тош отадиган одат чиқардик. Бирок, хуштор офицернинг ташаббуси билан бўлса керак, Ҳамловийларнинг уйини қўриқлаб туриш учун полиция қўйилди.

Уша пайтларда мен Сафонинг ишқида куйиб юр-

ган вақтим эди. Исомбекнинг қизлари энг олий туй-гумни таҳқирлашаётгандай туюларди.

Бироқ, 1930 йили маҳалла аҳли учун кўнгилли воқеалар юз берди. Шу йили Исомбекнинг уччала қизи ҳам уйли-жойли бўлишди. Тўнғич қизи муҳандисга, ўртанчаси министр котибига, кенжаси эса энди мартабаси ошиб келаётган ҳимоячига турмушга чиқди. Таажжубланадиган жойи шуки, қизлар уйларидаги бемаъниликларга чек қўйишиб, янгича, ҳалол ҳаёт кечира бошлашди. Оилалари ҳам ҳавас қилгули тотув оиллага айланди. 1950 йиллари мен баъзан уларнинг ўқимишли, илғор фикрли ўғиллари билан учрашиб қолардим. Исомбек иккинчи жаҳон уруши даврида тахминан Шаъровий ал-Фаҳҳом билан бир вақтда вафот этди. Унинг тул хстинига катта мерос қолди. Аёл элликларда бўлса ҳам ёшига нисбатан анча хушрўй кўринарди. У бутунлай сўққабош бўлиб қолганди. Онда-сонда қизларидан бирортасининг уйига бирровгина келиб кетарди холос. Қизлари ёқтирмай қўйишларининг сабаби унинг ҳамон дазмолчи билан алоқасини узмаганлигида эди. Бироқ энди дазмолчи ҳам бу аёлдан қутилиш пайига тушиб қолганди. Бир куни дазмолхона олдидаги кўча юзида Муҳаммад аёлнинг юзига тарсаки тортиб юборди. Эҳтимол бирор нарсадан жанжаллашиб қолишган бўлишса керак. Шу воқеадан бир-икки ҳафта кейин хоним бир қассобни жазман қилиб олди.

— Кампир аслзода бўлса ҳам кўнгли авомпарастку,— деди Жаъфар Халил кесатиб.

Аёл кейинчалик уйини сотиб маҳалламиздан кўчиб кетди. Мен уни назардан қочирмай юрдим. Аёл шаҳар марказидаги ал-Ливо, Журубий ёки ал-Аргентин қовоқхоналарида пайдо бўлар, бироз вино ичиб ўтирарди-да, бирортасини тузоққа илинтириб, у ердан чиқиб кетарди. Уни шу алфозда Искандариядаги Осниус қовоқхонасида ҳам кўрдим. Баъзан домдараксиз кетар, кейин яна ўзи ўрганган жойларда пайдо бўлиб, ўша эски қилиғини давом эттирарди. Бироқ ёши ўтган сари ҳусни ҳам кундан-кунга сўлий бошлади. Энди унинг буришиқ кампирдан фарқи қолмаганди, ишонган меросини созуриб бўлганди.

У энди имтиёзли ресторанларга яқин келмас, тўғрироғи у ерга кириш учун сариқ чақаси ҳам қолмаганди. Баъзан уни кўчаларда исқирт, узун кўйлак ва

ёғоч ковушда кўриб қолардим. Хуллас, хоним бориб-бориб тиламчилик қила бошлади. Мен унинг кимгадир қўл чўзиб, хайр сўраётганини шахсан кўрганим йўқ. Аммо баъзи ошхона хўжайинлари унга садақа бериб туришларидан хабарим бор эди.

Бир вақтлардаги осуда, файзли дарвозалар тепасига фонуслар осилган кўчамизни кўз олдимга келтирарканман, ўйланиб қоламан. Исомбекнинг гўзал, танноз хотини ким эди-ю, ким бўлди? Уқимишли, туппа-тузук набиралари парво қилмай бувиларининг ёнгинасидан ўтиб кетаверадилар. Балои нафс, фосиқлик адо қилган бу аёлнинг аянчли қисматига қаттиқ ачинаман.

ИЙД МАНСУР

Йиғилишларимиз бизларни бир-биримизга чамбарчас боғлаб қўйганди. Суҳбат кечаларимизнинг доимий қатнашчиларидан бири Ийд Мансур билан дўстлашиб ҳам олдик. Аммо унинг дўстлиги самимий, садоқатли эмас эди. Умуман у вафо, дилкашлик, одамгарчилик кўчасидан ўтмаганди.

Онадан барвақт етим қолган Ийд Мансур Аббосияда отаси ва кекса хизматкори билан яшарди. Отаси яҳудийлар орасида кўп ишлаган бўлиб, иморат олди-соттиси билан шуғулланарди. Ийд дунёга келганда отаси эллик ёшда бўлиб, у хотини вафотидан кейин уйланмади. Хасис, қўпол ва раҳмсиз чол ёлғиз фарзандига жуда қаттиққўл бўлди. Гўдаклигидан она меҳри ва унинг эркалашларини ҳис этмаган Ийд гўё террористлар лагерида тарбия олгандек, меҳр-муҳаббат ва инсоний ҳис туйғулардан маҳрум эди. Катта бўлганда ким бўлиши ўшандаёқ маълум эди. Ийд тадбиркор, бешафқат, худбин бўлиб ўсди. Пул деганда у ҳамма нарсадан воз кечарди.

Ийд қўшнимиз, бир кўчада катта бўлганимиз учунгина у билан шунчаки салом-алик қилиб юраман. У инсон бошига тушган мусибатдан худди латифадан кулгандек кулади. Ҳатто дўстларимиз Шаъровий ал-Фаҳҳом ва Бадр аз-Зиёдий ҳалокати ҳам унга заррача таъсир қилмади. Аксинча, Бадр аз-Зиёдий ҳалокати ҳақидаги машъум хабарни эшитганда футбол командасидаги рақибидан қутулганига хурсанд бўлди.

У тарбияси ва табиатига кўра анъана, эътиқод ва атрофидагилар билан ҳисоблашмай, ўз хоҳишича яшашга ўрганиб қолган. Ийд бузуқ ҳам, Халил Закий ёки Саййид Шаирлар каби текинхўр ҳам эмас. У бор кучини фақат меҳнат қилиш, пул тўплашга сарфлайди. Меҳнат билан пулдан бўлак нарса уни қизиқтирмайди. Роҳатланиш, улфатчилик, чақчақлашишга умуман тоби йўқ.

Ийд 1930 йили етуклик шаҳодатномаси оларолмас отаси уни савдо ишига жалб қилди ва шу соҳада ўғлига умрининг охиригача йўл-йўриқ кўрсатиб турди. Ийд Исом ал-Ҳамловийнинг қизлари билан учрашиб турган бўлса ҳам аслида Сурайё Раъфатдан бошқа аёлга астойдил кўнгил қўйганини билмайман. У отасининг ёнида иш ўрганиб юрган кезларида Сурайё билан танишиб қолганди...

— Мен анча вақтгача унинг кетидан юрдим,— деди бир куни менга Ийд.— Агар хушомадларимга тоб беролмай, ийиб кетмаганда эди... У ҳолда...

— У ҳолда уйланган бўлардинг, шундайми?

— Ҳар қалай шу ҳақда ўйлаб юргандим.

— Уни алдаб кетганлигиндан виждонинг қийналмайдими?

— Бу ҳақда ўйлаганим ҳам йўқ,— деди Ийд иш-шайиб.

У умрининг охиригача севги нима эканлигини билмади, уйланиш ва ота бўлиш бахтига муяссар бўлмади. Ақлини танибдики, пул, бойлик тўплаш билан овора. Ҳолбуки ҳозир ёши олтмишга бориб қолган.

Саъд Зағлул вафоти куни ҳам Ийд на куйди, на кўзидан бир томчи ёш келди. Ватанимиз фаҳри бўлган Зағлул унинг учун ҳеч ким эмасди. Унга Ватан, миллий ифтихор туйғулари мутлақо бегона эди.

Ийд икки гапнинг бирида:

— Агар инглизлар билан яҳудийлар бўлмаганда мисрликлар аллақачон йўқ бўлиб кетишарди,— дегани деганди.

Шу сўзларини у то инглизлар армияси Мисрдан олиб чиқиб кетилгунга қадар такрорлаб юрди.

Ийд отаси каби қизғанчиқ, хасис бўлишига қарамай ўзини яхши парвариш қилар, еб-ичиш, кийинишда қисинмасди.

Ийд Мансур никоҳни ожизлик ва аҳмоқлик деб ҳисобларди. Бўйдоқлигидан афсусланиш ўрнига, аксинча, ёши улғайган сари сўққабашликдан лаззат олаётганга ўхшарди. 1936 йили уйини сотди-да, рўзгор ташвишларидан ўзини бутунлай халос этиб, «Мийно хаус» меҳмонхонасида яшай бошлади.

Ийд ҳеч қайси аёл билан узоқ мулоқотда бўлмас, уларни тез-тез алмаштириб турарди. У айниқса кечки клубдаги келгинди мутрибалар билан қаймоқлашишни яхши кўрарди. Жононлар билан майшатда қўли очик, аммо ўзи меъёридан ортиқ ичмас, чекишни ёқтирмасди. Бизнинг ҳафталик учрашувларимиздан ташқари ҳамтовоқлари билан ҳам кечқурунлари гурунглашарди. Ўзини доктор Сурур Абдулбоқий ва Ризо Ҳамодалар билан қиёслашни яхши кўрарди, улардан бадавлат бўлсам бадавлатманки, аммо кам эмасман, деб мақтаниб ҳам кўярди.

— Халил Закий сендан омадлироқ, пули ҳам сеникидан кўпайиб кетяпти,— дедим бир куни унинг гашига тегиб.

— Халил Закий ифлос ва жирканч одам,— орияти келди Ийднинг.

— Сен ўзингни ҳалол йўл билан пул топаман деб ўйлайсанми?

— Ҳар ким ўзича ҳалол. Эҳтимол менинг топарман-тутарманлигимни юлғичлик деб ўйларсан. Ахир бу уддабуронлик-ку! Лекин мен Халилнинг бойиш йўлидан ҳазар қиламан. Унинг иши пасткашликдан иборат.

Ийд Мансурнинг қиёфаси 1948 йили Миср билан Исроил ўртасидаги уруш кезлари янада яққол намоен бўлди. Мен унинг хиёнаткорлигини айнан шу даврда сездим. Ийд бойлик, пул орттириш йўлида ҳеч қандай жиноятдан тоймади.

1951 йили инглиз-миср битими бекор этилиб, канал зонасида партизанлик ҳаракати тўхтатилганда ҳам у ноқулай аҳволга тушиб қолди. Сиёсатга аралашмаса-да, вафд партиясига қарши чиқди.

Умуман олганда 1952 йилгача Ийднинг ҳаёти осойишта ўтди. Революциядан кейин эса, гарчи моддий зарар кўрмаган бўлса ҳам тинчлиги бузилди. Монархиянинг емирилиши, ер ислоҳоти, канал зонасидан инглиз қўшинларининг олиб чиқиб кетилиши каби воқеалардан талвасага тушиб қолди. Чунки у бугун

бўлмаса эртага бор-йўғидан ажралишига кўзи етарди.

1956 йилги учлар тажовузи Ийдни руҳлантириб юборди. Лекин бу узоққа чўзилмади. Яҳудий дўстларининг бирданига ғойиб бўлиб қолганликларини сезгач, менга мурожаат этиб:

— Пулларимни чет эл банкларига ўтказиб, ўзим ҳам бу ердан кетганим маъқул,— деди.

Бироқ менинг жаҳлим чиққани учун:

— Мисрда ақлли одамлар учун жой қолмади,— деб ўзини оқламоқчи бўлди.

Лекин Ийд ҳеч қаёққа кетмай, ўз соҳасида ишлаб юраверди. 1967 йили яна омади юришгандай бўлдию, аммо мағлубият сабоқлари натижасида мамлакатда рўй бера бошлаган ўзгаришлар барибир оромини бузди.

— Бундай тузум ҳалокатга маҳкум! Бу ўлим олдидаги сўнгги тўлғаниш!— деди у бадхоҳлик билан.

Ойлар, йиллар ўтди. Мамлакат ўзини тиклай бошлади, халқ иродаси мустаҳкамланди. Кураш истиқболи яққол кўринди. Бу Ийдга ёқмасди, албатта. Аммо у келажакка ишониб юраверди. Унга душман ташвиқотлари умид бағишлаб турди.

Ризо Ҳамода иккаламиз унга ватанпарварлик туйғуси йўқлигини таъна қилгандик, Ийд Мансур пинагини бузмай бизга танбеҳ берган бўлди:

— Ҳозир Ватан деган нарсанинг ўзи йўқ. Манфаатдорлик бор холос. Қаердан кўпроқ манфаатдор бўлсанг, ўша ер ватанинг. Эндиликда ё америка ёки совет тарафдори бўлишинг керак. Ватан, миллат, мамлакат деган гаплар қуруқ сафсата, холос.

Ийд Мансур инглизларга бўлган ишончи пучга чиққач, Американинг яқин Шарқда ҳукмронлик қилишини орзу эта бошлади. АҚШ Яқин Шарқнинг ривожланиш йўлини белгилаб бериши, бунда араблар билан яҳудийлар бир ёқадан бош чиқаришларини ис-таб қолди.

У ўз фойдасини кўзлаб иш тутиши оқибатида сиёсатни ана шундай изоҳларди. Ҳозир ҳам Ийд ўша ўз соҳасида ишлаяпти. «Мийно хаус» меҳмонхонасида яшамоқда. Баъзи-баъзида гурунгимизга келиб туради. Орамизда ҳеч қандай самимият, дўстлик йўқ. Биз Ийдни одам ўрнида кўрмаганимиздек, у ҳам бизни ношуд, нодону гумроҳ ҳисоблайди.

ҒОНИМ ҲОФИЗ

Ғоним Ҳофиз ўрта мактабда ҳисобдан дарс берар эди. Уша пайтларда у анча ёш, аммо салобатли, одобли ва ёқимтой эди. Уқувчилар Ғоним билан муомалада одоб доирасидан чиқишмас, ҳатто ўзбошимча Балр аз-Зиёдий, Жаъфар Халил ва Ийд Мансурлар ҳам у билан ҳисоблашишга мажбур эдилар.

Бир куни Ийд Мансур ундан хўсусий дарс беришни илтимос қилибди ва отасини ҳам бир синфда икки йил ўқигандан кўра, ўқутувчи ёллаш арзон тушишига ишонтарибди. Ийднинг отаси Ғоним афанди билан учрашганда ундан ўқитиш ҳақини сўрабди. «Соатига бир реал» — деб жавоб берибди Ғоним афанди. Бундан чўчиб кетган Ийднинг отаси бир шиллингдан ортиқ тўламаслигини айтибди. Шунда Ғоним афанди кулиб, текинга дарс беришга ҳам тайёр эканлигини билдирибди.

Шундан кейин Ийд Мансур Ғоним афанди қўлида икки ой мобайнида текинга ўқиди.

Бадр аз-Зиёдий вафот этганда Ғоним афанди худди яқин қариндошидан айрилгандек қаттиқ қайғурди. Биз ўқувчилар уни янада ҳурмат қиладиган бўлдик.

Университетга киргач, бу ўқитувчи билан янада яқинроқ танишдим. Шу-шу биз маҳалламиздаги қаҳвахонада тез-тез учрашиб турадиган бўлиб қолдик. Кейинчалик орамиздаги яқинлик дўстликка айланди. Ғоним афанди мулойим, вазмин табиати ва доим озода кийиниб юриши билан бошқалардан ажралиб турарди. У бизнинг ҳафталик учрашувларимизга айниқса ёз кунлари келиб турар, суҳбатимизга қулоқ солиб, индамайгина чилим чекиб ўтирарди. Ўз навбатида истаган мавзуда мулоҳаза юритарди. Ҳар қандай кескин масалалар ҳам унинг мулойим, тушунарли иборалари орқали енгил ҳал қилинарди. Ғоним ҳар қандай вазиятда ҳам вазминлик қилар, ҳеч кимга қўпол муомалада бўлмасди. Унинг сеvimли вафд партияси аъзоларига кимдир ҳужум қилгудек бўлса, уларни ҳимоя этиб: «Улар ҳақиқий инсон» ёки «Мустафо Наҳҳос ажойиб одам», — деб қўярди холос. Борди-ю ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлса «олло сени кечирсин» дейишдан нари ўтмасди. Унинг сиёсатдаги фаолияти очиқ сайлов пайтлари сайлов участкасига бориб, вафд аъзосига овоз бериш билангина чега-

раланарди. Шу тариқа у 1919 йил революциясида сиртдан иштирок этди. Фоним ўта камтарлигидан ўзининг паст табақадан эканлигини яширмасди. Бир кунн ўз насл-насаби ҳақида менга ҳам сўзлаб берди:

— Отам полицияда ишлаётганлиги учун мени ҳам ўша ерга жалб этмоқчи бўлди. Бироқ қўшнимиз ўқишимни давом эттиришимни маслаҳат берди. Урта мактабни муваффақиятли тугатиб, педагогика институтига ўқишга кирдим.

— Хотиним,— деди у бошқа кунн ғамгин ва таъсирчан оҳангда,— менга нисбатан юқорироқ оиланинг фарзанди бўлганлиги учун орамизда тез-тез жанжал бўлиб туради. Лекин учта ўғлимнинг келажагини ўйлаб, бу можароларга чидаб келамап.

Кейинги йиллар тарихий воқеаларга бой бўлди. Бутун диққат-эътибори болаларнинг таълим-тарбиясига қаратилган Фоним афанди бу воқеаларга заррача қизиқмади. У рўй бераётган ўзгаришларга ўзига хос камсуханлик ва хотиржамлик билан баҳо бериб юрaverди. Тўнғич ўғли суворий, ўртанчаси муҳандис, кейинчалик, у ҳам суворий, кенжаси эса мол доктори бўлиб етишишди. 1956 йилги урушга сафарбарликдан унинг ўғиллари тасодифан қутулиб қолишди. 1960 йили Фоним афанди пенсияга чиқди. Унинг соғлиғи яхши, ота сифатида ҳавас қилгулик даражада фарзандларига меҳрибон эди.

1967 йили қўшинларимиз Синай ярим оролида тўплана бошлаганда Фоним афанди ташвишга тушиб учраган одамдан:

— Уруш бўлармикин-а?— деб сўраб юрди.

Иттифоқо мамлакат осмонини булутлар қоплади. Уруш ўзи билан қанчадан-қанча кўнгилсизликлар олиб келди. Уртанча ўғли ярадор бўлди. Тўнғичи эса дом-дараксиз йўқолди. Фоним афанди бундан қаттиқ изтироб чекди. У сеvimли тўнғич ўғлининг дом-дараксиз йўқолганлигига асло ишонмасди. Ота боёқиш анча вақтгача бирор мўъжиза рўй бериб ўғлининг эшикдан эсон-омон кириб келишига умид боғлаб юрди. Уртанча ўғли госпиталда тузалиб, сафга қайтди. Фоним афандини йўқолган ва урушдаги ўғилларининг дарди барвақт қаритиб қўйди.

У ҳар соат фронтдаги янгиликларга қулоқ солиб, тўп отишмалари ва ҳаво ҳужумларидан ваҳимага ту-

шарди. Иродаси мустаҳкамлигига қарамай баъзан фарзанд ташвиши чолни енгиб қўярди.

Сочи оқариб, мункайиб қолган устозимни қаҳвахонада хаёл суриб ўтирганини кўрганимда раҳмим келиб кетади. Уни койишни ҳам, кўнглига далда беришни ҳам билмай, ёнига бораман-да, изтиробли хаёл суришдан чалғитаман. Кейин иккаламиз келажак ҳақида узоқ суҳбатлашиб ўтирамиз.

ФОИЗА НАССОР

Чехраси оддий деҳқон қизларини эслатиб турадиган Фоиза Нассор ва унинг эри билан 1960 йили Ажлон Собитнинг Жийзадаги уйида танишган эдим. Юзаки қараганда унчалик чиройли кўринмаган Фоиза аслида истараликкина, нигоҳи жозибали аёл эди. Эллик ёшлар чамасидаги семиз, лапашанг эри Абду Иброҳим гаражлар хўжайини бўлиб ишларди. У кўпинча суҳбатларимизда овсар одамдек иршайиб, жим ўтираверарди.

— Фоиза қўшнимиз, хотинимнинг энг яқин дугонаси,— деди менга Ажлон Собит.

— Эри ғалати роқми?— сўрадим мен.

— Лекин кўп пул топади. Икки фарзандлари бор. Фоиза гарчи ўқимаган бўлса ҳам яхши она.

— Шунақага ўхшайди.

— Фоиза жуда сезгир аёл. Радио, телевизор ва дугоналарининг ёрдамида ҳозирги замон маданиятини яхши ўзлаштириб олган.

Кейинги сафар Ажлонлар уйига борганимда у ерда Фоиза билан қирқ ёшлардаги, бақувват, соғлом ва ўткир кўзли бир одам ўтирарди. Уни мен «ал-Аҳром» казиносининг хўжайини Жалол Мурсий эканлигини дарҳол танидим.

— Ўтган сафар сен Фоизанинг эри билан танишган эдинг, бу сафар эса унинг хуштори билан таниш,— деди Ажлон дангал.

Хонадагилар кулиб юборишди. Жалол Мурсий эса:

— Унинг гапига ишонманг, устоз,— деди кулги аралаш.

— Ҳали сен мендан тоняпсанми?— истиғноли ўпканди Фоиза.

— Ажлон рост айтди, устоз,— деди Жалол итоаткорона бош эгиб.

— Жалол Фоишанинг эри билан ҳам яқин дўст,— гап қўшди Ажлон.

Фоиша мени ўз уйига таклиф қилди. Шу баҳонада эри билан яқиндан танишиб олдим. Биз бир неча маротаба «ал-Водий» казиносига бирга бордик. Ёнимизда Жалол ҳам бўлди. Мурсийнинг Фоиша ва Абду Иброҳим билан азалдан танишликларини билиб олдим. Бироқ Абду хотинининг Жалол Мурсий билан алоқаси борлигини билиш-билмаслигини пайқай олмадим. Ажлон ҳам бу ҳақда мендан ортиқ нарса билмасди.

— Сен боғвачча, шу хилдаги муносабатларга ҳам кўникишинг керак,— танбеҳ берди менга Ажлон.

Бир куни Ажлонлар уйда тўпланишдик. Ажлоннинг хотини овқат тайёрлаш билан банд эди. Тўсатдан Ажлон мени Фоишага кўрсатиб:

— Дўстим сенга ошиқу-беқарор бўлиб қолибди,— деса бўладими!

Фоиша ёнимга ўтирди-да, мулойим, буғдойранг қўлларини бўйнимга ташлаб, пичирлади:

— Ростданми, менга қаранг-чи!

— Секинроқ, Фоиша, тагин уни чўчитиб юборма,— ҳазиллашди Ажлон.

— Битта шартим бор, — деди Фоиша.

— Қандай шарт экан? — сўради Ажлон.

— Фақат бир кечага... — деди Фоиша кўзимга қараб жилмаяркан, — номусли аёл учун бир эр ва бир жазман кифоя.

Фоиша шу хилда ҳазил қиларди. Лекин Жалолни ҳақиқатда ҳам яхши кўрарди. Айни вақтда эрининг ҳурматини ва болаларининг тарбиясини ҳам ўз ўрнига кўярди.

— Унинг табиатида бироз шуҳратпарастлик бор, — деди Ажлон. — Уқимаган бўлса ҳам ном қозонмоқчи. Фоишанинг бир нарсага жуда иштиёқи баланд.

— Нима экан у?!

— Янглишмасам — санъат. Айтгандек, у сени уйига таклиф этяпти. Муҳим масала бўйича маслаҳатлашмоқчи. Нималигини борганда биламиз.

Айтилган вақтда Фоишаларникига бордик. Эри билан хуштори ҳам ўтиришган экан. Чеҳраларидан асабийлашаётганларини сездим.

Дастурхон устида Фоиша бизга мурожаат қилди:

— Гап шундаки, бир режиссёр мени ўз фильмида иштирок этишга таклиф этипти. Нима маслаҳат бера-сизлар?

Аёл кўпроқ менга қараётганини билиб:

— Бу масалани устоз Абду билан ҳал қилганингиз маъқул, — дедим.

Абду нима дейишини билмай, бошини кўтариб, бақбақасини бироз силаб турди-да, сўнгра:

— Кейинги пайтларда эри бор аёллар ҳам фильм-ларда иштирок этадиган бўлишган, — дея гап қўшди.

— Сизни ўша режиссёр қачон ва қаерда учратгани ўзи? — сўради Жалол Мурсий.

— У бизни яқинда сенинг казиноингда кўрган эди, — жавоб қайтарди Фоишанинг ўрнига эри.

— Қизиқ, ўша режиссёр Фоишани бир кўришдаёқ истеъдодлилигини қандай сездийкин? — ҳайрон бўлди Жалол.

— Бу унинг иши, — деди Абду.

— Дўст сифатида Фоишага рози бўлмаслигини мас-лаҳат бераман.

— Нима учун? — сўради Фоиша.

— Илгари санъатга қизиқмасдингиз-ку ахир.

— Фурдат бўлмаганди.

— Санъатга муҳаббат бирданига, бирорта режис-сёр таклифидан кейин пайдо бўлиб қолмайди, — эъти-роз билдирди Жалол.

— Балки шундай пайдо бўлар? — деди Фоиша.

— Мен ҳам Фоишанинг фикрига қўшиламан, — маъқуллади эри.

— Режиссёрлар ҳеч қачон бекордан-бекорга роль таклиф этишмайди, — гаши келиб деди Жалол Мурсий.

— Санъат учун зарур бўлса таклиф этишади, — деди Ажлон Собит.

— Санъат учунгина эмас... — қаршилиқ кўрсатди Жалол Мурсий.

— Ёш бола эмасман-ку ахир, — ранжиди Фоиша.

— Мен Фоишага ишонаман, — деди Абду.

— Барибир дўст сифатида маслаҳат бермайман, — гапида туриб олди Жалол.

— Бундай фурдат бошқа бўлмайди, — деди Фоиша-нинг эри.

Худди келишиб олгандек Ажлон билан мен унинг фикрига қўшилдик.

— Менимча, Абду Иброҳим хотинининг хиёнатидан хабардор бўлса керак, — дедим мен кўчага чиққанимизда.

— Шубҳасиз. Рақибига ўрнида, бошлаб зарба берди-да ўзиям! — хохолаб кулди Ажлон.

— Сен нима дейсан, Фоиза қандай қарорга келаркин? — сўрадим мен.

— Янглишмасам, унда шуҳратпарастлик муҳаббатдан кучлироқ, — жавоб қайтарди Ажлон ўйланиб туриб.

У ҳақ бўлиб чиқди. Фоиза фильмларнинг бирида асосий ролни ижро этиб, яхшигина муваффақият қозонди. Шундан кейин у яна иккита фильмга таклиф қилинди.

Жалол Фоизадан юз ўгирди. Аёл бунга парво ҳам қилмади.

Кўп ўтмай Абду ҳам арзимаган баҳонада Фоизадан ажрашди. Бу билан у бепарволиги юзаки, газабини ичига ютиб юрганини исботлади. Фоиза Замолик маҳалласидан кичкинагина, лекин шинам бир уй сотиб олиб, ўша ерга кўчиб ўтди. Бир куни Ажлон билан бирга уни кўргани бордик. Фоиза одатдагидек хушчақчақ ва бахтли кўринарди. Биз уникидан қайтаётганимизда Ажлон Собит бундай деди:

— Эҳтимол, Фоиза эрида қолган болаларини соғинаётгандир. Лекин бу соғинч ҳам уни ҳозирча шуҳрат йўлидан тўхтатолмайди. Сенга шуни айтишим керакки, деҳқондан чиққан ҳар бир одамнинг, хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин — ҳар қандай муваффақияти мени ғоятда хурсанд қилади.

ФАТҲИЙ АНИС

Кўриниши катта бошлиқ ёки зодагонларга ўхшаб кетадиган Фатҳий секретариатда ишга тушган биринчи кунимданоқ диққатимни тортди. Бироқ унинг бу ерда фақат оддий котиб бўлиб ишлаши мени ажаблантирди. Ўттиз ёшлардаги, барваста, беш фарзанднинг отаси, ўрта маълумоти ҳам йўқ Фатҳий саккиз жунайҳ маошга аранг оила тебратаркан.

— Тақдир ўйинини қара, — деганди Аббос Фавзий Фатҳий тўғрисида, — унга ташқи ишлар министрлиги қабул бўлимининг бошлиғига муносиб бўй-баст, сав-

лат ато этибди-ю, лекин бошқа томондан қисиб қўйибди. Бечора, аранг тирикчилигини ўтказиб туради.

Иккинчи жаҳон урушининг оғир йилларида Фатҳийнинг қарамоғида онаси, бешта фарзанди ва хотинидан ташқари, эрларидан ажрашган икки синглиси ҳам бор эди. У кўпинча Аббос Фавзий ёки Абдурахмон Шаъбонга мурожаат қилиб:

— Сизлардан қайси бирингиз лўяли бутерброд олишим учун бир пиастр бериб турсангиз, олло сизларга у дунёда юз ҳисса қилиб қайтаради, деяётганини эшитиб қолардим.

Фатҳий идорага бирор юмуш билан бегона одам кириб келаётганини кўрган заҳоти дарҳол унинг олдига югуриб бориб:— Хизматлари борми?— дерди ва уялмай сигарета сўрарди.

Бир куни Абдурахмон Шаъбон унга раҳми келиб, Аббос Фавзийга:

— Фатҳийни бирор даромадлироқ ишга ўтказма-са бўлмайди,— деди.

— Кўриб турибман. Лекин илож қаңча. Осмон узоқ, ер қаттиқ,— жавоб қайтарди Фавзий.

— Барибир бирор чора топиш керак.

— Даромадли иш молия идоралари билан омборхоналардагина бўлади. Фатҳийнинг эса бунга малакаси йўқ.

Бошланғич маълумот билан департамент директори лавозимида ишлаётганлар ҳам бор-ку!— хуноби ошди Шаъбоннинг.

— Малака деганда мен «таниш»ни назарда тутяпман. Менимча, Фатҳийнинг энг обрўли таниши дастёр Сақр амаки бўлса керак.

Фатҳий ташқи кўринишидан фойдаланиб, нажот йўлини ўзи ўйлаб топди. У қизи бор онлаларга навбат билан кириб, уларга куёв бўлиш истаги борлигини билдирарди. Фатҳий насл-насаби суриштирилгунча хонадон эгаларининг «куёв» боп дастурхонларидан фойдаланиб қоларди. У мўлжалидаги уйга атайлаб, тушки ёки кечки овқат пайтида кириб келар ва овқатга таклиф этилиши ҳамано шартта ўзини таомга урарди. Фатҳий шу тариқа анча вақтгача қорнини тўйғазиб юрди. Унинг бу қилмиши охири ишхонадагилар кулоғига ҳам келиб етди. Бир куни Фатҳий идорага исқирт жулбобда кириб келди. Секретариат бошлиғи

Тантовий Исмоил уни ўз ҳузурига чақириб, қаттиқ койиб берди.

— Костюмим кийишга яроқсиз бўлиб қолди,— зорланди Фатҳий,— бирорта бутун тугмаси йўқ. Янги костюм харид қилишга қурбим етмайди.

Шу-шу Фатҳий ишхонага жулбобда қатнаб юрди. Бир куни вафдчи министр тафтишга келиб қолиб, унинг ночор аҳволидан ҳайрон бўлди. Министр Фатҳийни оддий югурдак деб ўйлагани учун уни сўроққа тутди:

— Нима, сизга иш кийими берилмаганми?

— Мен хизматчиман, жаноб министр, лекин янги костюм сотиб олишга пулим йўқ,— деди Фатҳий бечораҳоллик билан

Министр унинг маълумоти, маоши, оила аъзолари (бу вақтга келиб Фатҳийнинг фарзандлари тўққизтага етган эди) билан қизиқди ва пировардида кулиб туриб:

— Болаларни кўпайтиришдан бошқа ишингиз йўқми?— деди.

— Мен вафдчилар тарафдориман, жаноб министр, вафд партияси давлат тепасида экан, болаларим ҳеч қачон кўчада қолмайди,— деди Фатҳий ҳозиржавоблик билан.

Министр истисно равишда унга бир йўла икки баравар қўшимча ҳақ тўлашни буюрди. Бундан ташқари моддий ёрдам кўрсатишди.

Шундан сўнг Фатҳий янги костюм сотиб олди. Лекин барибир унинг аҳволи ночорлигича қолаверди.

Бир куни Сақр амаки менга қаҳва узатаётиб:

— Ниҳоят бечоранинг омади келди,— деб қолди.

— Қимнинг? Фатҳийними?

— Ҳа. У бадавлат бир тул хотинга уйланди.

— Ростданми? Ешми у хотин?

— Энди олтишга кирибди. Кўриниши мўмиё дейсиз,— деди Сақр амаки кулиб.

Сақр амакининг гапи тўғри бўлиб чиқди. Фатҳий бадавлат бир кампирга уйланган экан. Айтишларича, у хотин, бола-чақасининг розилиги билан никоҳдан ўтибди. Шундан сўнг Фатҳий анча ўзини тутиб олиб, кийим-бошига сон кирди. Оч-наҳор юрмайдиган бўлди. Бир куни Аббос Фавзий уни мазаҳ қилиб сўради:

— Ҳўш, мўмиё билан қалай яшаяпсиз?

Фатҳий шартта тўғриси айтиб қўя қолди:

— Бир ўтиришда уч-тўрт хил янги қовуриланган гўшт еб, беш қадаҳ виски ичиб юборганингдан кейин мўмиё у ёқда турсин, жодугарнинг ўзи билан ҳам яшайвераркансан.

1948 йили Фаластин урушидан кейин кампир унга катта мол-мулк мерос қолдириб, дунёдан ўтди. Фатҳий кўп ўтмаёқ ишдан бўшаб, Тавфиқияда катта қаҳвахона очди. Бир-икки йил фойда ўрнига зиён кўриб юрди. Йўл-йўриқни ўрганиб олгандан кейин иши ривожланиб кетди.

Сақр амаки қамоқдан чиқиб, бизга янги хабар олиб келмагунча, Фатҳий ҳақида ҳеч нарса эшитмадик. Сақр амаки айтишича, Фатҳий ҳаддан ташқари бойиб кетибди, ўн-иккитага етган фарзандлари мактаб ва институтларда ўқишаётганмиш. Италиялик бир раққоса билан ҳам топишиб олибди.

— У ҳозир олтимиш беш ёшда, — деди Сақр амаки, — лекин кўриниши бинойидай. Қаерга бўлма-син италиялик раққоса билан бирга боради. Эртакларда айтилгандай Фатҳий тўрт мучали соғ, муродмақсадига етиб юрибди.

ҚАДРИЙ РИЗҚ

Мен у билан 1948 йилнинг бошларида Адлий Баракотнинг ҳашаматли меҳмонхонасида танишгандим. Ушанда Қадрий ўттиз ёшларда эди. Йиғилишларимизга суворийлар кийимида келар ва ўз ҳазилкашлиги ва қувноқлиги билан кечамизга алоҳида руҳ бахш этарди. Сиёсат ва ижтимоий масалалар билан деярли қизиқмасди. Агар Мустафо Наҳҳосга уюштирилган суиқасд бўлмаганида, унинг вафд партиясига хайрихоҳ эканлигини билмас эдим. Отаси вафд партияси ҳайъатининг аъзоси бўлган экан. Бу партияга мойиллик отасидан мерос қолган.

Қадрий келишган, буғдойранг, очиқ чеҳра йигит бўлиб, доим оройиш бериб юрадиган мўйлови ўзига ярашиб турарди. Баракотнинг уйидаги базмларимизда иштирок этувчи аёллар унга ҳавас билан қарашарди.

Қадрий бир қанча вақт кўринмай кетди. 1948 йил урушидан кейин яна Баракотлар уйида пайдо бўлди. Лекин унинг чеҳрасида илгариги хушчақчақликдан асар ҳам қолмаган, аксинча, ҳар нарсага жаҳли чиқа-

верарди. Ризо Ҳамода иккаламиз Қадрийдан бундай ўзгариб қолиши сабабини суриштирдик.

У гапни чўзиб ўтирмай, қисқагина жавоб қайтарди:

— Армиямизни разилонга хароб этишди. Натижада ишончли таянчимиздан маҳрум бўлдик. Бунга лоқайд қараб бўлмайди.

— Фалужия урушида биз енгилмадик. Аксинча, ғалаба қозондик-ку,— дедим мен.

— Йўқ, биз енгилдик. Енгилганда ҳам икки та-
рафлама: ташқи ва ички душманлар томонидан енгилдик,— чўрт кесди Қадрий.

— Бу мағлубият қирол зулмига шароит яратиб берган озчилик партияларнинг қилмиши натижасидир,— деди Ризо Ҳамода ғазаб билан.

— Халқ истагини амалга оширолмаган вафд партиясининг ожизлиги ҳам енгилишимизда катта роль ўйнади,— қўшимча қилди Қадрий Ризқ.

— Вафд ҳамма вақт халқнинг революционлигига таяниб иш кўриб келган. Эндиликда халқ ўз революционлигини йўқотди,— деб эътироз билдирди Ризо Ҳамода.

Бу гапдан Қадрий Ризқ феълига хилоф равишда тутақиб кетди:

— Халқ революционлигининг йўқ бўлиб кетишига аввало вафд партияси айбдор.

Ўша кунлари биз Қадрий билан Адлийлар уйида тез-тез учрашиб турдик. У ҳам биз каби Адлийни ўз-ўзини ўлдиришга олиб келган руҳий тушкунлигининг шоҳиди бўлди. Адлий вафотидан кейин ҳам Қадрий Ризо Ҳамода уйдаги ёки ал-Фийшовий қаҳвахонасидаги учрашувларимизни канда этмади. У 1952 йил июль революциясида «Озод офицерлар» ташкилотининг аъзоси эканлиги маълум бўлди. Биз Қадрийнинг шу қадар сир сақлай олишига қўйил қолдик. Революцияга ўтар кечқурун у биз билан «ал-Фийшовий» қаҳвахонасида эди. Одатдагидек ҳамма билан ҳазиллашиб, шод-хуррам ўтирди. Ярим кечада Қадрий билан Аббосияга пиёда қайтдик. Мен Аббосиянинг фарбига, у эса, назаримда Аҳмад Моҳир кўчасидаги уйига йўл олди. Аслида Қадрий ўша кеча уйига эмас, балки чорраҳаларни эгаллаб олиш тайинланган бўлинмага командирлик қилиш учун Мансият ал-Бикрога борган экан. У қиролнинг ағдарилиши пайтида биз билан уч-

рашиш имкониятига эга бўлмай, бир мунча вақтдан кейингина яна орамизда пайдо бўлди. Қадрийнинг ҳарбий унвони оширилган эди. Бирин-кетин ер ислоҳоти, англиз қўшинларининг олиб чиқиб кетилиши каби ажойиб ўзгаришлар рўй берди. Бу орада биз у билан Ризо Ҳамода (қамоққа олингунга қадар) уйда ёки бизникида ё ал-Фийшовий қаҳвахонасида учрашиб турдик. Суҳбатларимиз фақат сиёсат тўғрисида борарди, чунки бошқа мавзуда баҳслашишнинг қизиғи ҳам йўқ эди. Баҳслашувлар мобайнида ҳеч қандай ихтилофга бормадик. Революция дилимизда бахтли, порлоқ келажакка ишонч уйғотганди.

Халқ тараққиётига тўсқинлик қилаётган қирол, англизлар ва сотқин ҳукумат маҳв этилди. Ҳокимият халқнинг ҳақиқий вакиллари қўлига ўтди. Разолат, фисқу-фасод йўқ қилиниб, ислоҳот ва тараққиёт даври бошланди.

Ниҳоят озодлик, тараққиёт ва адолат тантана қилиб, асрлар мобайнида фақирлик, истибод ва зулматда яшаган халқ ўз орзу-умидларига эришди, деб ўйладик. Лекин янги ҳукуматнинг вафд партиясига хуружи бизни ажаблантирди. Ризо Ҳамода қамоққа олинмасдан бир неча кун илгари Қадрий Ризқдан: «Вафд партиясидан таянч сифатида фойдаланиш оқилна иш бўлмасмиди?»— деб сўраганим ёдимда.

Бундан ташқари Америка ҳам бизга кўз олайтириб, яқин Шарқда Англиянинг ўрнини эгаллашга ҳаракат қилмоқда эди. Янги тузумнинг АҚШ томонидан ҳар тарафлама қўллаб-қувватланиши ташвишимизни янада оширди.

— Америкадан хавфсирашимиз беҳуда. Ундан ҳеч қачон зиён кўрмаганмиз. Раҳбарларимизнинг ватанпарварлик туйғулари энг ишончли гаровдир,— деди Қадрий Ризқ бизга далда бериб.

Барча сиёсий партиялар тарқатиб юборилди. «Мусулмон биродарлар» ташкилоти ва коммунистлар мағлубиятга учради. Қадрий ҳукуматнинг бу тадбирларини амалга оширишда фаол иштирок этди.

— Ҳеч тушунолмамай қолдим. Сизлар кимсиз, мақсадингиз нима?— сўрадим бир куни ундан.

Қадрий кулди-да, бироз ўйланиб туриб:

— Биз ватанпарварлармиз, араб бирлиги ва революция тарафдорларимиз, шунингдек, разолат, таассуб ва шаккоқлар душманимиз,— деб жавоб қай-

тарли. Сўнгра ўша кўтаринки руҳ билан давом этди:— Мақсадимиз халқни ҳар қандай зулмдан озод қилиб, уни очлик, камбағаллик ва касалликдан халос этиш, ҳаётда ўз ўрнини эгаллаб олишга ёрдам бериш.

Ризо Ҳамоданинг қамалиши, хотини ва боласининг бевақт ўлими ҳаммамизни чуқур қайғуга солди. Метин иродали, сабр тоқатли дўстимиз тақдирнинг бу зарбаларига мардона чидашига заррача шубҳа қилмадик. Қадрий Ризқ ҳам унинг мардлигига қойил қолиб, Зуҳайр Комил каби шахслар Ризо Ҳамода билан ёнма-ён яшаб, бирга нафас олаётганларига тааж-жубланди.

Шарқий блокдаги мамлакатлардан қурол-яроғ сотиб олиш, Сувайш канални миллийлаштириш каби муҳим тадбирлар амалга оширила бошланди. Бу даражада қадамдан Қадрий Ризқ ҳам, биз ҳам ғоятда хурсанд эдик.

— Кўрдингизми?— деди Қадрий,— биз руслар ҳам, америкаликлар ҳам эмас, аввало мисрликлармиз.

Қадрий Ризқ келиб-келиб йирик феодалнинг қизига уйланди. Унинг ушбу қадами гарчи икки ёшнинг ўзаро ҳиссиётлари нуқтаи-назаридан унчалик аҳамиятга эга бўлмаса-да, тушунтиришни талаб қиларди. Қадрий революция ишига қанчалик содиқ бўлмасин, ўша оила билан қариндошлигидан фахрланаётгани сезилиб қолди.

— Янги синф эскисининг ўрнини эгаллашга тайёргарлик кўрмоқда,— деди Ризо Ҳамода бу ҳолатни ўзича талқин қилиб.

Учлар тажовузи вақтида Қадрий оёғидан яраланиб, чап кўзидан ажралди. Шу сабабли ҳарбий хизмати тарк этишга мажбур бўлди. У миллий планлаштириш министрлиги қошидаги маданият бўлимига бошлиқ этиб тайинланди. Қадрий умрида биринчи марта маданият ишлари билан қизиқа бошлади. Кундузи ишлаб кечалари ўқиди.

Социалистик қонунлар эълон қилинганда, маданиятга қандай қизиққан бўлса, социализмни ҳам шундай иштиёқ билан ўргана бошлади. У революцияга содиқ қолиб, барча революцион топшириқларни астойдил бажариб юрди.

Қадрийнинг фаолиятида буржуйча тойишлар ҳам бор эди, албатта. Бу унинг рижорлиги ёки қўрқоқли-

ги оқибати эмас асло. Қадрий революцияга, унинг ишларига охиригача содиқ қолди. Мен уни энг ҳалол, оққўнгил одамлардан бири деб биламан.

Қадрий революция хиёнаткорларига қарши аёвсиз кураш олиб борди.

1967 йил, 5 июнь мағлубияти биз қатори уни ҳам эсанкиратиб қўйди.

— Наҳотки шонли тарихимиз, шунча меҳнатимиз барбод бўлса?! Наҳотки биз реакция ва империалистлар олдида яна тиз чўксак?!— деб ташвишга туша бошлади.

Қадрий бор кучи билан пучга чиқаётган умидини тиклаш ва мағлубиятни сабоқ ўрнида қабул қилишга уринди. Урушнинг аччиқ оқибатидан тўғри хулоса чиқариш учун мағлубият сабабларини ўргана бошлади. Енгилиш вақтинча эканлигини англаб етди. Бу жиҳатдан у доктор Азмиё Шокир ва доктор Содиқ Абдулҳамидларга ўхшарди.

— Арабларнинг ҳозирги мағлубияти,— деганди Қадрий,— империализм ва реакцияга қарши курашдаги вақтинчалик чекиниш, холос. Қуёш бир умр булут остида қолиб кетмайди. Мўғуллар ҳам салбчилар ҳам, инглизлар ҳам келди-ю, кетди. Араб миллати эса қолди.

Зарурий уйғониш даври ўз йўлида қоқилмаслиги учун революциянинг яшаши ва узил-кесил ғалаба қозонишини истади. Фронтдаги умумий ҳолатни диққат билан кузатиб бораркан, армиядаги жанговар тайёргарлик замонавий даражага етажаги, албатта, интиқом вақти етиб келишига қаттиқ ишонди.

Қадрий Ризқ июль революциясининг ҳурматга сазовор фидойисидир. Эҳтимол уни том маънодаги революционер деб бўлмас. Лекин Қадрийнинг босиб ўтган йўли, эътиқоди революцияга хизмат қилди. У хусусий мулк ва уни вужудга келтирадиган омилларга ишонган каби ижтимоий адолатга ҳам ишонди. Бир томондан динга ишонса, иккинчи томондан илмий социализм ва араб бирлигини олқишлади. Ватан, илм, классик мерос ва мутлоқ ҳукми тан олиш билан бирга халқ қонун-қоидаларини ҳурматлади.

Қадрий Ризқ ҳар сафар оқсоқланиб ёнимга келганида ва соғ кўзи билан менга термулиб турганида, уни катта эҳтиром билан қарши оламан.

КОМИЛ РАМЗИЯ

Доктор Комил билан. 1965 йили доктор Азмиё Шокирнинг уйида танишдим. У беш йил қamoқ муддатини ўтаб, эндигина озодликка чиққан экан. Баланд бўйли, қотма, ярфоқ, боши катта, митти кўз, эллик ёшлар чамасидаги Комил Рамзий қamoққа олинмасдан илгарироқ иқтисод фанлари доктори даражасига сазовор бўлиб, савдо факультетида дарс берар экан.

— Сизнинг «Иқтисодий назариялар» китобингизни зўр қизиқиш билан ўқидим. Ундан анча баҳраманд бўлдим,— дедим унга.

— Университет муҳити менга жуда мос эди-ю, лекин қўйишмади,— афсуслангандай бўлди Комил.

— У қандайдир сиёсий хатога йўл қўйганликда айбланди,— деди Азмиё Шокир.— Аслида Комил ижоди илмий изланишлар доирасидан ҳеч қачон четга чиқмаганди.

Биз бир-биримиз билан танишган ҳафтанинг ўзидаёқ Комил Рамзий юқори лавозимга ишга тайинланди. Мен уни Ризо Ҳамода, Содиқ Абдулҳамид ва Қадрий Ризқ каби ўртоқларим билан таништириб қўйдим. Улар Докторни яхши қабул қилишди. Аммо Доктор ошналаримнинг бирортаси билан ҳам яқиндан дўстлашмади.

Урта маълумотни Англияда олган Комил Рамзий билимдонлиги, фикри тиниқ ва тўғри сўзлиги билан катта эътибор қозонганди. У ижтимоий ва сиёсий масалаларни ҳаётдан мисоллар келтириб аниқ ва равшан баён этарди. Мунозара пайтида Комилга тенг келадиган киши деярли топилмасди. Баҳслашув чоғида ҳеч иккиланмай ўзига шундай қатъий ишонч билан гапирардики, унча-мунча одам унинг фикрига қарши чиқишга ботинолмасди. Борди-ю, кимда-ким унинг фикрига эътироз билдирса, шўри қуриди деяверинг. Доктор дарҳол мунозарадошига қарши салмоқли далиллар келтириб, уни мантиқан мот қилиб қўярди.

Бу ўринда Комил кўп жиҳатдан Абдулваҳоб Исмомилга ўхшаб кетарди. Шунинг учун ҳам бир куни доктор Азмиё Шокирга қараб:

— Комил ҳақиқий олим. Лекин мутаассиб тақводорларча фикр юритиши менга ёқмайди,— дедим.

— Ҳа, ҳақиқатда ҳам у мутаассиб, баҳслашувда

Ўта қизиққон,— фикримни маъқуллади Азмий.— Қизиққонлигининг асосий сабаби қамоқдалигида асабининг бўшашиб қолганлигида.

Рамзий иккаламиз дўстлашиб кетганимиздан кейин унинг хотини билан ҳам танишдим. Бу аёл иқтисод фанлари доктори бўлиб, савдо факультетида ўқитувчилик қиларкан. Ҳақиқий мисрлик аёлнинг ажойиб намунасини ўзида акс эттирган бу олима, оқила ва маданиятлиги билан бошқалардан ажралиб турарди

Ўта содда феълли Доктор одмигина кийинар, таом танламас, ичиш-чекишга иштиғқи йўқ эди. Кўп гапирмасди ҳам. Ўзининг айтишича, уйланганига қадар бирор аёл билан танишмаган. Англияда ўқиб юрган чоғларида ҳам йўлдан урувчи аёлларга чап бера олган экан.

Диалектик материализмга тамомила ишонган Комилнинг рўза тутиши мени ажаблантирарди. Шу боис бир куни ундан:— Буни қандай тушунса бўлади, Доктор?— деб сўрасам, Рамзийнинг жавоби қуйидагича бўлди:

— Отам ишчи, ўта тақводор эди. У бизни ёшликданоқ диний руҳда тарбиялагани учун итоаткор бўлиб ўсдик. Менга келсак, исломнинг эътиқодимга зид бўлмаган қонун-қоидаларига риоя қилиб келаман. Қадимий одат— рўза тутишнинг ҳеч қандай зарарли томони бўлмаса керак. Урф-одатларни буткул динга боғлаш тўғри эмас.

Мен Комилни Заҳрон Ҳассуна билан хаёлан таққослаб, иккалалари ўртасида катта тафовут борлигидан ажабландим. Уларнинг бири фаришта, бири шайтонга ўхшарди.

— Ҳаётимиз асли қарама-қаршилиқларга тўла экан,— дедим таажжубланиб.

— Энг муҳими — келажак учун хизмат қилиш.

— Сиз коммунизмга ишонасизми?

— Ҳа.

— Сиз ҳақиқий вазифасини бажараётган революцияга ўзингизни содиқ деб ҳисоблайсизми?

— Мен меҳнат учун яратилганман, бинобарин ўзимни меҳнатсиз тасаввур этолмайман,— жавоб қайтарди Комил Рамзий.

— Мени сизнинг революцияга садоқатингиз қизиқтиради.

Рамзий чуқур нафас олгач:

— Риёкорлик менга ёт, модомики революция муас-
сасасида ишлаётган эканман, унга хиёнат қилмай-
ман,— деди.

— Ғоят мамнунман, лекин ниманидир охиригача
гапирмаётганга ўхшайсиз.

— Баракалла, сезибсиз. Мен революцияга содиқ-
ман. Лекин унга узил-кесил ишонмайман. Менимча,
бу революция ҳақиқий революция учун йўл очиб бер-
япти.

— Сизнинг нуқтаи-назарингиз бир вақтлар мана
шу одам тутган нуқтаи-назарни эслатади,— дедим
дўстимиз Азмий Шокир томонга ишора қилиб.

Гарчи доктор Рамзий гапимдан кулиб юборган
бўлса-да, кескин жавоб қайтарди:

— Азмийлар жанг бошланмасдан туриб таслим
бўлишди. Биз эса, кураш беҳуда эканлигини англа-
ганимиздан кейингина ҳозирги вазият билан кели-
шишга мажбур бўлдик.

— Борди-ю Азмий келажакни олдиндан кўра ол-
ган бўлса-чи?

— У ҳолда маъзур тутасиз, бу хилдаги келажак-
ни кўра билишга минг лаънат!

Азмий Шокир ҳам, Ризо Ҳамода ҳам ўрталарида
ғоявий ихтилоф бўлишига қарамай Қомил Рамзийга
қойил қолишарди.

Рамзий шахсиятини чуқурроқ англаб, унга тўғри
баҳо беришни истардик.

— Мен бир хизматчининг мансабини оширишни
илтимос қилгандим, у «Ўртага тушиш номаъқул иш»,
деб илтимосимни рад этди. Ушунда гарчи аввал ран-
жиган бўлсам ҳам, барибир кейинчалик Қомилга
нисбатан ҳурматим янада ошди,— деди бир куни Ри-
зо Ҳамода.

Азмий Шокир ҳам шунга ўхшаш бир воқеани ай-
тиб берди:

— Министр бир танишини ишга олишни таклиф
этган экан, «бу адолатсизлик бўлади», деб унинг ил-
тимосини бажармабди.

— Уз министрининг илтимосини-я?!

— У бамисоли метин одам. Бироқ шу феъли би-
лан ўз ўрнида узоқ ишлаб кетишига мутлақо ишон-
майман.

— Наҳотки ҳалол одамни келишувчилик қилма-

гани учун ишдан ҳайдашса?—деб сўради ишонқирамай Ризо Ҳамода.

— Келишувчан одамни ишдан ҳайдашга қараганда ҳалол одамни ҳайдаш минг чандон осон.

Ҳақиқатан ҳам идорада уни оддий фаррошдан тортиб, министрғача ҳеч ким ҳурмат қилмаслигини Рамзийнинг ўзи тан олди:

— Бир вақтнинг ўзида ҳам шахсий, ҳам жамият манфаатини кўзлаб ишлолмайман. Ҳар иккаласини бирга олиб бориш учун менинг ўрнимга ишончли хизматчи эмас, балки бирор лўттибоз ишлаши керак. Ошна-оғайнигарчилик, риёкорлик, муросасозлик қонимизда бор. Бир вақтлар биз Мустафо Наҳҳосни ҳалол ва кучли ирода эгаси бўлганлиги учун ҳурмат қилардик. Ваҳоланки, бу икки хислат ҳар бир инсонда бўлиши шарт.

— Сиз Мустафо Наҳҳосни чиндан ҳам ҳурмат қилармидингиз?—деб сўрадим Комилдан.

— Мен вафдчи эдим, гарчи бу партияга нисбатан ишончим йўқолган бўлса ҳам, анча вақтгача ҳурмати дилимда сақланиб қолди,—деб жавоб қайтарди у одатдаги тўғри сўзлик билан. Сўнгра жиддий қиёфада қўшиб қўйди:

— Вафд тўғрисида ҳар нарса дейишингиз мумкин. Лекин шунини унутмаслик керакки, у ҳақиқатан халқ партияси эди. Вафд ўз сиёсатини баъзан ўрта мактаб ўқувчиларининг хоҳишларига қараб ҳам ўзгартирарди.

Кейин Рамзий менга 1935 йил воқеалари, Мустафо Наҳҳоснинг талабалар делегациясини ёқлаб, қандай қизғин мунозаралар олиб боргани, вафд партияси Тавфиқ Насим ҳукуматини тан олмай, Макрам Убайд макри натижасида халқни курашга чорлагани, ордан бир соат ўтар-ўтмас кўчаларда қонли тўқнашувлар бўлганлиги ҳақида гапириб берди.

Азмий Шоқир айтганидек, Комил Рамзий ўз мансабида узоқ ишлай олмади. Бир йил ичида унинг қаттиққўллиги, талабчанлиги ва ҳалоллигидан нолувчилар кўпайиб кетди. Хуллас, Комилни журналистика соҳасига ишга ўтказиш йўли билан ундан қутулишди.

Бундан душманлар шод, дўстлар хафа бўлишди. Мен секретариатимизнинг собиқ бошлиғи Тантовий Исмоил ва доктор Сурур Абдулбоқийлар тақдирини эслаб, бу янгиликдан заррача ажабланмадим. Чунки

Комил Рамзийга ўхшаш ҳалол одамлар мансабпараст, порахўр ва рижорлар кўзига тушган зирапча эканлиги мен учун янгилик эмас эди. Бундай ҳалол, пок одамлар иродаси бўш, нафси бузуқларни фош этиб душманларини ўчакиштирадидлар. Шунинг учун ҳам Рамзийнинг ишдан бўшатилишига унинг дўстларидан ташқари ҳеч ким ачинмади. Комилнинг ўзи эса ниҳоятда норози бўлиб, ишдан бўшатилиши ҳақидаги қарорни «соғлом фикр доирасига сиғмайдиган, ҳаётнинг ҳеч бир қонунига тўғри келмайдиган бемаъни қарор», деб баҳолади. Аммо зарба унинг иродасини буколмади. Аксинча, ижод учун қулай имконият туғилди. Имкониятдан фойдаланиб Рамзий сиёсий лугат тузишга бел боғлади. У зулмат ичра нур бўлиб қолди.

КОМИЛИЯ ЗАҲРОН

Комилия Заҳрон хушбичим кўйлақда, чиройли қирқилган қора сочларини силкиллашиб секретариатимизга кириб келди. Мен беихтиёр Абда Сулаймонни эсладим... 1944 йил билан 1965 йил ўртасида кўп вақт ўтди. Тантовий Исмоил, Аббос Фавзий, Адлий ал-Муаззин, Абдураҳмон Шаъбон ва Сақр амаки кабилар бугун орамизда йўқ. Секретариатимизда анчагина ёшлар пайдо бўлишди. Аксарияти қизлар. Уларни бир гулдастага ўхшатсак, шу гулдаста ичида энг тароватлиси, энг жозибадори яқиндагина келган Комилия Заҳрон эди. Қизлар бирин-сирин турмушга чиқишди. Лекин ўзимиздаги йигитларга эмас. Улардан фақат биттасигина ҳуқуқшунослик бўлимидаги ҳамкасбига турмушга чиқди. Аммо қизларнинг бирортаси ҳам ишини ташлаб кетгани йўқ.

Ҳуқуқшунослик маълумотига эга, йигирма уч ёшли Комилия Заҳрон бизга оддий котибликка қабул қилинганидан норози бўлиб юрарди. Чунки университетда олган билими зое кетиши мумкин эди.

Унинг очиқ чеҳра билан дадил боқишларини кузатиш менга ҳузур бағишларди. Бу қарашлар итоаткор, лоқайд аёллар нигоҳидан катта фарқ қилиб, ҳаётий тажрибадан далолат берарди. Комилия баъзи соҳаларни ёнидаги ҳамкасб эркаклардан кам билмасди.

Кўп ўтмай эркаклар билан аёллар ўртасидаги тортиниш ва ётсираш йўқолди. Лекин муомала одоб доирасидан четга чиқмади. Чунки ҳар ким ҳам эртасини

ўйлар, ота-боболаримиз удумига қаттиқ риоя қиларди.

Езги дам олиш мавсуми тугаши биланоқ, ҳамкасбларимдан бири:

— Сиз, эҳтимол, Комилия Заҳрон ажойиб раққоса эканлигини билмассиз-а?— деб сўради,

— Раққоса?!— ҳайрон бўлдим мен.

— Уни Хонувилда бир йигит билан рақс тушаётганини кўрдим.

— Бир вақтлар айб ҳисобланган нарсалар ҳозир одат тусига кирган,— дедим Комилияни ҳимоя қилиб.

— Бу ҳйлдаги қизларга кимлар уйланиши мумкинлигини тасаввур этипман.

— Замонамизда кўпхотинликлар йўқолиб бораётгандек, қўйди-чиқдилар ҳам камайиб кетмоқда.

— Кекса бўлсангиз ҳам, замонавий эканлигингиз кўриниб турибди,— деди кулиб ҳамкасбим.

— Мен мана шу ёшлардек ҳаёт кечиришни истардим. Уларга яшаш осон бўлганлиги учун эмас, балки илгариги кўр-кўрона хурофотлардан холи бўлганликлари сабабли.

Бу фикримни эски қадрдонларим ичида энг мутаассиби ҳисобланган Ризо Ҳамодага ҳам айтган эдим, у:

— Сен нимани назарда тутяпсан?— деб сўради.

— Ҳар икки тарафнинг ўзаро розилиги билан амалга ошириладиган «улфатчилик» нафсини тийиш ёки бузуқлар қўйнида ётишдан минг марта афзал.

— Менимча, пок севги ҳам худди демократия сингари ўз даврини ўтаб бўлган комедияга ўхшайди,— деди Ризо ишончсизлик билан.

Бўлимимиздаги ёшларнинг гапларига қулоқ солиб юриб, бошқаларга нисбатан замонавийроқ ҳисобланган Комилия тўғрисида кўп нарсга билиб олдим. У ўртаҳол оилада тарбия топган экан. Беш опа-сингил ичида биринчи бўлиб ишлашга жазм этибди. Қизлари ишлайдиган оилаларда юз берувчи муаммолар, шунингдек, ҳаётга мустақил қадам қўйиб, ўзи ва оила учун жавобгарликни бўйнига олган ёш қизлар йўлидаги тўсиқлар, янгича ҳаёт сарф-харажатлари ва муносиб жуфт топишда ҳал қилиниши зарур бўлган қийинчиликларни тасаввур этиш қийин эмас. Шу нуқтан назардан Комилия ҳаётга юзаки қарайди. Воқеликни қандай бўлса шундайлигича қабул қилади. Дин ва

революциянинг фойдаю зарари билан иши йўқ. Унинг энг олий мақсади — шахсий ҳаётини тўғри йўлга қўйиш. Шахсий ҳаёт эса севги, турмушга чиқиш ва замонавий маданиятдан баҳраманд бўлишдир.

Дин, фалсафа ёки сиёсатга астойдил қизиқадиган аёллар секретариатимизда кам. Бунга, эҳтимол, истеъдодли аёлларнинг кўпчилиги университет ва жамоат ишларида олиб қолиниб, бизнинг министрликка жайдарилари келишгани сабабчи бўлса керак. Бу борада доктор Зуҳайр Комилнинг ўз нуқтаи назари бор.

— Аёллар фалсафа ва назариялар билан қизиқмайдилар. Зеро назария билан фалсафа уларнинг кундалик ҳаётига тўсқинлик қилади. Аёл аввало яратиш ва шунга боғлиқ ишлар билан банд бўлади. Аёл—моҳир бунёдкор. Бунёд этиш — аёл ҳаётининг маъносини ташкил этади. Бунёд этишдан ўзга фаолият устунликка интилувчи эркак зиммасига тушади. Демак, биз эркаклар фақат мавжуд ҳаётимиз ҳақида бош қотириш учун яратилганмиз. Бундан бошқаси бекорчи гап. Абадийлик дорилбақода бўлиши керак. Агар динлар илоҳни аёл қиёфасида тасвирлаганда эди, бизни ҳақиқий бахтни англаш ҳикмати билан бойитган бўларди.

Эҳтимол, бу фикрларни Зуҳайр Комил назариясига эмас, унинг шахсий ҳаётига татбиқ этганимиз тўғри бўлар. Чунки Зуҳайр чет элга кетиб қолган хотини ва қизини соғиниш билан бирга Наима хонимга ҳам муҳаббат қўйган эди.

Июнь мағлубиятидан кейин мамлакат бошига оғир кунлар тушган бир пайтда ҳамкасбларимдан бири келиб:

— Уруш воқеаларига алоқаси бўлмаган муҳим янгилик бор, — деди.

— Нима гап? — сўрадим мен.

— Комилия Заҳрон бошлиғимиз билан «улфатчилик» қилаётганмиш.

Бошлиғимиз қирқ ёшларга кирган бўлиб, болачақали ҳамда дурустгина ота эди. Унинг оиласига ғамхўрлиги ҳаммамизга ёқарди.

— Гийбат бўлса керак! — дедим ишонмай.

— Шамол бўлмаса дарахтнинг барги қимирламайди.

— Ҳўш, сиз нима деб ўйлайсиз?

— Ҳайронман. Бир-бирларини севиб қолган бўлишса ҳам ажаб эмас. Агар шу рост бўлса, туппа-тузук бир оила бузилиб кетиши турган гап.

— Наҳотки кексаларимиздаги «фурсатдан фойдаланиш» касали ёшларимизга мерос бўлиб қолаётган бўлса?!

— Йўлдан оздирувчи аёллар эндиликда ниҳоятда талабчан бўлиб кетишган.

Бу орада Комилия билан бошлиғимиз ўртасидаги миш-мишлар янаям зўрайиб кетди. Комилия ҳуқуқшунослик бўлимига кўчирилгандагина узун-қулоқ гапларнинг ростлиги тасдиқланди. Бироқ бошлиқнинг оиласи бузилмади, янгиси вужудга келмади.

Секретариатимизга бошлиқ этиб тайинланган Сабрий Жодд билан Комилия ўртасида ҳақиқий муҳаббат пайдо бўлди. Дастлаб Комилия енгил табиатлироқ кўринган бўлса ҳам, Сабрий уни астойдил яхши кўриб қолди. Комилия ҳам унга кўнгил қўйди. Кўп ўтмай улар никоҳдан ўтишди.

Шахсан мен ҳар иккала ёшни жиддий масъулиятга даъват этувчи, инсон хулқини қайта тикловчи, уларнинг ҳақиқий ҳаёт карвонига қўшиб юборувчи ушбу хайрли ишдан ниҳоятда хурсанд бўлдим.

Инсоннинг ахлоқий поклиги унинг ўзига қанчалик боғлиқ бўлса, уни ўраб турган муҳитга ҳам шунчалик боғлиқ эканлигига кундан-кунга ишончим комил бўлиб бормоқда. Агар биз гул ўстиромоқчи бўлсак, аввало уни нур ва тоза ҳаво билан таъминламоғимиз керак экан.

МОҲИР АБДУЛКАРИМ

Мен 1930 йили университетга кирганимда ўттиз ёшидаёқ илм соҳасида катта муваффақиятларга эришган ҳамда ўқитувчилар орасида обрў қозонган Моҳир Абдулкарим факультетда профессор ёрдамчиси бўлиб ишларди. Хушфёъл, софдил ва адолатлилиги билан талабалар орасида бу қадар катта ҳурматга сазовор бўлган бирорта ўқитувчини билмайман. У бадавлат ва «Ватан» партиясига садоқатли оилада тарбияланган бўлиб, ўзи ҳам оила анъанаси бўйича шу партияга мойил эди. Буни билсак ҳам Моҳирга нисбатан заррача адоватимиз йўқ эди. Уни ўша-ўша ҳурмат қилишни қўймасдик. Бироқ доктор Моҳирнинг ўзи қайси партия тарафдори, қайсинисига бетарафу, қай бирига душманлигини сездирмасди. Умуман бутун фаолияти илм билан хайрли ишларга қаратилганди.

Бир куни Иброҳим Ақл бизга ёрилиб қолди:

— Агар ҳамма бойлар ҳам Моҳир Абдулкарим каби олижаноб бўлишса, фақат бойларнигина намунали инсонлар ҳисоблардим.

Қўли очқликда у бамисоли Хотамтой. Муҳтожларга ёрдам қилганини ҳеч қачон, ҳеч кимга билдирмайди. Моҳирнинг бирор нарсадан жаҳли чиққани, қизишганини кўрмаганман ёки овозини кўтарганини эшитмаганман. У ҳамма вақт — илмий, сиёсий ва адабий тортишувларда ҳам — совуққон ва хотиржам. Кулги аримас чехраси фақат чиройли сўзлаш ва хушмуомалаликни ифодалаш учун яратилгандек.

Доктор Моҳир Абдулкаримнинг ал-Мунирадаги қадимги салони олимлар, ёзувчилар ва танқидчиларнинг доимий учрашиб турадиган жойи бўлиб, бу учрашувларда ҳатто талабалар ҳам иштирок этишарди. У талабаларни йирик олимлар билан таништириб қўяр ва шогирдларини ўз тенгқурларидек кўрарди. Докторнинг уйда қанчадан-қанча аҳли-илм, санъаткор ва ёзувчилар билан танишишга муяссар бўлганман. Бу салондаги суҳбатларда одатда санъат, адабиёт ва маданият мавзуларидан четга чиқилмас, айрим ҳоллардагина сиёсат тўғрисида гапириларди. Шундай бўлса ҳам устоз Солим Жабр 1931 йилги учрашуваримизнинг бирида — у Франциядан энди қайтиб келган пайт эди — синфий тафовутлар ҳақида гапиришдан ўзини тийиб туrolмади:

— Баъзи французлар халқимизнинг оғир аҳволга тушиб қолишида ўзимизни айбламоқдалар.

Шунда Доктор оҳиста кулди-да:

— Менимча, бу жуда ачинарли ҳол, — деди мулоҳим оҳангда.

— Сиз у ерда, эҳтимол, Франциянинг ўзи ҳам ёқмайдиган радикал тоифадаги одамлар билан учрашгандирсиз. Инсоннинг маданияти унинг моддий бойлиги билан эмас, балки маънавий, руҳий бойлиги билан ўлчанади. Шахсан мен Форд ёки Рокфеллердан кўра, камбағал ҳиндини олиҳиммат деб биламан, — деди Иброҳим Ақл Солим Жабрга жавобан.

Солим Жабр қизишиб кетиб, Иброҳим Ақлни мутаассиблик ва унинг фикрича, шарқнинг қолоқлигига асосий сабабчи бўлган суфийликда айблади.

Моҳир Абдулкарим эса Солим Жабрнинг фикрига қўшилмади. У ислом дини инсониятни ижтимоий адо-

латга эриштиради, ривожланаётган фан ҳам худди шу мақсадни ўзгача йўл билан амалга оширади, қабилида гап қилди.

Бир куни Доктор лекциядан кейин мен ва Жаъфар Халилни ал-Мунирадаги салонига таклиф этди. Биз у ерга борганимизда устоз ёлғиз ўтирарди.

— Ҳозир бу ерга мен билан учрашиш учун бир америкалик қиз келади,— деди устоз биз билан саломлашиб бўлгач.— Мен сизлардан тилмочлик қилишингизни сўрайман.

Доктор инглиз тилини билмасди. Шунинг учун ҳам бошқа ҳамкасбларини таклиф этишдан истиҳола қилиб бизни чақирган бўлиши керак. Чунки у кутилмаган ташриф мақсадидан беҳабар эди. Кечга томон йигирма ёшлардаги оқ танли, малла соч, истараси иссиқ бир қиз кириб келди. Меҳмон ҳамма билан кўришиб бўлгач, бемаврид безовта этганлиги учун устоздан кечирим сўради. Ширинлик ва чой келтирилди. Қиз Мисрга бир гуруҳ ёшлар билан саёҳатга келганлиги ва онаси унга иккинчи жаҳон урушидан кейин Сарбонна университетига ўқиган қоҳиралик Моҳир Абдулкаримни топиб, унга салом етказишни топширганлигини айтди. Қиз тўхтаган меҳмонхона мудирини унга доктор Моҳир Абдулкарим уйининг адресини бериб, ўзи Доктор билан телефонда гаплашибди. Сухбат асосида Моҳир Абдулкарим қизнинг онаси билан Сарбоннада бирга ўқиганлиги ва уларнинг дўст бўлганлиги маълум бўлди.

Доктор ҳузуридан чиқаётиб, Жаъфар Халилга ҳазиломуз лўқма ташладим:

— Устозимиз одамларни ром этишга туғилган-да ўзи.

— Лекин аёлларни мафтун этишнинг ўзгача завқи бор,— деди Жаъфар Халил муғомбирона кулиб.— Шу ҳусн билан фильмларда энг чиройли йигит ролини ўйнаши мумкин эди.

Шу онда ал-Фараздак¹нинг доим кулиб турган устозимиз чехрасини эслатувчи бир байти ёдимга тушди:

*Тик қаролмас ҳаё билан, тик қаролмас маҳобатидан,
Табассум аримас такаллум айласа малоҳатидан.*

Доктор Моҳир Абдулкаримни фақат улуғвор қиёфада тасаввур этиб ўрганиб қолганман. Баъзилар ли-

¹ Ал-Фараздак (641—732) — ўрта аср араб шоири.

бос билангина улугвор кўринса, устозимиз бутун борлиги билан улугвор эди.

Моҳир Абдулкарим умр бўйи ўз шаънига асло доғ туширмади. Бу ўринда мен иккинчи жаҳон урушидан кейинги сиёсий беқарорликлар пайти у ҳақида тарқалган баъзи миш-мишларни таъкидлаб ўтмоқчиман. Айтишларича, Моҳир қирол Фаруққа махфий нома йўллаб, ёшлар орасида кучайиб бораётган норозиликлар оқибатида рўй бериши мумкин бўлган кўнгилсизликлардан уни огоҳлантириб, бу норозиликларнинг сабабларини ва хавфнинг олдини олиш йўллари кўрсатиб ўтганмиш.

Бу миш-миш устозга нисбатан бўҳтон ва мамлакат сиёсий тангликни бошдан кечираётган кезлар, қаҳвахоналарда тўқиб чиқарилган асоссиз сафсата эди. Вафдчилар ҳам доктор Моҳир Абдулкарим қиролга нома ёзиб, барча партияларни тарқатиб юбориш, ёшларни диний руҳда тарбияловчи диктатура ўрнатишга даъват этган, деб гап тарқатдилар. Солим Жабрнинг экстремист шогирдлари эса бу ёлғон гапларга ишониб устозни революция душманига чиқариб қўйишди. Бундай гаплар менга ҳам салбий таъсир кўрсатди. Ўзим шахсан ўқимаган ўша номани конституция ва халқни таҳқирлаш деб билдим. Устоздан кўнглим совиб, дилимни қарама-қарши кайфият кемира бошлади. Бироқ бу тўғрида Докторга гапиришга журъат этолмадим.

Мендан кўра Жаъфар Халил дадилроқ чиқди.

У АҚШ сафари олдиан устоз билан хайрлашишга бориб тарқалган миш-мишларни бирма-бир айтиб берди. Доктор унинг гапларига совуққонлик билан қулоқ солиб ўтирди-да, сўнгра:

— Хўш, ўзингизчи, ўзингиз ишонасизми ўша миш-мишларга?— деб сўради.

— Йў-ўқ,— деди Жаъфар «ҳа» дейишга ботинолмай. Шу билан бу савол-жавобга чек қўйилди.

Мен Моҳир Абдулкарим тўғрисида унинг қадрдон дўсти Солим Жабр ва шогирди Аббос Фавзийлар фикрини эслайман. Солим Жабр Докторни яхши кўрибгина қолмай, унга ҳавас қилар, лекин уни очлик нималигини билмайдиган, халқни назарига илмайдиган зодагонлар табақасидан деб биларди.

— Унинг ғоялари қанчалик самимий ва жозибали бўлмасин, барибир биз учун бегона,— деганди у.

Аммо аччиқ истеҳзолар устаси Аббос Фавзий Мо-

ҳир Абдулкарим тўғрисида жуда эҳтиёткорлик билан гапирарди.

— У таниқли зодагон. Асли мамлуклар зотидан! — хитоб қилди бир куни Фавзий Доктор ҳақида.

Аббос Фавзийнинг муғомбирлигини билганим учун бу иблис нимани назарда тутаётган экан, деб узоқ ўйладим.

Яна бир куни устозни мақтаганим, Фавзий фикримга қўшилмай деди:

— Буларнинг ҳаммаси оқсуяк зодагонларга хос одат. Миср оқсуяклари айниқса ўзларини оқилу до-нишманд қилиб кўрсатишни ёқтиришади. Аслида улар оддий халқ ақл-заковати ҳисобига кун кўрадилар. Авом мисқоллаб тўплаган фикр дурдоналарини тафт тортмай ўзлаштириб олаверадилар.

Биз Моҳир Абдулкаримнинг ақл-заковати ва фикр доираси кенглигини яхши билардик. Унинг бошига кўп қийинчиликлар тушган ва устоз бу қийинчиликларни мардонавор енгганди. Мамлакатда сиёсий қарашлар учун қамоққа олиш кучайиши, Қоҳира ён-ғини, июль революцияси, социалистик қонунлар жорий этилиши унга қаттиқ таъсир қилди. Лекин Доктор буни ҳеч кимга сездирмади.

У ал-Мунирадаги жойини сотиб, ўрнига «Миср ал-Жадида»да янги вилла олди. У ерда ҳозир ҳам олимлар, ёзувчилар учрашиб туришади. Доктор 1954 йили нафақага чиққунга қадар университетда ишлаб юрди. Кейин штатсиз ўқитувчилик қила бошлади. Ниҳоят адабий ишлар бўйича Олий кенгаш аъзоси этиб тайинланди. Ижтимоий фанлар соҳасидаги хизматлари учун давлат мукофоти ҳамда биринчи даражали «Хизмат кўрсатгани учун» нишонига сазовор бўлди. Моҳир Абдулкаримнинг фанга қўшган ҳиссаси, ҳалоллиги революция томонидан шундай тақдирланди. Доктор ҳеч қаерда революцияга содиқлиги ва ўз шахсияти тўғрисида баландпарвоз сўзлар айтмади. Яқин дўстлари орасидаги суҳбатларда эса, революцияга хайрихоҳлигини яширмади.

— Ишончим комилки, — деди у бир куни, — амалга оширилаётган барча ишлар мамлакатни ҳаётга, ҳаётни эса мамлакатга мослаш учун қилинаётган ҳаракатларнинг муқаддимасидир.

Устознинг бирор нарсада аламзадалиги сезилмади. Бинобарин унга тавқи лаънат тамғаси босишга

интилиш адолатдан эмас. Ҳзи мансуб синфни емиришни мақсад қилиб қўйган революциянинг тарихий муқаррарлигига ишониб, уни оқилона, хотиржамлик билан қарши олган Моҳир Абдулкарим ҳар жиҳатдан ҳурматга лойиқ.

1969 йили Доктор Ҳзининг етмиш йиллигини нишонлади. Кекса дўстлари, университетдаги қадрдонлари ва Солим Жабр, Ризо Ҳамода, Азмиё Шокир, Комил Рамзий, Қадрий Ризқ, Жодд абу ал-Уло, Аббос Фавзий, Содик Абдулҳамид ва Наима хонимлар тўпланишди. Бу ерга ёшлар ҳам келишганди. Улар орасида Сабрий Жодд ва унинг рафиқаси Комилия Заҳронни ҳам кўрдим. Салонда кўпчиликни сочлари оқарган, пешоналарига ажин тушган, асо тутган кексалар ташкил этишарди. Шу куни вақтнинг қанчалар тез ўтишини, ҳаётнинг бебақолигини чуқур ҳис этдим. Ҳзимни гўё поездга чиқиб кўзим илингану, уйғонганимда ҳасти Жабраил бекатида тургандай сездим. Лекин Моҳир Абдулкаримнинг тиниқ, мовий кўзлари, сеҳрли табассуми ва беғубор улугворлиги ҳамон ўша-ўша.

— Ҳеч қандай тантанага ўрин йўқ,— деди устоз.— Ҳозир уруш пайти. Йиғилишлар ман этилган. Бу ерга дўстлар бир қур дийдор кўришиш учун тўпланишган, холос.

Сухбат бир мавзудан иккинчисига ўтар, лекин пировардида бир нуқтага — Яқин Шарқ можаросига бориб тақаларди. Сиёсий, иқтисодий, фалсафий ва диний муаммолар, илмий кашфиётлар, бани башар масалалари, Ғарб ва Шарқдаги жиддий аҳвол, қадимги маънавий бойликларнинг оёқ ости қилиниши муҳокама қилинди.

Сухбатни диққат билан тинглаб ўтирган Моҳир Абдулкарим пировардида:

— Афсус, орамизда Иброҳим Ақл йўқ,— деб қўйди.

Устознинг марҳум Иброҳим Ақлни эслаши табиий эди. Чунки улар қадрдон дўст эдилар.

— Имон унинг учун қуёш ва ўлим каби ҳақиқат эди,— сўзида давом этди Моҳир Абдулкарим.— Дунё тўғрисида нима десангиз деяверинглар. Тушкунлик, умидсизлик ҳаминша бўлган. Бироқ ҳаёт доимо инсон фаровонлиги сари ўзгариб боради. Инсон келажак билангина тирик.

МАҲМУД ДАРВЕШ

Маҳмуд Дарвеш талабалар орасида баланд бўй ва қотмалиги билан ажралиб турарди. У ўткир зеҳни, тиришқоқлиги сабабли на фақат маҳаллий, ҳатто аж-набий ўқитувчиларнинг ҳам ҳурматига сазовор бўл-ган, камсухан, истараси иссиқ йигит эди. Шу вақтга қадар у бирор дўст орттирмаган, кўпчиликка қўшила-вермас ва муттасил китоб мутолаа қилгани қилганди. Жийза масжидида имомлик қилувчи отаси доим бола-чақасининг кўплиги, даромади камлигидан нолиб юрарди. Маҳмуднинг моддий жиҳатдан қийналиб ўқиётганлигини билардик.

Маҳмуд ўқишнинг биринчи куниеҳ Ажлон Собит билан учрашиб қолди. У отасининг масжидда имом-лик қилишини айтганда, Ажлон ғалати кулганди, Маҳ-муднинг ғаши келди. Охири ўртада муштлашиш чиқиб кетишига сал қолди. Уларни амал-тақал келиштириб қўйган бўлсак ҳам анча вақтгача тескари бўлиб юришди.

Талабалардан кимдир бош кийимини йўқотиб қўй-ганда, баъзилар Ажлондан кўришди. Маҳмуд ҳам шу тахминни қувватлади. Натижада Ажлон факультет-дан ҳайдалди. Биз бундан норози бўлиб, Маҳмудни койигандик, у:

— Жамиятда ўғри олим бўлмагани маъқул,— деди серрайиб.

Маҳмуднинг қизларга назари тушса ўзини тутол-май қолиш одати бор эди. Унинг шу феълени сезиб юрган Суод Ваҳбо атайлаб Маҳмуднинг ғашига тегар, аския қиларди. Ҳаммасини кўнглига тугиб юрган Маҳмуд бир куни: «Соуд дарсга калта кўйлақда, сий-напўшсиз келади, аудиториядаги йигитларнинг хаёли-ни бўляпти», қабилида деканга арз қилди.

Ўғлининг феълени яхши тушунган ота уни тезроқ уйлантириб қўйиш пайига тушиб қолди. Маҳмуд ке-йинги ўқув йилининг бошларида қишлоқи, саводсиз бир қизга уйланди. Шундан сўнг у қизларни кўрса типирчилаб қолиш одатини ташлаб, астойдил ўқишга берилди.

Маҳмуд аслида ўткир зеҳли бўлиб, кўп китоб ўқиганлиги учун иншоларни ҳам қанчадан-қанча ми-соллар келтириб саводли ёзарди. Қўпинча бизнинг

сиёсий мунозараларимизни писандисиз, энсаси қотиб тингларди-да, охири:

— Бундай сафсата сотгандан кўра дарс тайёрла-санглар бўлмайдими?— дерди.

— Гуё инглизлар Ватанингни босиб олмагандек, қирол халқингга зулм қилмаётгандек гапирасан-а!— жеркиб ташлади уни қайсидир талаба бир куни.

Маҳмуд Мустафо Наҳҳос киму, Исмоил Сидқий кимлигини билмас, кўпинча Мустафо Наҳҳоснинг исмини унутиб қўярди.

Университетда энди норозилик кучаяётган пайтда у ўзини четга олиб, кутубхонада эртаю кеч китоб ўқиш билан банд бўлди. Бир куни китоб ўқиш билан банд Маҳмуд талабаларнинг оташин нутқидан кейин кутилмаганда минбарга отилиб чиқди-да, бизнинг асосий вазифамиз ўқиш эканлигини таъкидларкан, тартибни сақлаш ва аудиторияларга тарқалишимизни айтди.

Талабалар уни шу заҳотиёқ минбардан тушириб юбормоқчи бўлишди. Лекин аълочилиги ва ҳожат-барорлигини назарга олиб, ўзларини тийишди. Кўп ўтмай, университет бир ойга беркитилиб, талабаларнинг бошлиқлари бирин-кетин ҳибсага олина бошлади. Ўқиш яна бошланиб, биз факультетга қайтганимиздан кейин Маҳмуд тўғрисида турли миш-миш тарқалди.

— Эшитдингми? Маҳмуд Дарвешнинг хавфсизлик маҳкамаси билан алоқаси бор экан,— деди менга Жаъфар Халил.

— Маҳмуд бундай пасткашлик қилмайди,— эътироз билдирдим мен.

— Отаси хавфсизлик маҳкамаси билан боғлиқ экан, ўғлини ҳам шу йўлга бошлабди.

— Бўлмаган гап.

Миш-мишлар давом этаверди. Лекин уларни тасдиқловчи далил йўқ эди.

Баъзи талабалар Маҳмуддан нафратланиб, унинг адабини бериб қўймоқчи бўлишди. Бироқ бу гапдан хабар тонган доктор Иброҳим Ақл уларни ўз ҳузурига чақириб:

— Мободо Маҳмудга қўл теккисангиз ҳаммангизни университетдан ҳайдаттираман,— деб дўқ қилди.

Миш-мишлар таъсирида мен ҳам Маҳмудни ёмон

кўриб қолдим. Университетни битирганимиздан кейин Маҳмуд чет элга ўқишга жўнатилганини эшитиб қолдим. Ҳолбуки кейинги пайтларда хорижий ўқишга жўнатиш кескин чегаралаб қўйилганди. Бу нарса Маҳмудга бўлган шубҳамни янада кучайтирди.

Шундан кейин Маҳмуд тўғрисида узоқ вақт ҳеч нарса эшитмадим. Кунларнинг бирида уни тасодифан министрлигимизда Адлий-ал Муаззин ҳузурда кўриб қолдим. Маҳмуд жудаям ўзгариб кетганди. Узини эркин тутар, кайфияти кўтаринки эди. У чеҳрасига олимлик туси бериб турувчи қимматбаҳо кўзойнаги остидан қараб:

— Факультетда ўқитувчилик қилияпман,— деди.

— Суфизм фалсафаси бўйича бир нечта китоб нашр этди,— гапга аралашди Адлий ал-Муаззин.

— Уруш бошланганда Францияда эдим. У ерда ишлаш имконияти бўлмагани учун докторлик диссертациямни Швейцарияда ёқладим,— изоҳ берди Маҳмуд.

У чиқиб кетгач, Адлий ал-Муаззин истехзоли кулди:

— Бутунлай европалик бўлиб қайтибди. Хотини эса ўша-ўша, ғирт саводсиз.

Мен Адлийдан у университетда ишлаб юрган чоғлари Маҳмуднинг хавфсизлик маҳкамаси билан алоқаси борлигини билиш-билмаслигини сўрагандим, Адлий «бўлмаган гап», дея қисқа жавоб қайтарди.

Адлий ал-Муаззин билан бўлиб ўтган ушбу суҳбатни Аббос Файзийга айтсам, у хахолаб куларкан:

— Соддасиз, ука, соддасиз! Уша пайтларда Адлийнинг ўзи хавфсизлик маҳкамасида хизмат қилишидан хабарингиз йўқмиди?— деди.

Орадан бир неча йил ўтгач, доктор Маҳмуд Дарвешни устоз Моҳир Абдукаримнинг ал-Мунирадаги саломида учратиб қолдим. Бу орада у ҳозирги замон суфизмига доир яна учта катта-катта китоб ёзиб улгурганди. Доктор Моҳир Абдулкарим бу китобларга юқори баҳо берди.

— Фарзандлардан нечта?— сўрадим Маҳмуддан.

— Тўрт ўғилу бир қиз. Тўнғичим савдо институтида таҳсил кўряпти, иккинчиси инженер бўлмоқчи, учинчи ўғлим билан кенжам ҳуқуқшунослик ва адабиёт факультетларида таълим олишяпти. Қизим учувчига турмушга чиқди,— жавоб қайтарди у.

— Суфизм ҳақида яна бирор нарса ёзясанми?
— Ҳозирча йўқ. Бу ёғига яна кўрарман. Менга қара, Иброҳим Ақл бошига тушган мусибатни эшитдингми?
— Ҳа, эшитдим. Балоғатга етган ўғиллардан ажраб қолиш осон эмас. Жанозага нега бормадинг?
— Ушанда Қоҳирада йўқ эдим. Факультетни битирганимиздан бери Иброҳим Ақл билан учрашиб турасанми?

— Йўқ,

— Афсуски у шогирдсиз устозлигича қолди.

Шундан кейин Маҳмудни араб мамлакатлари университетларидан бирига кетиши олдидан ал-Мунирадаги салонда икки марта учратдим.

МАЖИДА АБДУРАЗЗОҚ

1950 йилнинг қайсидир куни Солим Жабрни кўриб ўтиш ниятида «ал-Мисрий» газетасининг редакциясига кирдим. Унинг ҳузурида ўттиз ёшлардаги, қарашлари ўткир, истарали, хушбичим бир аёл ўтирган эди.

— Мажиди Абдураззоқ, газетамизнинг аёллар бўлими муҳаррири,— дея таништирди Солим Жабр аёлни менга.

Иккинчи бор Мажидани Зуҳайр Комил ўз номзодини кўрсатиш муносабати билан ўтказган кечада учратдим.

— Янглишмасам, вафдчи бўлсангиз керак-а?— сўрадим мен ундан.

— Унчалик эмас,— ним жилмайиб жавоб қайтарди аёл.

— Филология факультетини тугатганмисиз?

— Журналистикани.

Учинчи марта Мажидани Зуҳайр Комил салониди кўрдим. Энди биз эски танишлардек эдик.

Мажиди кетгач, доктор Зуҳайр Комил менга юзланди:

— Оқила, иродаси мустаҳкам аёл.

— Шунақага ўхшайди.

— Коммунист ҳам.

— Коммунист?!

— «Ўтиш» даврида азият чеккан аёллардан.

Секин-аста Мажиди билан ўртамизда ўзаро ҳурмат пайдо бўлди. Биз Журубий қаҳвахонасида дўст-

ларимиз даврасида тез-тез учрашиб турадиган бўлди. Мажида ўртоқларимнинг хушомадларига бефарқ қарар ва бирортасини хоҳлаб қолишни хаёлига ҳам келтирмасди. Бу билан Мажида ҳис-туйғудан маҳрум эди, демончимасман. Шунчаки, унинг оқсуякларга ҳуши йўқ эди холос.

— Тошбағир аёл деб ўйламанг-а мени,— иттифоқо гап очиб қолди Мажиданинг ўзи бир кунни.

— Нега ундай деяпсиз?— сўрадим дарҳол.

— Мен ҳам пок муҳаббатни улуғлайман,— деди у. Сўнгра хатосини тузатгандек қўшиб қўйди:

— Пок муҳаббат ва тафаккурни улуғлайман.

Биз анча сирдош бўлиб қолганимиздан кейин Мажида ўз кечмишини сўзлаб берди.

— Майда буржуа оиласида дунёга келим. Отам ҳамон нуфузли амалдор.. Тўрт ўғил ичида ўсдим.

— Демак, оиланинг эркатоий экансиз-да?— дедим ҳазиллашиб.

— Бутунлай акси. Менга ҳаммалари зулм қилишарди. Айниқса, улғайган сарим менни чиқиштирмай қўйишди. Мактабда яхши ўқиганим учунгина улар мен билан ноилож, тил учида гаплашишга мажбур бўлишарди. Ўрта мактабни тугатишим биланоқ бир жаноб совчи қўйди. Гарчи ота-онам розилик билдиришган бўлишса ҳам, мен олий маълумотли бўлишим зарурлигини айтдим. Бу гапим куёв бўлмишга ёқмади. Ота-онам унинг ёнини олишди. Аммо мен сўзимда қатъий туриб олдим. Натижада ўша жаноб мендан воз кечди. Охири университетга киришга муваффақ бўлдим.

Ўша ерда кўнглимдаги одам билан танишдим. Уқитувчи Муҳаммад ал-Орифни танисангиз керак?

— Ҳа, албатта.

— У киши менга илмдан ташқари ҳам кўп нарсаларни ўргатди.

— Коммунизм ғоялариними?

— Ҳа. Пировардида биз бир-биримизга кўнгили қўйдик. Университетни тугатиб, унга турмушга чиқдим. Аввалига эрим билан жуда иноқ яшадик. Эгизак: бир ўғил ва бир қиз кўрдик. Рўзгор ишлари қайнонамнинг зиммасида эди. Кампир вафот этгач, хизмат, рўзгор ишларидан бўшамай қолдим. Ҳамма нарсада тартиб бўлишини ёқтирадиган эрим унга кимдир ғамхўрлик қилиб туришига ҳам ўрганиб қолган эди.

Бунга менда имкон қайда дейсиз? Охири эрим ишдан бўшашимни талаб қила бошлади.

— Бир томондан тўғри ҳам қилган.

— Сираям-да. Менинг ҳам ўз режаларим бор эди ахир. Шунинг учун ишдан бўшашга рози бўлмадим. Эрим ҳолатимни тушунмади. Аксинча, ҳукмронлик, худбинлигини ўтказмоқчи бўлаверди. Оилада тотувлик йўқолди. Ширин ҳаёт ўрнини жанжаллар эгаллади. Охири ажрашишга мажбур бўлдик.

— Қачон ажрашгандинглар?

— Вабо тарқалган кезларда.

— Ҳозир қийналмаяпсизми?—сўрадим унга ачиниб.

— Йўқ, асабларим ҳам жойида,— деди Мажида.—

Болалар тарбиясига бир яхши аёл топганман. Эрим нафақа тўлаб туради.

Июль революцияси натижасида ўртамизда ихтилоф чиқди. Мажида бу революцияни реакцион, фашизмнинг янги кўриниши ёки майда буржуйлар манфаатини кўзловчи тўнтариш, деб баҳолади. Революция Шарқий блокдаги давлатлар билан дўстона алоқалар ўрнатгандан кейин эса, фикрини ўзгартириб, революцияга хайрихоҳлик билан қарай бошлади.

Бир кун Мажида иккинчи марта алданганидан шикоят қилиб қолди.

— Ишонмайман,— дедим ҳайрон бўлиб.

— Болаларимни даволаб юрган врач мени алдаб кетди.

— Қанақасига?

— Унинг ўз оиласи бор эди.

— Унда нега ахир...?!

— Пешона экан-да. Уни яхши кўриб қолгандим. Менга алоқасиз сабабларга кўра хотини билан ажрашмоқчилигини айтувди...

— Лаққа тушибсиз-да гапларига?

— Айтдим-ку, пешона экан.

Бу аччиқ сабоқ Мажида қалбида эркакларга нисбатан ишонч туйғусини умуман сўндирди. Аёл боёқишга ҳақиқий муҳаббат, бахтли уй бекаси бўлиш насиб этмаганди чоғи.

Йиллар ёшликни олиб кетди. Мана, Мажида ҳозир эллик ёшда. Қизи турмушга чиққан. Уғли Қувайт радиосида ишламоқда. Ўзи эса ҳамон ёлғиз. Буви бўлишига қарамай, ёшликдаги гўзаллик аломатлари сезилиб туради. Биринчи кўрган одам ҳеч қачон эллик

ёшда демайди. Бунн Мажида телевизор орқали сўзлаган пайтлари кўп одамлардан эшитиб тураман.

Мен у билан ёлғиз қолган чоғларимда, дил изтиробларини ҳис этаётгандек бўламан. Мажида илгаригидек устози доктор Зухайр Комилни зиёрат қилиб туради. Ҳатто унинг ёш хотини Наима Ориф билан ҳам дўстлашиб олган. Гарчи, Наима хонимнинг доктор Содиқ Абдулҳамид билан алоқасини яхши билса ҳам, ўзини билмаганга олади ва устозининг бу сирдан воқиф бўлишини истамайди.

Яқинда Мажида Ўрта Ер денгизи мамлакатлари бўйлаб туристик сафарга отланганини эшитиб хурсанд бўлдим. Бу саёҳат унинг дил ғуссаларини тарқатса ажаб эмас.

НОЖИЙ МАРҚУС

Гарчи мен Ножий Марқус билан ўрта мактабда фақат уч йил (1925—1928) бирга ўқиган бўлсам ҳам уни умрбод унутмайман. Ножий дилимдан абадий ўрин олган.

Бир неча йил Суданда хизмат қилиб, 1925 йилда Мисрга қайтиб келган Ножийнинг отаси ўз оиласи билан Аббосияда яшай бошлади. Ножий биз ўқиётган мактабга ўқишга кирди.

— Биз тўрт оғанини эдик,— деди у бир куни менга.— Учтамиз вафот этиб, ёлғиз ўзим қолдим. Бечора онам ака-укаларим доғида куйиб кул бўлдилар.

Баланд бўйли, нозик, хушрўй, хушмуомала ва ёшига нисбатан анча жиддий кўринган Ножий синфимиз бўйича узун шим кийиб юрадиган ягона ўқувчи эди. Назаримда мен билган мактабдош ўртоқларим ичида зеҳнининг ўткирлиги жиҳатидан унга тенг келадигани топилмасди. Биз кўпи билан бир ёки икки фанга меҳр қўйган бўлсак, у араб, инглиз ва француз тилларини, шунингдек, алгебра, геометрия, табиатшунослик, кимё, тарих ҳамда жуғрофия фанларини зўр қизиқиш билан ўрганиб борарди. Барча ўқитувчилар: мисрликлар ҳам, ажнабийлар ҳам уни ҳурматлашарди. Ножий билан катта ёшдаги одамлар билан гаплашгандек муомала қилишарди. Бадр аз-Зиёдий унинг ўткир зеҳнини машҳур мисрлик полвон Абдухалилнинг жисмоний бақувватлиги билан таққослаб:

— Сен Абдухалил ал-Мисрийсан,— дерди.

— Қандай қилиб бу фанларни шунчалик тез ўзлаштириб оласан?— деб сўрадим бир кун и ундан.

— Синфда ўқитувчининг гапларига диққат билан қулоқ солиб ўтираман. Дарсларни эса ўқув йилининг бошиданоқ қайтариб бораман,— камтарона жавоб қайтарди Ножий.

— Пайшанба кунлари кинога бормайсанми?— деб сўради Жаъфар Халил.

— Фақат байрам ва таътил кунлари,— деди у.

— Футбол ҳам ўйнамайсанми?— қизиқди Ийд Мансур.

— Йўқ.

— Нимага қизиқасан ўзинг?— ҳайрон бўлди Ризо Ҳамода.

— Бўш вақтларимда пианинода машқ қиламан.

— Намойишларда ҳам қатнашмайсанми? Наҳотки мамлакатнинг тақдир и ҳам қизиқтирмаса сени?— баттар хуноби ошиб сўради Ризо Ҳамода.

— Акамни худди ўша намойишлар ҳалок этди. Унинг нимасига қизиқаман?

Ножий имтиҳонларни муваффақиятли топшириб, мамлакат бўйича энг яхши ўқувчилар рўхатининг биринчи ўнлигидан ўрин олди. Аммо янги ўқув йили бошланганда у мактабда кўринмай қолди. Ҳаммамиз ҳайрон бўлиб, сабабини суриштирдик. Лекин ҳеч ким аниқ жавоб беролмади. Кейин аниқласак Ножий биздан анча узоқда, Аббосиянинг Маншиат ал-Бикрога туташган жойида экан. Йиғилишиб, унинг уйига бордик. Уйдагиларнинг айтишларича, Ножий таътил вақтида қаттиқ касал бўлиб қолибди ва уни даволаш учун юқори Мисрда яшайдиган бувисининг олдига юборишибди. Муолажа камида бир йилча давом этаркан. Бу хабардан биз ҳам, ўқитувчиларимиз ҳам қаттиқ афсусландик. Ҳаммамиз унинг соғайиб кетишини тилаб хат ёздик.

Худди шу пайтларда Сайфуддин иши бўйича судга берилган Мустафо Наҳҳос Олий суд томонидан оқланди. Уни табриклаш учун парламентга келаётган кишиларнинг сон-саног и йўқ эди. Ножийнинг ҳарбий министрликда ишловчи отаси ҳам эл қатори парламентга борди. Тез кунда табрикловчилар сурати газета саҳифаларида нашр қилинди. Суратга Ножийнинг отаси ҳам тушиб қолган экан. Бундан хабардор бўлиб қолган ҳарбий министрликдаги раҳбарлар уни

ишдан бўшатишди. Бу зарбага бардош беролмаган Марқус шол бўлиб қолиб, кўп ўтмай вафот этди.

Бу орада Ножий соғайиб қайтди, лекин ўқишини давом эттириш учун қурби етмади. Вафд партиясининг ҳокимиятга қайтишидан фойдаланган яхши ниятли кишилар уни ҳарбий министрликка ишга киришиб қўйдилар. Ножийга кичикроқ, штатсиз вазифа топширилди. Шундай қилиб, шароит истеъдодли ўқувчини билим олиш имкониятидан маҳрум этди.

Мен уни тез-тез эслаб тураман. Синфдошимнинг тақдирини мени доим таассуфлантиради. Бирор муваффақиятга эришдимми, дарҳол Ножий Марқус кўз ўнгимда гавдаланади. Пешонаси шўр бўлмаганда, бу ажойиб истеъдод эгаси илм соҳасида қанчадан-қанча янгиликлар ярата олиши мумкин эди.

Ножий билан кўп йиллар мобайнида кўришмай кетдик. У ҳақида ҳеч хабар ҳам эшитмадим. Тасодифан Ножийни 1960 йили «Ўзбекия» боғидаги казинода учратиб қолдим. Дафъатан уни танимай, ёнидан ўтиб кетибман. Оқ оралаган соқолига қараб, бирорта рассом бўлса керак деб ўйлабман чоғи. Бироқ Ножий мени ўзи чақирди. Мен томон кулиб келаётган дўстимни кўришим биланоқ танидим. Биз қучоқлашиб кўришдик. У мутлақо ўзгармабди. Қиёфасида ҳамон ўша хотиржамлик, улугворлик ва олимлик акс этиб турарди. Ўқувчилик давримизни, дўстларни: Бадр аз-Зиёдий ва Жаъфар Халилларнинг омади юришиб, яхши жойларда ишлаётгани, Ризо Ҳамода ва Сурур Абдулбоқийларни эсладик. Ниҳоят гапириш навбати унга келди.

— Ўша-ўша ҳарбий министрликда ишляпман. Учинчи даражали хизматчилар мартабасига кўтарилдим. Уйландим. Бир қизим бор. Ҳозир у толиба. Ўзим эса анчадан бери инсон руҳини ўрганиш билан шуғулланыпман. Масалани назарий жиҳатдан ўрганибгина қолмай, амалий ҳаётда ҳам синаб кўрмоқчиман. Руҳий олам — ажойиб олам, моддий оламдан ҳам мароқли. Руҳий оламда инсониятнинг чин ҳақиқат йўлидаги орзу-умидлари акс этган. Руҳий олам инсониятга унинг ҳақиқий нажот топишига умид бағишлайди, ҳақиқий нажот излашга ва ниҳоят унга эришишга ундайди.

— Ҳа, инсон ҳақиқатда ҳам нажотга муҳтож, — дедим унга нисбатан ҳурматим янада ошиб.

Ножий сўзларимдан руҳланиб давом этди:

— Маданиятимиз моддий. Илм-фан туфайли у кундан-кунга ажойиб муваффақиятларга эришмоқда ва инсоннинг моддий олам устидан бутунлай ҳукмронлик қилишига шароит яратмоқда. Аммо моддий оламга ҳукмрон бўлиб, инсонийликдан ажрашимизнинг нима фойдаси бор?!

— Инсон моддий дунёни эгаллаш билан бирга инсонийлигини ҳам сақлаши зарур,— деган фикр билдирдим эҳтиёткорлик билан.

— Эҳтимол сен сўзимга ишонмаётгандурсан,— деди мулойим табассум билан Ножий.— Аммо шунга инонгинки, руҳ олами, моддий олам каби ўта жозибали, ўта сирли, уни тадқиқ этиш инсонга фазони забт этишдагидек зафар ва кашфиётлар келтиради. Фақат биз руҳий тадқиқотларга ҳам моддий тадқиқотларга ишонганимиз каби ишонишимиз шарт. Чинакам ҳақиқатга ҳеч қачон бир йўл билан бориб бўлмайди. Чин ҳақиқат моддий олам билан руҳий олам туташган ерда.

— Доно фикр.

Ножий менга мулойим, қора кўзлари билан қараб туриб (кўзининг қайси рангдалигига энди аҳамият берибман), афсуслангандай бўлди:

— Ҳақиқат овозини машиналар шовқини бўғиб юбормоқда. Аммо инсоният айниқса ҳозир нажотга муҳтождир.

— Бу нажоткорни сен қандай тасаввур этасан?— сўрадим мен қизиқиб.

— Олий даражадаги доно шахс, олий даражадаги ғоя ёки ер юзини остун-устун қилиб юборадиган сабоқ халоскорлик вазифасини ўташи мумкин.

— Масалан, атом урушими?

— Эҳтимол. Сезиб турибманки, орамизда тўсиқ пайдо бўлди. Лекин бу тўсиқ омонат. Сенда ҳақиқатга интилиш кучли. Бу кўриниб турибди. Биласанми, мен уйда руҳлар билан учрашув кўринишлари ўтказиб тураман. Вақтинг бўлса, кел.

У менга номи, вазифаси ва адреси кўрсатилган визит карточкасини берди. Мен унинг мулоҳазаларидан қониқмаган бўлсам ҳам сўзларига меҳр билан қулоқ солдим.

Уша кун кечқурун редакцияга, Солим Жабр ҳузурига бориб, Ножий Марқус ва унинг таклифи ҳақида унга гапириб бердим. Солимдан Ножий Марқус-

винг уйига мен билан бирга боришини илтимос қилдим. Лекин Солим Жабр Ножийнинг фикрига мутлақо қўшилмади. Хонада у ёқ-бу ёққа юриб туриб, руҳ ва моддалар олами ўртасида ҳеч қандай тўсиқ йўқлиги, модда оламига кириб бориш аини бир вақтда, руҳ оламига ҳам кириб боришнинг ўзи эканлигини айтди. Ножий Марқус тажрибаларини эса космос давридаги сеҳргарлик деб баҳолади.

Ножийни бошқа кўрмадим. Бироқ у вақти-вақти билан кўз ўнгимдан ўтиб туради. Кўнглимнинг тўридан ўрин олганлиги шубҳасиз.

НОДИР БУРҲОН

Биздан бир неча ёш катта, баланд бўйли, серғайрат бу йигит бошланғич мактабда ўқиб юрган чоғларимизда (1921—1925) сиёсий йўлбошчимиз эди десам хато бўлмайди. Биз кўпинча мактаб ҳовлисида Нодирнинг атрофида тўпланиб олиб, унинг сўзларини диққат билан тинглардик.

— Энг муҳими, ўзингизни ёш бола ҳисобламамлар,— деб уқтирар эди у бизга.— Сизлар Саъд Зағлул аскарларисиз, яъни Ватан посбонлари. Биз Ватанимиз озодлиги учун ҳар қандай қийинчиликларни, азоб-уқубатларни енгишга тайёр бўлишимиз шарт. Агар зарур бўлса, бу йўлда жонимизни ҳам аямаслигимиз ва шунга тайёр туришимиз лозим. Тиз чўкиб, хўрликда яшаш — яшаш эмас. Озодликдан улуғ нарса йўқ. Лекин унга осонликча эришиб бўлмайди. Худонинг марҳамати билан Саъд Зағлул бизга раҳбарлик қилмоқда. Биз ўз раҳбаримизга муносиб аскарлар бўлишимиз керак.

Мен ҳам, Ризо Ҳамода ҳам Нодирга қойил қолиб, уни ҳурмат қилардик. Ҳатто Халил Закийдек ғаламис ўқувчи ҳам унинг жиғига тегишга ботинолмасди. Нодир Миллатлар уйига боргани ва Саъд Зағлул билан учрашганини айтганда ҳаммамиз ҳайратланиб, унга қараб қолардик.

Мен Саъд Зағлулни кўришни жуда орзу қилардим. Бир куни сабрим чидамай Нодирдан сўрадим:

— Саъд Зағлулни бир марта бўлса ҳам ўз кўзим билан кўрсам эди. Сиз бизни Миллатлар уйига олиб боролмайсизми?

У менга ҳамдардлик билан қаради ва:

— Сен ҳали ёшсан. Миллатлар уйига бориш сайр қилиш эмас, жуда хатарли,— деди.

Агар иш ташлаш ёки намоёнш ўтказиш тўғрисида кўрсатма олинса, Нодир Бурҳон ўқувчиларнинг саф тортишларини кутиб турар, сўнгра сафдан бир қадам олдинга чиқиб, кафтига уриб қарсак чала бошларди. Ўқувчилар ҳам унга қарсак билан жавоб беришарди. Шундан кейин мактаб нозирлари бошланғич синф ўқувчиларини синфларига олиб кириб кетишарди. Биз уларнинг кетидан: «Яшасин Саъд!» — дея хитоб қилиб борардик. Катталар Нодир бошчилигида намоёншга йўл олишарди. Уларга йўлда бошқа мактаб ўқувчилари ҳам қўшилишарди. Нодир намоёншларнинг бирида оёғидан яраланди ва икки ой шифохонада даволанди. Шундан кейин у озгина оқсаб юрадиган бўлиб қолди. 1924 йилда мен Нодир Бурҳон бошчилигида илк бор намоёншда қатнашдим. У «Қирол Фоуд Конституцияни оддий, кераксиз қоғозга айлантирмоқчи, Саъд Зағлул халқ ҳуқуқини қаттиқ ҳимоя қилмоқда. Биз Обидийн майдонига бориб, раҳбаримизни қўллаб-қувватлашимиз керак»,— деб бизни намоёншга бошлади. Тарихда биринчи марта халқ ҳукумати бўлганлиги, қолаверса, бош министр ички ишларни ҳам ўзи бошқараётганлиги сабабли бизга тинч намоёншга чиқишга рухсат берилганди. Ўқувчи, студент ва шаҳар аҳолисидан иборат намоёншчилар Обидийн майдонига йиғилди. Биз қирол қасри эшикларини муштлаб: «Саъд ёки кўзғолон»,— деб қичқира бошладик.

Узоқдан Саъднинг қирол билан учрашувга келаётганини билдирувчи хитоблар эшитила бошлади. Полициячилар қатор тизилиб, намоёншчиларни четга сура-сура машинага йўл очишди. Лекин бу йўл Саъд Зағлулни кўришга ошиқаётган одамлар сиқувида торая бошлади.

— Ҳозир Саъд Зағлулни ўз кўзимиз билан кўрамиз,— дедим Ризо Ҳамодага қувонч билан.

— Ҳа, ҳа. Бир лаҳза бўлса ҳам,— деди Ризо Ҳамода тўлқинланиб.

Тирсақларимиз билан одамларни туртиб-суртиб, полициячиларга яқинлашдик ва одамлар қуршаб олган тор йўлакдан оҳиста юриб келаётган машинага кўзимиз тушди. Гўё бутун вужудимиз кўз бўлган-

дек машинага қараб турдик, бироқ одамлар қуршо-
вида машинада ўтиб кетган раҳбарни кўришга муяс-
сар бўлолмадик. Аламимдан йиғлаб юборишимга
сал қолди.

1925 йилда ўрта мактабга ўтганимдан кейин Но-
дир Бурҳон ҳақида 1965 йилгача ҳеч қандай хабар
эшитмадим. 1965 йилнинг қишида, Омоний хоним
билан бўлган кундузги учрашувимиздан қайтиб ке-
лаётиб, йўл-йўлакай Астра қаҳвахонасига кириб ўт-
дим. Тасодифан, ёнидаги стул суюнчиғига пальтосини
ташлаб, бир ўзи ўтирган барваста Нодирга кў-
зим тушди. Орадан қирқ йил ўтганлигига қарамай,
уни дарҳол танидим. Унчалик ўзгармабди. Фақат
чаккасидаги сочларига бироз оқ оралабди холос.
Кулиб туриб, у билан саломлашдим. Гарчи мени та-
нимаган бўлса ҳам, қўл бериб кўришди. Мен унга
мактабдаги фаолияти ҳақида эслатган эдим, юзига
табассум югуриб, ёнидан жой кўрсатди.

— Кўз тегмасин, сира ўзгармабсиз,— дедим унга.

— Бахтсиз ҳодисаларни ҳисобга олмаганда, уму-
ман, уруғимиздагилар узоқ умр кўришади,— деди
хурсанд ҳолда Нодир.

Мактабдош дўстларимизни эсладик. Мен унга
баъзиларнинг тақдири ҳақида сўзлаб бердим. Маъ-
лум бўлишича, Нодир фақат Ризо Ҳамода тўғрисида
одамлардан айрим нарсаларни эшитган экан. Ўзи
ҳақида гапириб беришни илтимос қилгандим, худди
шунни кутиб тургандек бажонидил рози бўлди.

— Мен бошланғич мактабни битиргач, отам Ас-
сютга ишга ўтганликлари сабабли, ўрта мактабни
ўша ерда давом эттирдим. Муҳаммад Маҳмуд ҳуку-
мати даврида мени мактабдан ҳайдашди. Мустафо
Наҳҳос даврида қайта қабул қилиндим. Исмоил
Сидқий даврида яна ҳайдалдим. Кейин унга қарши
уюштирилган суиқасдда қўли бор деб гумон қили-
шиб, қамоққа олишди ва ўн йил муддат билан озод-
ликдан маҳрум этишди. Бироқ Наҳҳос даврида эъ-
лон қилинган умумий афвга биноан қамоқдан муд-
датидан олдинроқ озод этилдим. Шунда энди ўрта
мактабни тамомлай олмаслигимга кўзим етди. Вафд
партияси мени Искандариядаги «ал-Жиход» газета-
сининг муҳаррири этиб тайинлади.

Нодир ниманидир ўйлаб, бир оз жим тургач, яна
давом этди:

— Мустафо Наҳҳос ва Нақроший ўртасида рўй берган ихтилоф мени қаттиқ ранжитди... Ҳаётимда ҳали ҳеч нарсадан бу қадар хафа бўлмаганман. Наҳҳос раҳбарим, Нақроший эса тутинган отам. Улар ўртасида адоват бошланганда дунё кўзимга тор кўриниб кетди. Воқеалар ривожини ўзинг яхши биласан. Буларнинг ҳаммасига томошабин бўлиш жонимга тегди. Ниҳоят, 1935 йил битими 1919 йил революциясига охирги нуқта қўйиб, кечикиб бўлса ҳам мустақилликка эришганимиздан кейин, сиёсатга аралашмасликка қарор қилдим. Бу орада отам қазо қилди ва менга анча-мунча мерос қолдириб кетди. Саййид Жобир маҳалласида балиқ ошхонаси очдим. Шундан сўнг ишларим юришиб кетди.

— Демак, сиёсатдан узоқлашибсиз-да?

— Ҳа. 1937 йилдан бери.

Кейин Нодир қоматини ростлаб сўзида давом этди:

— Лекин сиёсатни диққат билан кузатиб бораман. Эҳтимол, ошхонасини очишдан аввал газетага югурадиган бирдан-бир балиқфуруш мен бўлсам керак. Қачон вафд сал сузлик қилса ёки ёшлар партиядан чиқа бошласа кўнглим гашланадиган бўлиб қолган.

— Ёшлиқдан кейин ўз-ўзида кексалик бошланади. Ҳаёт қонуни бу,— дедим.

— Лекин вафд ҳаётимизда ёшлик ва уйғониш рамзи бўлди. Қани айтчи, милоддан аввалги даврдан бошлаб, то шу дамгача тарихнинг қайси босқичларида халқ вафд давридаги каби нафас олган?

Кейин кулиб туриб, яна сўзида давом этди:

— Июль революцияси содир бўлганда ўз ихтиёрим билан сиёсатдан узоқлашганим учун тангрига минг бор шукр қилдим.

— Революция амалга ошираётган шарафли ишлардан хабарингиз бўлса керак?

— Ҳақиқатни эътироф этиш марднинг иши. Лекин мен Саъд Зағлул шахсиятини қоралашга уринишларини ҳеч кечиролмайман.

— Сиёсатнинг ўзига хос талаблари бўлади. Менимча, Мустафо Комилнинг Аҳмад Аробийга нисбатан муносабатини унутмагандирсиз?

— Мустафо Наҳҳоснинг дафн маросимини кўрдингми? Бу Саъд Зағлул, вафд партияси ва улуғ ре-

волюцияга нисбатан халқ муҳаббатининг самимий ифодаси бўлди.

Нодир вақти-вақти билан Қоҳирага келиб-кетиб туриши, бу ерда унинг турмушга чиққан қизи яшаши-ни айтди. Кейин у қизидан ташқари учта ўғли борлиги, тўнғичи отаси каби балиқ ошхонасининг хўжайини эканлиги, ўртанчаси инженер ва кенжаси авиацияда хизмат қилаётганлиги ҳақида мароқ билан сўзлади:

Шундан бери қачон Искандарияга борсам, собиқ сиёсий йўлбошчимиз ошхонасига кириб ўтишни канда қилмайман.

1969 йили Нодирни жуда маюс ҳолда кўрдим. Сабабини сўраган эдим, у:

— Утган йилнинг охирларида инженер ўғлим Қанадага кетиб қолди. Шу йил қишда эса учувчи ўғлим Ватан учун олиб борилган жангда ҳалок бўлди,— деди овози титраб

ҲИЖОР ал-МИНЁВИЙ

Асли Юқори мисрлик, талаффузида шева таъсири сезилиб турадиган, баланд бўйли, қотма, қора танли шайх Ҳижор ал-Минёвий бизга бошланғич ва ўртамактабларда араб тилидан дарс берганди. У ташқи қиёфасига сира эътибор бермас, саллани ҳам пала-партиш ўрар, устидаги чакмони эса жуббасининг рангига мос келмасди. Лекин устоз Ҳижор ўз фанини пухта билиши ва ғоят довураклиги билан ҳурматимизни қозонганди. У ўзини катта тутмас, ҳар хил латифа ва шеърлар айтиб, дарҳол кўпчиликка аралашиб кетаверарди. Бир куни шайх Ҳижор мактаб ҳовлисида жисмоний тарбия ўқитувчиси билан «Қалтакбозлик»¹да куч синашиб қолди. У ўта маҳорат билан калтак ўйнатиб, ҳаммамизни қойил қолдирди ва қарсақлар остида рақибни устидан ғалаба қозонди. Бир сафар Жаъфар Халил дарсга кечикиб келди ва одати бўйича ўқитувчи талаффузини калака қилиб:

— Хайрли тонг!— деди.

Уқувчилар бараварига кулиб юборишли. Жаъфар эса ўз қилиғидан ўзи мамнун бўлди. Шайх Ҳижор

¹ Қалтакбозлик — Юқори Мисрда миллий спорт ўйини.

унга синфга кириб, ўз жойига бориб ўтиришга рухсат бергач, доска олдига чиқариб, «хайрли тонг» иборасини тил қондасига биноан таҳлил қилишни буюрди. Ўз-ўзидан маълумки, бу иш Жаъфарнинг қўлидан келмади. Шунда Шайх синф журналини олиб, унга «ёмон» баҳо қўйди.

— Таҳлил қилиш қийин-да,— деб аччиғланди Жаъфар.

— У ҳолда нима учун ўзинг билмаган иборани ишлатасан?— деди хотиржамлик билан устоз Ҳижор.

Ҳақиқатан ҳам у жуда ажойиб одам эди. Бошланғич мактабда бизда фақат араб тилига муҳаббат уйғотибгина қолмай, ватанпарварлик ғояларини ҳам сингдириб борди. Шайх Ҳижор қулай фурсат топди дегунча Ватан ва революция ҳақида гапирар, тарихнинг шонли саҳифаларини эслар, қаҳрамонлар тўғрисида сўзлаб берарди. Биз эса кўзларимизга ёш олиб, унинг сўзларини диққат билан эшитиб ўтирардик. Ҳижор Саъд Зағлулни авлиё, мўъжизакор сиймо деб таърифларди. Бизга унинг ажойиб ҳикояларидан Саъднинг кучли ҳимоячи бўлганлиги, маориф ва адлия министрлигидаги мавқеи, инглизларга қарши курашга даъвати, нотиқлиги ва мамлакат унга умид боғлаб турганлиги маълум бўлди.

— Саъднинг оташин нутқларидан руҳланган халқ қўлига қурол олди ва унинг номи билан революция бўлди,— дерди у.

Устоз яхши ўқийдиган ва босқинчиларга қарши курашувчи ўқувчиларнигина намунали ўқувчи деб биларди.

Биз уни яхши кўрар ва жуда ҳурмат қилардик. Ҳижордан ватанпарварлик ва қатъийликни ўргандик. Ана шу одам туфайли ўз тилимиз, миллатимиз ва шеърятимизнинг қадрига етадиган бўлдик.

Ўрта мактабда ўқиб юрган кунларимизда вазият ўзгариб, инглизлар енгилишгач, улар ички душманларни қувлай бошлашди. Натижада мамлакатдаги кураш аввало партиялараро курашга айланди. Шайх Ҳижор бурунгидай сабот ва матонат билан янги курашга киришди.

— Майдонга тушдингми, ғафлатда қолма!— дерди у.— Душманлар кўпайишди, шунинг учун ҳам биз илгаригига нисбатан икки баравар ҳушёр бўлишимиз керак!

Муҳаммад Маҳмуд ҳукуматига қарши ўтказилган ва Бадр аз-Зиёдий ҳалок бўлган намоишда мактаб нозири шайх Ҳижорга буйруқ бериб, уни ўқувчилар олдида сўзга чиқишга, уларни тартибга чақириб, синфларга тарқалишларини сўрашга мажбур этди. Бу зўравонликдан ғазаби қўзиган шайх Ҳижор минбарга чиқди-да, баланд овоз билан:

— Мактаб маъмурияти сизни интизомга чақирмоқда. Ватан эса курашга чорлайди. Бу ёғи виждонингизга ҳавола!— деди.

Нозир маориф министрига Шайх устидан шикоят ёзиб берди. Уни ишдан ҳайдадилар. Бу гапдан хабар топган ўқувчилар нозир хонасига ҳужум қилган эдилар, у қочишга аранг улгурди. Нозирнинг ҳаётини сақлаш мақсадида министрлик уни бошқа мактабга кўчирди.

Шайх Ҳижор вафд партияси даврида мактабимизга қайтиб келди. Лекин ҳокимият тепасига Исмоил Сидқий келганда яна ишдан ҳайдалди. Шундан кейин у бир қанча вақт вафднинг таниқли арбобларидан бирининг шахсий мактабида ўқитувчилик қилиб юрди. 1936 йили вафд партияси ҳукуматни ўз қўлига олганда, шайх маориф министрлигига ишга тайинланди. Унинг ишлари юришиб кетди. 1942 йилги сайловда шайх Ҳижор вафд партияси номидан ўз номзодини кўрсатди ва парламентга сайланди. 1950 йилги сайловда ҳам муваффақият қозонди.

Баъзан устозни Ризо Ҳамода уйида кўриб қолардим. Унинг ўғиллари билан ҳам ўша ерда танишдим. Июль революциясидан кейин барча партиялар тарқатиб юборилгач, Шайх Юқори Мисрдаги ўз қишлоғига кетиб қолганича қайтиб кўринмади. У ҳозир ҳаётми, йўқми билмайман.

1952 ёки 1953 йилнинг сентябрларида Шотибийдаги собиқ офицерлар уйининг ёниндан ўтиб кетаётиб, ҳовлида аскарлар ўраб турган бир гуруҳ вафдчиларни кўрдим. Ўткинчилардан кимдир улар ҳибсга олиниб, Қоҳирага жўнатилаётган вафдчилар эканлигини айтди. Уларни қўриқлаб турган офицерларнинг орасида шайх Ҳижорнинг ўғли Муҳаммад Ҳижорни таниб қолдим. Унга диққат билан қараб туриб, отасини эсларканман; қулоғимга ўз қарама-қаршиликлари билан мавжланиб оқаётган замон оқимининг шовқини эшитилгандек бўлди

ВИДОД РУШДИИ

Видод Рушдийни биринчи марта 1965 йили секретариатимизга Комилия Заҳрон олдига келганида кўрдим. У гавдали бўлса ҳам, жуда келишган, ҳусндор аёл эди. Тиниқ қўй кўзлари билан дадил боқиши яширин эҳтирос ва ғайри-табiiий жасоратдан дарак берарди. Видод бир неча бор мен томон нигоҳ ташлаб қўйди. Чамамда, у ўттиз ёшларда эди. Чап қўлидаги никоҳ узугига қараб, оилали эканлигини англадим. Унинг қарашлари менга тинчлик бермади, нима сабабдан менга кўп қараётганлигига қизиқдим. Амоний хоним билан алоқамиз авжида эди. Мен қарашларининг сабабини тушунгандек бўлдим. Ниҳоят Видод билан Комилия бирга столим ёнига келишди.

— Кечирасиз, устоз, бир масала бўйича фикрингизни билмоқчи эдик,— деди Комилия.

— Хизматингизга тайёрман.

— Дугонам Видод Рушдийнинг сизда бир-икки оғиз гапи бор экан.

Видод ўзининг салобатли гавдасига муносиб, лекин ёқимли овоз билан гап бошлади:

— Бундан беш йил муқаддам ҳуқуқшунослик факультетини тамомлагандим. Турмушга чиқдим-у, бирор ишга ўрнашолмай қолдим. Яқинда эрим бир йил муддатга Қувайтга командировкага кетди. Шунинг учун ҳам мен бекор ўтиргандан кўра ишга киришга қарор қилдим. Сиз нима дейсиз, «Ишга жойлаш бўйича масъул муассаса»да менга ёрдам кўрсатилармикин?

— Кўрсатилмаса керак. Ўзингиз уриниб кўринг ёки иш бўйича эълон қилинадиган конкурсларда қатнашинг.

— Бунга ишонч кам...

— Тўғри, лекин уриниб кўриш керак.

— Видод икки фарзанднинг онаси. Шунга қарамай ишламоқчи,— деб гапга аралашди Комилия.

— Турмушга чиққан барча дугоналарим ишлаш-япти.

— Болалар қаровсиз қолишмасмикин?

— Бу ёғи бежавотир.

— Эрингиз нима дейди?

— У... рози бўлади.

— Агар қўлингиздан келса, унга ёрдам берсангиз,— деди Комилия.

— Биз ахир эски қўшнилармиз-ку,— деди Видод менга маъноли боқиб.

— Ростданми?— ҳайрон бўлдим мен.

— Сиз мени эслай олмайсиз. Унда ўн ёшларда эдим. Сизларнинг маҳаллангиздан кўчиб кетаётганимизда эса ўн бешга тўлгандим. Аммо мен сизни, шунингдек, Ризо Ҳамода, Сурур Абдулбоқий ва Жаъфар Халилларни яхши биламан. Сурур Абдулбоқий ҳозир районимизда энг эътиборли врач ҳисобланади. Жаъфар Халилнинг ғалати ўлимини ҳамон эслайман.

— Қандай ажойиб хотиралар-а!— дедим кўнглим бўшашиб.

— Мана кўрдингизми?!— деди Комилия Видодга маъноли қараб.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Видод суҳбатимизнинг натижасини билиш мақсадида менга кўнғироқ қилди. Бироқ кўнғироқ фақат баҳона эканлигини сезиб, оилали бу аёл мендан нима истаркин, деб ўйланиб қолдим. Мен уни Амоний хоним ва Дуррия билан хаёлан таққослаб, ҳаяжонга тушдим. Ҳанон Мустафо ва Сафо ал-Котиблар кўз ўнгимдан ўтди.

— Комилиянинг олдига яна келасизми?— сўрадим мен ундан.

— Сиз мени кўришни истайсизми?— деди саволимга савол билан.

— Ғоятда хурсанд бўламан,— дедим ноилож.

— Нимадан?

— Сизни кўришдан.

— Идорангизда одам жуда кўп. Атрофдан фақат қоғоз ҳиди келади,— деди Видод кулиб.

Оқибатини ўйламай, ўз ихтиёрим билан тузоқ сари қадам қўйдим.

— Ундай бўлса, бошқа жойда учрашайлик.

— Майли. Фақат шарт билан.

— Қанақа шарт?

— Ёмон ниятда келмайсиз.

— Хўп бўлади.

— Шу қулоғингизда турсин!

— Сўзим сўз.

— Сизнингча энг хилват жой қаер?

— Балиқ боғи.

Видод мени ҳеч кимдан тортинмай, худди эри ёки

ўғлини кутиб олаётгандек қарши олди. Биз кимдасиз йўлкалар бўйлаб айланиб юриб, бир тепалик ёнбағрига ўтирдик.

— Сиз, эҳтимол, шарму ҳаёни йиғиштириб қўйиб, бегона эркак билан учрашувга келганимдан ҳайрон бўлаётгандирсиз-а?— сўради Видод.

— Мен ўзимни бахтли ҳис этяпман. Ҳадиксирашга ўрин йўқ,— дедим эҳтиросим жўш уриб.

— Шартим эсингиздами?— табассум қилди Видод.

— Эсимда, албатта эсимда.

— Эрига вафодор, пок аёл эканлигимни унутманг ва ўзингизни шунга ишонтиринг.

— Бунга заррача шубҳа йўқ. Кўриб турибман. Бундан ташқари сиз маҳалламиздан кетмасингиздан илгарироқ, енгилтаклик давридан ўтганман,— дедим ўзимни бир оз ноқулай сезиб.

— Уша даврларни ҳурмат билан эслашингизни сўрайман.

— У даврларни ҳамиша ҳурмат ва эҳтиром билан ёд оламан.

— Мен сиз билан шунчаки учрашганим йўқ,— деди Видод дадил кулиб.

— Шунақа денг?!

— Комилия ўз ҳамкасблари ҳақида менга сўзлаб берган эди, номингизни эшитдим-у, сиз билан албатта учрашишга қарор қилдим.

— Мақсадингиз ишга жойлашишми?

— Бунинг аҳамияти йўқ.

— Сабаб?

— Мен сизни йигирма йилдан бери биламан,— деди у хурсандлигини яширолмай.— Биз кенг дэв дарахтли ҳовлида яшардик, эсингиздами?

— Ҳа, катта йўлга чиқаверишдаги кўча оғзида.

— Ун ёшимда менга аҳамият бермасдингиз.

— Уша уй олдидан бепарво ўтарканмиз-да, аттанг... Ундан ташқари ўн ёш...

— Ун ёш ҳали ҳеч нарса эмас. Лекин ўн уч, ўн тўрт, ўн бешга тўлдим ҳамки, сиз ҳамон бепарво қолавердингиз,— деди Видод ўпкаланган оҳангда.

— Омадим келмаган экан-да.

— Ушанда менинг омадим йўқ деб ўйлагандим.

Мен аёлга бир оз ўнғайсизланиб қарадим, у эса менга ўйноқи кўзлари билан дадил боқиб туриб:

— Ихтиёрингизни тортишга роса уриндим, лекин уддасидан чиқолмадим,— деди.

— Буларнинг ҳаммаси худди эртакка ўхшайди.

— Эртак эмас, ҳақиқат. Уша дамлар бедаво дард бўлиб қолди.

— Жудаям ошириб юборяпсиз,— дедим ўзимни баттар ноқулай сезиб.

— Сираям-да. Дунёда ўша ҳақиқатга тенг келадиган бирорта сўз топилмайди.

Бир томондан чўчиб, иккинчи томондан мафтун бўлиб, ортиқча ҳис-туйғусиз жим ўтиргандим:

— «Ешликда берган кўнгил айрилмас бало бўлур» деганлари рост экан-а?— деб сўраб қолди у мендан.

— Шу онда мен Ҳанон ва Сафоларни эслаб, энди бир меъёрда ураётган қалбимга қулоқ солдим ва:

— Ҳақ гапни айтдингиз,— дедим.

— Бундай нозик туйғуни мутлақо унутиб бўлмайди,— деди Видод гул-гул очилиб.

— Ҳозир бундан нима фойда?

— Ҳеч нима.

— Турмушингиздан хурсандмисиз?

— Ҳа, нонкўрлик қилмайман. Лекин менга нимадир етишмаётганга ўхшайди. Эрим яхши одам. Ҳар бир аёл орзу қилса арзийди. Лекин, баъзан менинг ширин орзуларимга ҳамдард бўлолмайди. Шунда ўзимни ёлғиз ҳис этаман ва қалбимдаги эски дардим кўзгаллади.

— Эрингиз неча ёшда?

— Қирқда.

— Айни нашъу намо пайтинглар экан-ку, нечук кўнглингиз ўзгани тусайди?

— Қариб қолибсиз. Имоним комилки, сиз ҳақиқий севги нималигини билмас экансиз,— деди Видод ранжиб.

«Қизиқ, ҳозир Сафо қаерда экан-а? Ҳаётмикин? Бизлар тўсатдан учрашиб қолсак, орамизда шу хилдаги суҳбат бўлармиди?!»— деган фикр хаёлимдан кечди.

— Кечирасиз, тўғри сўзлим ёқмади шекилли. Бироқ мени ҳам тушунишингиз, туйғуларимни ҳурмат қилишингиз керак,— деди Видод хатосини тўғриламақчи бўлиб.

— Аксинча, туйғуларингизни чин дилдан ҳурмат қиламан.

— Илтифотингиз учун ташаккур. Аранг тикланган алоқаларимиз узилиб қолмаслигини истайман, сизга малол келмайдими?

— Бу таклифни бажонидил қабул қиламан.

— Беҳуда маломатга қолмаслик учун, келинг, ҳозирча фақат телефон орқали гаплашиб турайлик.

— Ихтиёрингиз.

— Сизни жуда ҳам кўргим келиб қолса бирор жойда махфий учрашармиз.

— Майли.

Ана шу учрашувдан сўнг гўё онадан қайта тугилгандай бўлдим. Видод — ҳаётимдаги ҳеч ким билмайдиган, ҳеч ким кўрмаган ва кўролмайдиган бир хилқат, борлигимнинг ажралмас бўлаги бўлиб қолди.

ЯСРИЯ БАШИР

Бу ном мени болалик йилларим, Байт ал-Қози майдони, шохларига чумчуқлар ин қуриб ташлаган хурмо дарахтлари сари чорлайди. Ушанда мен етти ёки саккиз ёшларда бўлиб, Қирмиз маҳалласидаги нишаб, тор асфальт йўлга ён деразамиздан қараб ўтиришни яхши кўрардим. Шу йўлнинг муюлишида Баширлар оиласи истиқомат қиларди. Кечқурунлари шайх Башир эшик ёнида тасбеҳ ўгириб ўтирарди. Унинг нуроний чеҳраси, оппоқ салласи, қимматбаҳо жубба ва яктаги худди атрофга нур сочиб тургандек туюларди. Шайх Байт ал-Қози майдонидан Миср клуби томон йўл олди дегунча уйининг деразаси олдида Ясрия пайдо бўларди. Ушанда у ўн олти ёшда бўлиб, чиройли, қувноқ, ойдаи юзига тим қора сочлари жуда ярашиб турарди. У мени майин овоз билан чақирар, узоқ туриб, имо-ишоралар билан ҳазиллашар, мен эса ошиқ каби хурсанд ва мамнун бўлиб унга қараб турардим. Ясриянинг мулоийм боқишлари ва тўлин ойдек юзига маҳлиё бўлиб қолишим илк, бегубор муҳаббатдан далолат бўлса керак. Ясрия қариндошим ҳам тенгдошим ҳам эмасди. Менга у на ўйинчоқ ва на ширинлик ҳадаи этган эди. Фақат сулув чеҳрасидаги табассумини тортиқ қиларди холос. Кўпинча Ясрия мени уйига олиб киришга ҳаракат қиларди. Кўчага чиқишим биланоқ қаердан-

дир хизматкор қиз пайдо буларди-да, йиғлашим, оёқларимни типирчилатиб қаршилиқ кўрсатишимга қарамай, мени даст кўтариб, Ясриянинг олдига олиб кирарди.

Бир куни қаттиқ ёмғир ёға бошлади. Мен дераза ёнида кўчадаги ариқча-ариқча ёмғир суви эски ўрага бориб қуюлишини томоша қилиб турардим. Тезда ер сатҳи сув билан қопланиб, Қирмиз кўчасида пиёда ўтиб бўлмайдиган катта ариқ пайдо бўлди. Шовуллаб ёғаётган ёмғир пардаси ортидан мени имлаётган Ясрияга кўзим тушди. Хаёлимга бир фикр келди-да, ҳеч кимга билдирмай томга чиқдим. У ердан кир ювадиган мис тоғора ва дастаси узун супургини олиб, кўчага югурдим. Тоғорани сувга қўйиб, ичига тушдим ва супургини эшкак қилиб, Баширлар уйи томон йўналдим. Мени қарши олишга тайёр турган хизматкор қиз сувга тушишга қўрқди. Мен Баширларнинг тимсоҳ тулуми қоқилган эшиги олдида тоғорадан тушиб, ичкари кирдим. Ясрия мени зинапояда кутиб олиб, хонасига бошлаб кирди. Кейин мени қаршисига, туркий диванга ўтқазиб қўйди-да, ипакдек мулойим қўллари билан сочимни оҳиста силай бошлади. Мен унинг юзидан кўз узолмасдим. Шубҳасиз, кийимларим шалаббо бўлиб кетган бўлса ҳам унинг момик қўллари орасида ором олардим.

Ясрия мени зериктирмаслик учун қўлимни қўлига олди-да, кафтимга қараб туриб:

— Ҳозир толеингдан фол очаман,—деди ва кафтимнинг чизиқларига қараб туриб, келажагимни айтиб бера бошлади. Мен эса унинг ёқимли чеҳрасига қараб тўймасдим.

МУНДАРИЖА

Кириш сўзи	3	Таҳо Анон	144
Иброҳим Ақл	7	Абдурахмон Шаъбон	147
Аҳмад Қадрий	17	Абдулваҳоб Исмоил	153
Амоний хоним	25	Абда Сулаймон	157
Анвар ал-Ҳилвоний	33	Ажлон Собит	162
Бадр аз-Зиёдний	35	Адлий Баракот	165
Билол Абду Басюний	37	Азмий Шокир	172
Сурайё Раъфат	42	Азиза Абду	175
Жодд Абу ал-Уло	47	Ашмовий Жалол	178
Жаъфар Халил	51	Аббос Фавзий	180
Ҳанон Мустафо	56	Адлий ал-Муаззин	186
Халил Закий	62	Исом ал-Ҳамловий	191
Заҳрон Ҳассуна	81	Ийд Мансур	194
Дуррия Солим	66	Ғоним Ҳофиз	198
Ризо Ҳамода	71	Ғоиза Нассор	200
Сабо Рамзий	89	Ғатҳий Анис	203
Солим Жабр	91	Қадрий Ризқ	206
Сурур Абдулбоқий	98	Комил Рамзий	211
Суод Ваҳбо	102	Комилля Заҳрон	215
Сайид Шанр	106	Моҳир Абдулкарим	218
Шарора ан-Наҳҳол	112	Маҳмуд Дарвеш	224
Шаъровий ал-Фаҳҳом	119	Мажида Абдураззоқ	227
Содиқ Абдулҳамид	123	Нодир Нурҳон	234
Сафо ал-Котиб	133	Ножий Марқус	230
Сакр ал-Мануфий	137	Ҳижор ал-Минёвий	238
Сабрия ал-Ҳишма	139	Видод Рушдий	241
Сабрий Жодд	128	Яерия Башир	245
Тантовий Исмоил	141		

НАЖИБ МАХФУЗ

ЗЕРКАЛА

Роман

На узбекском языке

Перевод сделан с арабского языка
Нажиб Махфуз, «Зеркала», Каир, 1972 г.

Перевод с арабского языка М. ХОДЖАЕВА

Редакторы М. ТАШКУЗИЕВА, Х. ИРГАШЕВ

Художник Т. САЪДУЛЛАЕВ

Худ. редактор Л. ЛИГАЙ

Техн. редактор С. МАНСУРОВ

Корректор Д. ХОДЖИЕВА

ИБ № 12048.

Босмахонага берилди 22.04.82. Боснига рухсат этилди 12.08.82.
Формати 84x108^{1/32}. Босмахона қоғози №1. Адабий гарнитура.
Юқори босма. Шартли босма л. 13,02. Нашр. л. 13,62 Тиражи
30000. Заказ 4090. Баҳоси 1с. 50 т. Нашр. № 30111.

«Прогресс» нашриётининг Тошкент бўлими. Тошкент, 700129,
Навий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси иш-
лари Давлат комитети, Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб
чиқариш бирлашмасининг Полиграфия комбинати. Тошкент, 700129
Навий кўчаси, 30.